

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П.ДРАГОМАНОВА**

На правах рукопису

Токар Наталія Миколаївна

УДК 930.1(477) Т 51

**НАУКОВА І ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ В.ДОМАНИЦЬКОГО
В КОНТЕКСТІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНИ
ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.**

07.00.01 – історія України

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник
Філоретов Віктор Миколайович
кандидат історичних наук, доцент

Київ 2008
ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1	
Стан наукової розробки і джерельної бази проблеми	9
1 . 1 . Історіографія	9
1 . 2 . Джерельна база	19
РОЗДІЛ 2	
Формування світогляду і громадська діяльність В.Доманицького	28
2.1. Життя і громадсько-політична діяльність В.Доманицького у періодичних виданнях	28
2.2. Кооперативна діяльність	63
РОЗДІЛ 3	
Історико-етнографічні погляди В.Доманицького	75

3.1. Відображення історичних поглядів В.Доманицького в наукових дослідженнях	75
3.2. Редакторська робота В.Доманицького над “Історією України-Русі” М.Аркаса та її оцінка в історіографії	102
3.3. Етнографічні дослідження вченого	117

РОЗДІЛ 4

Дослідження В.Доманицького в галузі літературознавства та бібліографії	129
--	-----

4.1. Бібліографічні та літературно-критичні дослідження науковця	129
--	-----

4.2. В.Доманицький – шевченкознавець	152
--	-----

ВИСНОВКИ	166
---------------------------	-----

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	173
--	-----

ВСТУП

Актуальність теми. Період на межі ХХ – ХХІ ст. характеризується для українського народу великою кількістю визначних подій, найголовнішою з яких стало здобуття незалежності України. У зв'язку з цим сьогодні особливо гостро постає проблема формування сучасної національної еліти, що має забезпечити вихід молодій державі на рівень цивілізованих країн світу, стати головним носієм інтелектуального, духовного потенціалу народу, гарантом становлення державності та демократизації суспільства. Це, в свою чергу, вимагає переосмислення і об'єктивного висвітлення історичних подій минулого, творчого використання досвіду попередніх поколінь як однієї з можливих умов подальшого успішного розвитку української держави.

Особливої актуальності в цьому контексті набуває вивчення творчої спадщини науковців і громадсько-політичних діячів другої половини ХІХ – початку ХХ ст., які зробили вагомий внесок у розвиток української культури в цілому та національної історичної науки зокрема. Саме в цей період у суспільній свідомості українців утверджується думка про необхідність розбудови самостійної української держави. В історичній науці відбувався процес активного пошуку концептуальних основ створення національної історії, обґрунтовувалися наукові засади її націоналізації, розроблялися перші проекти національного державного устрою. Реконструкція суспільно-політичного та наукового життя в Україні кінця ХІХ – початку ХХ ст. була б неповною без окреслення ролі та значення творчого доробку таких його представників як Василь Миколайович Доманицький (1877 – 1910). Це був історик, етнограф, літературознавець, фольклорист, економіст, редактор, перекладач, журналіст. Однак, незважаючи на таку плідну діяльність, творча спадщина вченого, несправедливо замовчувалася радянською історіографією й досі залишається недостатньо вивченою і потребує комплексного дослідження.

Отже, актуальність дослідження зумовлена необхідністю відновлення історичної справедливості щодо постаті В. Доманицького шляхом глибокого вивчення його багатоаспектного наукового доробку і громадської діяльності, з'ясування ролі вченого у формуванні національної свідомості українського народу та у пропаганді української національної ідеї, а також осмислення його місця в національно-культурній історії України. Висвітлення означених проблем дає можливість ширше уявити громадське життя України кінця ХІХ – початку ХХ ст., проаналізувати особливості розвитку культури, глибше висвітлити історію української інтелігенції та її провідних представників, що, безперечно, має велику наукову і практичну цінність для становлення сучасної української держави та розвитку історичної науки.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконувалося згідно з планом науково-дослідних робіт «Актуальні проблеми історії України» кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Тема дисертації затверджена Вченою радою

Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (протокол № 5 від 29 листопада 2007 р.)

Об'єктом дослідження є постать В.Доманицького на тлі суспільно-політичних процесів України кінця XIX – початку XX ст.

Предметом дослідження є основні напрями та зміст наукової і громадської діяльності В.Доманицького.

Хронологічні рамки дослідження, враховуючи його специфіку, охоплюють весь період життя В.Доманицького – від народження у 1877 р. до передчасної смерті 1910 р. Проте, для з'ясування історичних передумов формування наукових та громадсько-політичних позицій історика, а також для визначення його місця в суспільно-політичному житті України, що є необхідним для всебічного висвітлення проблеми, проаналізовані події на українських землях, починаючи з другої половини XIX ст.

Мета дисертаційного дослідження полягає у з'ясуванні ролі і значення наукової і громадської діяльності В.Доманицького в історії вітчизняної культури та визначенні найцінніших складових його творчої спадщини для сучасного відродження української нації і держави.

Досягнення поставленої мети передбачало вирішення ряду **завдань**:

- висвітлити стан дослідження проблеми в українській та зарубіжній історіографії, ступінь її джерельного забезпечення;
- виявити основні фактори, що вплинули на формування особистісного світогляду та громадсько-політичних переконань В.Доманицького;
- розкрити основні напрямки громадської та науково-публіцистичної діяльності вченого у періодичних виданнях України, спрямовані на розвиток української національної ідеї;
- визначити внесок В.Доманицького у становлення і розвиток кооперативної справи в Україні;
- охарактеризувати процес формування науково-методологічних поглядів В. Доманицького на основі аналізу його історичних досліджень, спрямованих на створення синтезуючої концепції української історії;
- проаналізувати комплекс праць дослідника з етнографії, бібліографії, літературознавства та охарактеризувати їх значення для розвитку українських гуманітарних наук наприкінці XIX – на початку XX ст.;
- простежити основні етапи дослідницької роботи В.Доманицького в галузі шевченкознавства та визначити її вплив на підвищення рівня національної й політичної свідомості українського народу.

Методологія та методи дослідження. Дисертаційна робота ґрунтується на загальнонаукових принципах історизму, об'єктивності, системності, логічності і підходах багатовимірності й діалектики. Принцип історизму сприяв висвітленню минулого в історичному контексті, з урахуванням змін, що відбувалися не лише з об'єктом дослідження, а й з усіма пов'язаними з ним явищами і процесами. Їх комплексне використання допомогло відтворити об'єктивну картину суспільно-політичного життя України останньої чверті XIX – початку XX ст. Діалектичний підхід дозволив нам розглянути суспільно-політичні процеси означеного періоду не як

статичні явища, а у постійному русі національної боротьби, еволюції громадського життя. Методи системності й логічності застосовувалися для періодизації та логічної побудови викладу матеріалу.

Серед використаних методів слід також відмітити історико-ретроспективний, який дозволив охарактеризувати зміст і напрямки наукової і громадської діяльності В.Доманицького, проаналізувати основні події суспільно-політичного і наукового життя України межі ХІХ – ХХ ст.; хронологічний, що використовувався для розкриття змін у наукових і громадських поглядах дослідника; персоналістично-біографічний – для з'ясування ролі окремих політичних, культурно-освітніх, громадських діячів у розгортанні його діяльності; пошуково-бібліографічний – з метою виявлення опорної джерельної бази і теоретичних надбань вченого; порівняльно-зіставний, який дав змогу простежити генезу світоглядних позицій В. Доманицького протягом його життя, допоміг зіставити і порівняти події, явища, відомості, факти; узагальнення і систематизації – для формулювання й обґрунтування висновків за результатами здійсненого дослідження.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що вперше на основі широкого масиву джерел, насамперед архівних документів, було комплексно проаналізовано наукову, культурно-освітню і громадсько-політичну діяльність В.Доманицького. З'ясовано нові факти й поглиблено знання про життєвий шлях науковця, визначено фактори, що впливали на формування та еволюцію його наукових позицій та національно-патріотичних поглядів. Проаналізовано творчий доробок В.Доманицького, складено найповнішу на сьогодні бібліографію вченого (понад 100 праць). У процесі дослідження введено до наукового обігу значну кількість нових архівних і опублікованих джерел, що дало змогу розкрити і проаналізувати невідомі раніше аспекти життя і діяльності В.Доманицького, визначити його місце в культурному і громадському житті України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Зокрема, дістало подальшого розвитку вивчення питання про значення видавничої діяльності В.Доманицького у розбудові української журналістики, визначено й охарактеризовано основні етапи й процес його роботи над виданням першого повного «Кобзаря», доведено значний вплив В. Доманицького на становлення та розвиток кооперативної справи в Україні. Глибоке вивчення епістолярної спадщини науковця дозволило внести окремі уточнюючі аспекти до діяльності М.Грушевського, С.Єфремова, Є.Чикаленка, Б.Грінченка та інших видатних діячів української науки і культури.

Практичне значення одержаних результатів полягає в можливості використання його основних положень при підготовці праць з історії України, посібників, нормативних, лекційних та спеціалізованих курсів з історії України, етнографії, літературознавства, з історії кооперативного руху та суспільно-політичного життя України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Апробація результатів дисертації відбувалась на Всеукраїнській конференції «Історія України. Маловідомі імена, події, факти» (Донецьк, 2001), Міжрегіональному семінарі «Духовність українства» (Кіровоград, 2003), V Всеукраїнському симпозіумі з проблем аграрної історії (Черкаси, 2004),

Всеукраїнській науковій конференції «Українська історична біографістика: забуте і невідоме» (Тернопіль, 2005), регіональній науковій конференції «Історична освіта на Кіровоградщині та сучасні підходи до викладання шкільних історичних курсів» (Кіровоград, 2007) та науковій конференції «Українська державність в історичній ретроспективі та суспільних трансформаційних процесах ХХ – ХХІ століття: проблеми вивчення та викладання» (Кіровоград, 2007).

Рукопис дисертації обговорювався на засіданнях кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова.

Публікації. Теоретичні узагальнення і результати дослідження знайшли своє відображення у шести одноосібних публікаціях, чотири з яких є науковими статтями у фахових виданнях.

РОЗДІЛ 1

Стан наукової розробки і джерельної бази проблеми

1.1. Історіографія

В умовах розбудови української держави, звернення до минулого з метою осмислення сучасного стану української нації вимагає усвідомлення тієї ролі, яку зіграли провідні діячі української культури у становленні національної свідомості і виробленні провідних ідей українського буття. У зазначеному контексті особливо показовою є постать В.Доманицького, творчість якого до останніх років не була представлена належним чином у вітчизняній історіографії.

Враховуючи поставлені у дисертаційному дослідженні завдання, історіографію даної проблеми доцільно розділити на дві частини: 1) дослідження, присвячені вивченню біографії та наукової діяльності В. Доманицького і 2) роботи, які характеризують стан суспільно-політичного й наукового життя в Україні на межі XIX – XX ст.

Роботи, присвячені безпосередньо В.Доманицькому, варто поділити на три групи: 1) вітчизняна історіографія дорадянської і радянської доби; 2) дослідження істориків української діаспори; 3) роботи пострадянського (сучасного) періоду.

В цілому історіографія життя і творчості В.Доманицького на початку XX ст. є різножанровою і в значній мірі суб'єктивною. Принагідно відзначимо, що узагальнюючих досліджень, присвячених В.Доманицькому, за його життя не існувало.

Інтерес до його постаті у вітчизняних науковців-істориків зріс у кінці 1910-х – на початку 1920-х рр., коли на українських землях бурхливо розвивалася кооперативна справа. У зв'язку з цим у вітчизняній історіографії робилися спроби висвітлити процеси становлення кооперативної справи, проаналізувати теоретичний доробок і практичний досвід її засновників і провідних діячів, одним з яких був В.Доманицький. Характеристика його кооперативної діяльності і побіжний аналіз практичного досвіду в цій сфері господарства зустрічаються в роботах провідних істориків кооперативної справи того часу М.Мандрики [367], П.Пожарського [322] та П. Височанського [273]. У даних дослідженнях майже не розглядався життєвий шлях В.Доманицького, але належним чином було висвітлено його вагомий внесок у розвиток української кооперації, простежено взаємозв'язок громадського діяча з провідними кооператорами М.Литвицьким та О. Черненком.

У роботі П.Мохора [319] було зроблено спробу охарактеризувати політичні та громадські позиції В.Доманицького в контексті української кооперації як соціалістично-революційного та національного руху, а також простежити вплив його діяльності на підвищення культурно-освітнього рівня селянства.

Загалом варто відзначити, що всі історики кооперативної справи радянської доби, розглядаючи кооперативний рух у світлі тогочасних політичних реалій, намагалися «орадянити» діяльність В.Доманицького, що абсолютно не відповідало дійсності. Але незабаром, після змін у політичній і, відповідно, економічній доктринах радянської влади, інтерес до кооперативної справи вщух, а імена її засновників були фактично забуті.

Наступні сорок років ім'я В.Доманицького в радянській історіографії не згадувалося взагалі. Напевне тому, що його ліберальні погляди не відповідали комуністичній ідеології. І лише у 60-х рр. минулого століття у дослідженнях вітчизняних науковців з'явилися згадки про його наукову діяльність. Так, в монографіях О.Засенко [294], Б.Лобача-Жученка [314] та Є. Брандіс [269], присвячених біографії та основним періодам творчості відомої української письменниці М.Маркович (Марко Вовчок), побіжно відзначено внесок В.Доманицького у визначення авторства «Народних оповідань». Однак, подана в цих роботах інформація доволі обмежена і не розкриває справжнього значення дослідницької діяльності В.Доманицького в галузі вивчення творчості відомої письменниці.

У 1969 р. вийшло фундаментальне дослідження О.Дея «Словник українських псевдонімів і криптонімів (XVI – XX ст.)» [389], куди увійшли псевдоніми і криптоніми майже всіх провідних наукових, культурних і громадських діячів України означеного періоду. Серед них були псевдоніми і криптоніми В.Доманицького, що дало змогу проідентифікувати значну кількість статей і рецензій останнього, надрукованих майже у всіх провідних виданнях кінця XIX – початку XX ст.

Фактично, включення О.Деєм В.Доманицького до реєстру провідних діячів України спричинило зростання інтересу наукової громади до його творчого спадку. І вже у 1970 р. в радянській історіографії з'явилася перша ґрунтовна стаття Б.Лобача-Жученка, присвячена літературознавчій діяльності В.Доманицького [365]. У цій роботі містилися епізодичні факти біографії вченого, коротко характеризувалися основні напрямки його наукової діяльності. Але основна увага автора концентрувалася на тому лінгвістичному і текстологічному аналізах, що провів В.Доманицький над «Народними оповіданнями» Марка Вовчка.

Дослідницька робота В.Доманицького над біографією та творчістю Т. Шевченка була відмічена радянськими шевченкознавцями В.Щубравським [388], В.Смілянською [380] та В.Бородіним [347] в матеріалах наукової конференції «Шевченкознавство. Підсумки й проблеми» 1975 року. Але автори обмежилися виключно посиланнями на його праці без їх аналізу, і не показали справжнє значення ґрунтовної роботи науковця щодо видавництва і розповсюдження творів видатного українського поета.

Короткі згадки про життя і діяльність вченого зустрічаються у другій половині 1970-х років у «Календарі пам'ятних дат Черкащини на 1977 р.», а також у публіцистичних статтях М.Гуменюка [351] та В.Гордєєва [350]. Ці роботи мали описовий характер і були написані земляками В.Доманицького з приводу чергової річниці з його дня народження. У даних публікаціях більш-

менш повно висвітлювався життєвий шлях дослідника, але майже не розглядалася його наукова діяльність.

Про те, що наукова і громадська діяльність В. Доманицького не була оцінена належним чином, свідчить той факт, що в Українському радянському енциклопедичному словнику і в Українській радянській енциклопедії 1988 р. В. Доманицькому присвячено кілька рядків: «...український філолог, історик і фольклорист буржуазно-ліберального напрямку. Автор робіт про Т. Шевченка, Марко Вовчок та ін.; досліджував українські пісні. Відомий як бібліограф» [398, с. 557]. Дещо більше уваги приділяється вченому у Шевченківському словнику, де головна роль відводилася працям В. Доманицького, присвяченим Т. Шевченку [400, с. 195].

Таким чином, можна стверджувати, що вітчизняна історіографія досліджуваної проблеми дорадянської і радянської доби була вельми обмеженою і не розкривала повного спектру поставлених у роботі завдань.

Дослідження біографії та науково-громадської діяльності В. Доманицького істориками української діаспори були малочисельними і неповними. Найбільш ґрунтовне з них представляла собою брошура «Василь Доманицький (3 нагоди 15-ї річниці його смерті)» [110]. Вихід цієї публікації підсумував результати з'їзду українських громадських діячів, який відбувся з ініціативи кооперативних товариств при Українській Господарській Академії в Чехії (м. Подебради) у листопаді 1925 р. На з'їзді були присутні Б. Мартос, О. Лотоцький, В. Коваль, Ф. Микуляк та інші представники української громади. У своїх доповідях, які були покладені в основу вищезазваної праці, дослідники характеризували в основному громадську діяльність В. Доманицького, а саме: створення товариських крамниць, організацію благодійних товариств, акцентуючи при цьому увагу на його внескові у розвиток української кооперативної справи.

Протягом наступних десятиліть ім'я В. Доманицького не згадувалося і представниками української діаспори. Лише у 1964 р. в Нью-Йорку було опубліковано дослідження І. Витановича з історії українського кооперативного руху [274], в якому характеризувалися основні віхи його становлення, висвітлювалася діяльність провідних українських кооператорів. У цьому контексті згадувалося автором і ім'я В. Доманицького [274, с. 79], але безпосередньо його здобутки в галузі української кооперації аналізувалися недостатньо.

Короткі відомості про родину Доманицьких містилися у роботі представниці української діаспори О. Дучимінської [289]. Предметом її дослідження були життєвий шлях та наукова діяльність молодшого брата В. Доманицького Віктора. У дослідженні були представлені цікаві матеріали щодо генеалогії роду Доманицьких, а також побіжно характеризувалася біографія і наукові здобутки В. Доманицького.

Історіографія життя і творчості В. Доманицького пострадянського часу, порівняно з попередніми періодами, є багаточисельною і різноплановою. Зацікавлення сучасних науковців викликають не лише праці дослідника, присвячені творчості Марка Вовчка, Т. Шевченка та його доробки у сфері

кооперації, а й внесок науковця у розвиток видавничої справи в Україні, його роботи з етнографії та історії. Так, останнім часом довідки енциклопедичного характеру про В.Доманицького з'явилися у довідниках «Матеріали до біографій етнологів та народознавців України» [393], «Видавнича справа та редагування в Україні: постаті і джерела (XIX – перша третина XX ст)» [272], «Українська журналістика Наддніпрянщини (друга половина XIX – 1920 р.): генезис, проблематика виступів, державотворча функція» [395], «Українське козацтво: Мала енциклопедія» [396] та ін. Включення імені В.Доманицького до цих довідників свідчить про широке коло наукових інтересів дослідника та про визнання сучасниками його непересічних заслуг у різних галузях української культури.

На початку 90-х рр. минулого століття у зв'язку із здобуттям незалежності виникла гостра потреба у вивченні і популяризації української історії. Тому через брак сучасних узагальнюючих праць почали активно видаватися роботи видатних істориків доби українського відродження – О. Єфименко, М.Грушевського, М.Аркаса та ін. Саме у передмові до останньої роботи професор В.Сарбей, аналізуючи історію її написання, неодноразово звертався до постаті В.Доманицького, який був редактором «Історії України-Русі» [264]. В.Сарбей навів короткі біографічні дані редактора, побіжно охарактеризував різні напрямки його діяльності, але основну увагу, зрозуміло, приділив оцінці редакторської роботи В.Доманицького над вищезгаданою працею. Особливо цікавила професора конфліктна ситуація між автором М. Аркасом і редактором В.Доманицьким – з одного боку, та рецензентами В. Липинським й М.Грушевським – з іншого.

Ця проблема викликала жвавий інтерес істориків і підсумувалася низкою публікацій В.Ульяновського [384, 385] та І.Гирича [349], у яких автори акцентували увагу на особистих взаєминах М.Аркаса, його редактора В.Доманицького та М.Грушевського, а також на об'єктивності оцінки «Історії України-Русі» останнім. Аналіз цих робіт допоміг визначити рівень редакторської правки В.Доманицького, а також, певною мірою, висвітлити його власні наукові позиції.

Завдяки пошвавленню інтересу до минулого українського народу і, як наслідок, розвитку історичної науки, у 90-х роках XX ст. почали вивчатися різні сфери суспільно-політичного життя України межі XIX – XX ст. Одну з малодосліджених у радянські часи проблем становив кооперативний рух, активним учасником якого був В.Доманицький. Історію зародження та становлення кооперативних форм економічної діяльності у другій половині XIX – на початку XX ст., різні аспекти діяльності кооперативного руху, здебільшого регіональні особливості його розвитку, роботу окремих галузей дореволюційної кооперації та основні досягнення її найяскравіших представників, у тому числі і В.Доманицького, фактично було відкрито зусиллями М.Алімана [262, 263], М.Власенка [403], В.Марочка [316], А. Пантелеймоненка [406], В.Половця [407], І.Прокопенко [409], І.Фаренія [334, 386, 387]. Їх наукові дослідження допомогли простежити важливу роль В. Доманицького-кооператора в поліпшенні соціально-економічного становища

та у формуванні національної свідомості українського селянства.

Літературознавча і видавнича діяльність В.Доманицького висвітлювалася у роботах А.Качора [360], В.Іскорко-Гнатенко [359] та Є. Сохацької [382]. А.Качор та В.Іскорко-Гнатенко основну увагу приділили виключно роботі дослідника над виданням «Кобзаря», абсолютно ігноруючи інші аспекти літературознавчої діяльності вченого. Дещо ширший діапазон літературознавчих студій охопила Є.Сохацька. У циклі статей «Про фірму «Марко Вовчок» дослідниця, базуючись на дослідженнях В.Доманицького, повною мірою охарактеризувала вагомий внесок науковця у справу «виправдання» відомої української письменниці М.Маркович.

Коротка характеристика участі родини Доманицьких у громадському житті їх рідного села Колодистого містилася у регіональному дослідженні М. Дігтяренка [286]. Але він розглядав діяльність В.Доманицького виключно з політичних позицій, намагаючись надати його поглядам революційного характеру, що не відповідало дійсності.

Спроби узагальнити здобутки В.Доманицького у сфері української науки та у громадському житті зроблені у дослідженнях Ф.Ленченка та Е. Палій [287] і А.Болабольшенка [265]. Однак, Ф.Ленченко та Е.Палій, подавши цікаві уточнення щодо біографії В.Доманицького та його кооперативної діяльності, недостатньо уваги приділили науковому доробку дослідника. Крім того, у цій роботі відсутній науково-довідковий апарат і аналітичні елементи, що не дозволяє визначити її джерельну базу, а також ставить під сумнів достовірність деяких фактів. А.Болабольшенко у своєму дослідженні «Побратими: Сергій Єфремов, Василь Доманицький – нариси життя та творчості» використав значну джерельну базу, ввівши до наукового обігу окремі листи С.Єфремова до В.Доманицького, однак, не провів чітких порівняльних паралелей у біографіях двох науковців, не розкрив їх творчого взаємовпливу.

Окремий інтерес для нашого дослідження становлять роботи, що характеризують стан суспільно-політичного і наукового життя в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Їх використання дозволило охарактеризувати основні тенденції суспільного розвитку в означений період, а також чітко визначити комплекс факторів, що вплинули на формування особистісного світогляду та наукових поглядів В.Доманицького.

Основні тенденції розвитку літературознавчої і бібліографічної наук кінця ХІХ – початку ХХ ст., що входили у сферу наукових інтересів В. Доманицького, були представлені як у роботах його сучасників – С.Єфремова [292, 293], І.Франка [336, 337], так і у працях дослідників радянської і пост радянської доби – М.Возняка [276], І.Корнейчика [306], Я.Ісаєвича [295] та ін. Використання у дисертаційному дослідженні основних положень цих робіт сприяло більш глибокому розумінню суперечливих процесів українського літературознавства, а також визначенню місця і ролі наукового доробку В. Доманицького в цій галузі української науки.

Процеси розвитку освіти другої половини ХІХ ст. на українських землях детально охарактеризовані у дослідженнях Л.Вовк [275] та В.

Борисенка [268], що дало змогу простежити рівень і викладацький склад освітніх установ, в яких навчався і працював В.Доманицький.

Важливу інформацію для нашої роботи містило дослідження В.Хоню [338], присвячене діяльності українського видавництва «Вік», фундатором і активним членом якого був В.Доманицький. Висвітлені в роботі організаційно-методичні засади функціонування видавництва дозволили визначити систему розподілу обов'язків, основні принципи книгодрукування та розповсюдження друкованої літератури, а також наслідки діяльності «Віку» та її вплив на українське суспільство.

Аналіз політичних поглядів і громадських позицій В.Доманицького був би неможливим без загальної характеристики суспільно-політичних процесів в Україні кінця ХІХ – початку ХХ ст., висвітленої у дослідженнях В. Романюка [411] та О.Білокінь [401]. Дослідники простежили вплив загальноросійських політичних процесів на суспільне життя України, проаналізували процес становлення і розвитку провідних українських політичних партій та їх значення у боротьбі за національне самовизначення. Особливе значення для нашого дослідження має розділ праці О.Білокінь, присвячений діяльності Української демократично-радикальної партії, в розробці програми якої брав безпосередню участь В.Доманицький.

Систему наукових поглядів В.Доманицького, а також процес його становлення як історика України допомогли простежити дослідження М. Горєлова [279], Я.Калакури [300], І.Колесник [303], В.Масненка [317, 368], В.Потульницького [326], В.Ващенко [271], в яких розглядалися ідейні витoki української історичної думки другої половини ХІХ – початку ХХ ст., філософські та наукові західноєвропейські впливи на її розвиток, механізми змін історичних ідей і концепцій, діяльність представників окремих напрямів та шкіл, конкретних істориків. Особливу увагу в цьому контексті викликає дослідження О.Кияна [302], присвячене видатному українському історичному В. Антоновичу, учнем якого був В.Доманицький. Представлені в його роботі аналіз історіософської і методологічної систем В.Антоновича, а також дослідницька методика його «Київської історичної школи» дозволили простежити процеси формування історично-наукового світогляду В. Доманицького.

Наукові праці В.Доманицького з історії виникнення та становлення українського козацтва використовувалися й аналізувалися сучасними дослідниками цієї проблеми С.Леп'явком [313] та В.Щербаком [345].

Плідну працю вченого у провідних українських періодичних виданнях допомогло розкрити дослідження М.Палієнко [320], присвячене історії створення та видання першого українського науково-історичного журналу «Киевская старина». В роботі на підставі аналізу широкого кола архівних та опублікованих джерел висвітлювалася наукова і громадська діяльність редакції журналу, до якої належав і В.Доманицький, характеризувалася тематика і проблематика публікацій, визначалася роль часопису в українському історіографічному процесі.

Без сумніву, важливими для розкриття поставлених у дисертаційному дослідженні завдань є біографічні праці К.Гурницького [282], Л.П'ясти [328], І.Іванюти [404], Ю.Бойко [402], В.Кравченка [309], І.Чернякова [340], В. Даниленка та А.Кравченко [284], присвячені відомим сучасникам В. Доманицького – А.Кримському, С.Єфремову, В.Гнатюку, Є.Чикаленку, Д. Багалію, В.Хвойці, В.Дурдуківському. Ці роботи дозволили простежити взаємозв'язки В.Доманицького з провідними українськими громадськими діячами і науковцями кінця ХІХ – початку ХХ ст., а також проаналізувати їхній вплив на формування особистісного і наукового світогляду молодого дослідника.

Таким чином, аналіз історіографії дисертаційного дослідження засвідчив, що переважна більшість студій про В.Доманицького має суто публіцистичний характер. Його наукова і громадська діяльність не були предметом спеціального комплексного дослідження і висвітлювалися фрагментарно. Найбільш висвітленими постають кооперативна діяльність та масив літературознавчих праць В.Доманицького, але і вони потребують глибокого наукового дослідження. Водночас найменш вивченими залишаються його громадсько-політична діяльність та система наукових поглядів. Не з'ясовано внесок вченого у розвиток української історичної науки, не визначені його роль та місце у національно-визвольному русі України. Поставлені проблеми й зумовлюють необхідність предметного дослідження обраної теми.

1.2. Джерельна база

Джерельна база дослідження є багатогою, різноманітною і складається з опублікованих та нововиявлених документів і матеріалів, які можна класифікувати наступним чином: а) праці самого В.Доманицького; б) діловодство та документація, пов'язана з основними етапами життя науковця; в) епістолярна спадщина вченого; г) спогади сучасників і некрологи.

Основний масив праць В.Доманицького на сьогодні залишається невідомим широкому загалу дослідників. За видами усі роботи науковця розподілені нами на: а) монографії; б) статті й замітки; в) рецензії; г) праці, присвячені популяризації кооперативної справи. Особливо цінними для вивчення наукової діяльності В.Доманицького є три ґрунтовні монографії – «Критичний розслід над текстом “Кобзаря”» [162], «Козаччина на переломі XVI – XVII вв. (1596 – 1603)» [158] та «Загальна історія Малоросії» [58], а також цикл праць, присвячених розвитку української літератури [120, 131, 136, 169], історії [154, 155, 185], етнографії [122, 157, 176, 181] та антропології [98]. У дисертаційному дослідженні проаналізовано понад 50 наукових праць В.Доманицького, виданих в Україні та за її межами, а також тих, що залишилися в рукописах і відклалися переважно в особистому архівному фонді В.Доманицького (ф. 95) в Інституті Рукопису НАН України Національної Бібліотеки ім. В.Вернадського (далі – ІР НБУВ НАНУ), а також в інших фондах (ф. I, ф. III) цієї установи.

Численні наукові статті й замітки дослідника, що стали об'єктом аналізу, за їхнім характером та проблематикою умовно поділяються на такі групи: історичні [130, 132, 135, 153, 173, 182 та ін.], етнографічні [125, 148, 172, 178 та ін.], літературознавчі [126, 133, 151, 171, та ін.] та літературно-критичні [124, 168, 180, 191, 209, 217 та ін.]. Їх аналіз дозволив більш глибоко зрозуміти діяльність автора, охарактеризувати його наукові і суспільно-політичні погляди, життєву позицію.

Упродовж усього свого життя В.Доманицький надавав кардинального значення рецензійній діяльності. Його дослідження були присвячені аналізу праць з різних галузей української культури – роботам М.Грушевського [192 – 194], О.Лотоцького [130, 203], Ю.Романчука [210], Д.Дорошенка [196, 197], О.Барвінського [149] та ін. Рецензії розкривають розуміння дослідником соціо-культурних процесів в Україні, дозволяють відтворити систему його наукових поглядів і коло дослідницьких інтересів. Переважна більшість рецензій В.Доманицького була опублікована за його життя в провідних українських періодичних виданнях кінця XIX – початку XX ст. – «Киевской старине», «Літературно-науковому віснику», «Записках Наукового товариства ім. Т.Шевченка» тощо. Значна частина рукописних варіантів цих рецензій, без яких всебічне вивчення наукової діяльності В.Доманицького було б неможливим, зберігається у фонді Наукового товариства ім. Т. Шевченка (ф.309) Центрального державного історичного архіву України м. Львова (далі – ЦДАУЛ). Порівняльний аналіз чернеток та видрукованих

рецензій дав змогу простежити еволюцію наукових та громадсько-політичних поглядів вченого, а також допоміг визначити позиції редакційних колегій провідних періодичних видань України. Разом у процесі роботи над дисертацією було опрацьовано близько 100 рецензій В.Доманицького.

Безпосереднє відношення до наукової роботи В.Доманицького мають рецензії на його праці, написані провідними українськими науковцями І. Франком [255], В.Липинським [245], М.Грушевським [116], В.Піснячевським [252], оскільки вони характеризують ставлення української наукової громадськості до творчих пошуків вченого. Ці матеріали дозволили визначити місце і значимість наукового доробку В.Доманицького в українській культурі, а також висвітлити його ставлення до суперечливих процесів, що відбувалися у національному науковому середовищі на початку ХХ ст.

Роботи В.Доманицького, присвячені популяризації кооперативної справи [219, 222, 235], окрім їх безпосереднього призначення, фактично характеризували політичні позиції В.Доманицького, його ставлення до політики царського уряду в Україні.

Першорядне значення для реконструкції біографії вченого мають актові матеріали та діловодна документація. Цей вид джерел дає достовірну інформацію про життєвий і службовий шлях В.Доманицького. Так, у Державному архіві м. Києва (далі ДАК) зберігаються документи, що засвідчують факт навчання В.Доманицького в Київському університеті Св. Володимира (ф.16, оп.339), а також про його роботу на посаді викладача російської мови в приватній гімназії Г.Валькера протягом 1901 – 1902 рр. (ф. 98, оп. 1).

Важлива інформація, що визначає причетність В.Доманицького до тих чи інших громадських установ, характеризує його ставлення до політичного ладу, міститься в матеріалах розслідування революційної діяльності братів Доманицьких (ІР НБУВ НАНУ, ф. І, од.зб. 3364) та фондів Київського охоронного відділення Центрального державного історичного архіву України м. Києва (далі – ЦДІАУК, ф. 274). Українофільські погляди В.Доманицького, його участь у створенні видавництва «Вік» та активна діяльність в редакції «Киевской старины» була представлена у донесенні жандармського агента М. Желєзняка (ЦДІАУК, ф. 274, од.зб. 536). Участь окремих членів родини Доманицьких, а саме батька Миколи Михайловича, брата Платона та самого В.Доманицького у громадському житті с. Колодистого проягом 1905 – 1907 рр., інкримінація їм владою пропаганди соціалістично-демократичних ідей серед мешканців рідного села та його околиць шляхом розповсюдження нелегальної літератури революційного змісту, а також збору грошей для закупівлі зброї містилися в численних дописах на ім'я начальника Київського Жандармського Губернського Управління (ІР НБУ НАНУВ, ф. І, од. зб. 3364). Серед цих матеріалів зберігаються і постанови міністра внутрішніх справ про заслання В.Доманицького до Вологодської губернії на три роки та про зміну місця заслання після його виїзду за кордон.

Політичні погляди громадського діяча, а саме – ступінь його причетності до Української національно-демократичної партії, допомогло висвітлити листування з Київським губернатором про визначення місця поховання В.Доманицького (ЦДІАУК, ф. 275, од.зб. 1988). Дане джерело містить також цікаві відомості щодо фінансового стану В.Доманицького, але вони потребують ретельної перевірки.

Цікавим джерелом виступають звернення виконуючого обов'язки київського губернатора до начальника Київського охоронного відділення від 25 жовтня 1910 р. з відмовою у дозволі на поховання В.Доманицького у Києві, а також повідомлення начальника Київського губернського жандармського управління від 4 листопада 1910 р. про його похорони з детальним описом подій цього дня, реєстром присутніх і навіть переліком надписів на обрядових вінках (ЦДІАУК, ф. 275, од.зб. 1988).

Описані матеріали дають змогу простежити ставлення влади до громадської діяльності В.Доманицького в цілому, та визначити його роль і місце в українському національно-політичному русі зокрема.

Одним із найбільш важливих джерел дослідження є епістолярна спадщина В.Доманицького. Він залишив значний пласт приватного і ділового листування, що дозволило висвітлити коло його ідейних соратників та широкий діапазон діяльності.

Значна частина епістолярій В.Доманицького зберігається у фондах ІР НБУВ НАНУ (ф. I, ф. III). Це листи вченого до батьків (ф. III, од.зб. 61970 – 61980), братів (ф. III, од.зб. 51981 – 51982), сестер (ф. III, од.зб. 61949 – 61967), близьких друзів – Марії та Бориса Грінченків (ф. III, од.зб. 36896 – 36929), Г. Берло (ф. I, од.зб. 34090 – 34095). У листах В.Доманицький сповіщав про стан свого здоров'я, місце перебування, майбутні плани, що дає змогу простежити основні етапи його життєвого шляху.

Важливим джерелом є також ділове листування дослідника з Д. Багалієм (ф. I, од.зб. 45725 – 45726), Є.Чикаленком (ф. I, од.зб. 35439), П. Стебницьким (ф. III, од.зб. 52099 – 52133), І.Щитківським (ф. I, од.зб. 12796), І.Нечуєм-Левицьким (ф. I, од.зб. 27996), пов'язане з науковою і громадською діяльністю В.Доманицького.

Також у вищезгаданих фондах зустрічаються листи до В.Доманицького від батьків та родичів (ф. III, од.зб. 61923, 61985, 62075 – 62076), без ретельного опрацювання яких неможливо об'єктивно висвітлити родинні взаємини Доманицьких, їх духовний зв'язок, а також майновий стан.

Загалом у ІР НБУВ НАНУ зібрана найповніша колекція листів вченого.

Другий за розміром масив епістолярій В.Доманицького зберігається у ЦДІАУК (ф. 1235, оп. 1, од.зб. 457): це 116 листів дослідника до М. Грушевського, датовані 1902 – 1910 рр. Це листування, що тривало до останніх днів життя В.Доманицького, дало змогу охарактеризувати дружні відносини молодого науковця з видатним істориком, простежити вплив професора на формування історичного світогляду дослідника. Так, В. Доманицький постійно повідомляв відомому вченому про стан свого здоров'я (ф. 1235, оп. 1, од.зб. 457, арк. 147, 149, 183, 331), науковий доробок (арк. 150,

151, 157, 334), неодноразово звертався за фінансовою допомогою (арк. 151, 183, 312).

У відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника зберігаються 9 листів В. Доманицького до відомого українського фольклориста та етнографа, редактора «Літературно-наукового вісника» В. Гнатюка за 1903 – 1907 рр., в яких міститься цікава інформація про особисте життя дослідника та його наукові плани, а саме, про роботу над «Народними оповіданнями» Марка Вовчка (ф. 34, оп. 9, од.зб. 193, арк. 3), підготовку третього видання «Кобзаря» (арк. 9) та про своє захоплення кооперативною справою (арк. 5).

Шість листів В. Доманицького за 1905 – 1910 рр. до видатного українського політичного діяча і шевченкознавця Ю. Романчука допомогли відтворити основні етапи кропіткої дослідницької роботи вченого над біографією і творчістю видатного українського поета Т. Шевченка (ЦДІАУЛ, ф. 382). У цих листах дослідник в основному радився і дискутував з Ю. Романчуком щодо автографів Т. Шевченка та видання «Кобзаря».

У приватній колекції дослідника історії Кіровоградщини В. Є. Шкоди зберігаються листи В. Доманицького до родини Требінських. В основному це послання особистого характеру до коханої дівчини Лесі Требінської та до її матері Марії Требінської [17 – 23]. Ці матеріали дали змогу уточнити деякі факти біографії вченого.

В. Доманицький підтримував тісні зв'язки з провідними науковцями і громадськими діячами кінця ХІХ – початку ХХ ст. Про це свідчать численні листи до нього, що зберігаються у фонді № 47 відділу рукописів Інституту літератури ім. Т. Шевченка (далі – ІЛ НАНУ). Це листи від М. Грушевського (од.зб. 128 – 148), С. Єфремова (од.зб. 255 – 273), Д. Донцова (од.зб. 214 – 235), О. Лотоцького (од.зб. 515 – 544), В. Липинського (од.зб. 410 – 498), Ф. Матушевського (од.зб. 567 – 611), Д. Дорошенка (од.зб. 236 – 246), М. Аркаса (од.зб. 23 – 37), М. Василенка (од.зб. 78), В. Піснячевського (од.зб. 659 – 661), Г. Хоткевича (од.зб. 844 – 897), Є. Чикаленка (од.зб. 900 – 905), Б. Ярошевського (од.зб. 929) та багатьох інших – всього 951 лист. Ці листи допомогли відтворити настрої, що панували в середовищі української інтелігенції на межі ХІХ – ХХ ст., її ставлення до головних подій суспільно-політичного життя, визначити пріоритетні напрями історичної науки цього періоду.

У Державному архіві Миколаївської області (далі – ДАМО) в епістолярній спадщині М. Аркаса (ф. 468, оп. 1, од.зб. 23) зустрічаються і листи В. Доманицького, пов'язані в основному з його редакторською роботою над книгою М. Аркаса «Історія України-Русі». Вони дозволили визначити ступінь і рівень редакторської правки та відтворити основні етапи роботи В. Доманицького над цією книгою.

Така широка епістолярна спадщина дала змогу відтворити основні етапи біографії науковця, визначити коло його наукових інтересів, простежити фактори, що впливали на формування його наукових і громадських позицій, а також відтворити цілісну картину суспільно-

політичного життя України кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Епістолярна спадщина В.Доманицького довгий час лишалася фактично неопублікованою, за винятком листування з Марком Вовчком та І.Франком, використаного у зібраннях творів письменників. Але останнім часом інтерес до постаті В.Доманицького зростає. У 1997 р. листи М.Грушевського до В. Доманицького, що зберігаються у відділі рукописів ІЛ НАНУ, були включені до першого тому фундаментальної праці “Листування М.Грушевського” [117].

У 2003 р. було опубліковано листування В.Липинського, куди увійшли і послання до В.Доманицького, що зберігаються у відділі рукописів ІЛ НАНУ [247]. Крім цього, 2006 року вийшов третій том “Листування М. Грушевського”, до якого були включені листи В.Доманицького до професора, що зберігаються у ЦДІАУК [119].

Однак, незважаючи на публікації останніх років, більша частина епістолярної спадщини дослідника залишається невідомою широкому загалу.

Важливим видом джерел є документи особового походження. У дисертації об’єктивно проаналізовано широке коло спогадів і щоденників. Висвітлити діяльність В.Доманицького допомогли спогади українських діячів М.Грушевського [258], С.Єфремова [259], Є.Чикаленка [260, 261]. Вони дозволили скласти уявлення про соціальне середовище, в якому перебував учений і громадський діяч, розкрити основні риси його особистості.

Одну з груп джерел становлять некрологи та статті, присвячені В. Доманицькому після його передчасної смерті. У них досить стисло подано інформацію про життєвий шлях дослідника, а також про його громадську діяльність. Незважаючи на те, що переважна більшість цих публікацій носила скоріш популярний, описовий характер, поданий у них фактичний матеріал має безперечну цінність для даного дослідження. Слід відзначити публікації Х.Барановського [111], О.Білоусенка [112], В.Галевича [114], В.Краєвого [243] та ряду інших авторів. Так, активна громадська і кооперативна діяльність В. Доманицького досить детально висвітлена у статтях М.Левицького [244], М. Черкаського [256]. Доробки в літературній та науковій сферах були відзначені у праці М.Грушевського [115]. Але фактично першим, хто спробував зібрати всю відому інформацію про В.Доманицького став його друг і соратник – вчений, письменник і активний громадський діяч С. Єфремов, за редакцією якого у 1912 р. вийшла збірка «Чистому серцем. Пам’яті Василя Доманицького. Біографія, спомини, похорон» [257]. До неї увійшли статті самого С.Єфремова, Б.Ярошевського, В.Липинського, О. Білоусенка та інших. Вміщені у збірці матеріали розкривають життєвий шлях В.Доманицького, погляди молодого вченого, відзначають його вагомий внесок в українську науку. У ЦДІАУК зберігається рукописний варіант рецензії О.Зайцева на цей збірник статей, датований 1912 р. (ф. 2017, од. зб. 474), що становить певний інтерес для дослідження теми. Автор рецензії проводив паралелі між біографіями Т.Шевченка і В.Доманицького. Він зазначав, що В.Доманицький, як і видатний український поет, більшість своїх праць змушений був писати за кордоном, ховаючись від переслідувань влади,

борючись з хворобою.

Цікавим джерелом є рукопис мешканця с. Колодистого Ю.Поліщука «Спогади про минуле. Нариси по історії села Колодистого Тальнівського району Черкаської області», в якому зустрічаються матеріали про родину Доманицьких, характеризується їх матеріальне становище [254]. Але дане джерело є достатньо суб'єктивним і потребує ретельної перевірки.

Протягом роботи над дисертаційним дослідженням було опрацьовано близько 15 фондів восьми архівних установ України, виявлено і введено до наукового обігу більше 100 листів та 5 неопублікованих праць В. Доманицького.

Використані джерела дали можливість максимально повно відтворити життєвий шлях В.Доманицького, об'єктивно висвітлити різні аспекти його наукової і громадської діяльності, а також охарактеризувати те історичне оточення, в якому жив і працював вчений. Певно, не всі використані джерела мають рівнозначну цінність, проте їх сукупність робить джерельну базу дослідження цілком достовірною і достатньою для виконання поставлених у роботі завдань.

Таким чином, аналіз опрацьованої літератури, прямо чи опосередковано пов'язаної з В.Доманицьким, свідчить, що хоч його життєпис і творча спадщина не обійдені увагою науковців, проте належного місця у монографічних і дисертаційних дослідженнях на сьогоднішній день не знайшли, що і зумовлює необхідність предметного вивчення обраної теми.

РОЗДІЛ 2

Формування світогляду і громадська діяльність В.Доманицького

2.1. Життя і громадсько-політична діяльність В.Доманицького у періодичних виданнях

Аналізуючи суспільно-політичні процеси України кінця ХІХ – початку ХХ ст., варто відзначити, що вони характеризувалися бурхливим піднесенням громадської активності і, як наслідок, значною політизацією всіх сфер життя українського суспільства. В результаті цих процесів, а також невпинного наступу російського уряду на українську культуру протягом всього ХІХ ст., відбулося становлення й остаточне організаційне оформлення українського національного руху. В означений період він вступив у політичну стадію розвитку, коли заснуються політичні партії й організації, що роблять можливою участь нації у політичному житті країни [411, с. 101]. Вирішальну роль у цих процесах відіграла провідна верства українського суспільства – національна інтелігенція, яскравим представником якої був Василь Миколайович Доманицький – історик, етнограф, літературознавець та громадський діяч.

Активна життєва позиція та прогресивні громадсько-політичні переконання дозволили пройти В.Доманицькому насичений життєвий шлях, залишити вагомий, своєрідний, помітний слід в українській культурі. Вивчення його наукового доробку та громадської діяльності вказує не лише на важливе місце цієї особистості в історії нашого народу, а й дає змогу глибше зрозуміти суспільно-політичне життя України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Народився Василь Миколайович в с. Колодисте Звенигородського повіту на Київщині (нині – Тальнівський район Черкаської області) у родині священика. Генеалогія роду Доманицьких сягає ХІV ст. і була започаткована майором Олександром Доманицьким. На жаль, матеріалів про його життєвий шлях і діяльність не збереглося. Відомо тільки, що один з його нащадків був вихованцем Острозької академії.

Одним з головних чинників, які впливали на формування особистісного світогляду майбутнього науковця і громадського діяча було родинне виховання.

Батько В.Доманицького Микола Михайлович (1854 – 1917) – останній священик с. Колодисте – був досить прогресивною і, за мірками того часу, навіть революційною людиною. Про це свідчить значна кількість поліцейських доносів, що зберігаються в ІР НБУВ НАНУ [73, арк. 1 – 10]. Микола Доманицький переймався проблемами своїх односельців, завжди намагався їм допомогти. Так, у 1894 р., занепокоєний різким обезземеленням селян, він написав листа мировому посереднику, де вказав причини цього явища і, з метою запобігання йому, пропонував докорінно реформувати волосні суди (ф. ІІІ, од.зб. 62095, арк. 2).

Звісно, з такими поглядами і вимогами Микола Доманицький не міг лишитися поза увагою царської влади. За ним майже постійно стежили. Результатом стеження стали багаточисельні поліцейські звіти, у яких характеризувалися погляди М. Доманицького. Їх революційність, на думку поліції, полягала в тому, що він не бажав "...произносить в церкві перед своїми прихожанами каких-либо назидательных проповедей, как это делали другие сельские священники; мало того, он нисколько не сокрушался тем, что прихожане его всё больше и больше отставали от веры, совсем переставая посещать храм Божий..." [73, арк. 3]. Тому начальник поліції неодноразово звертався до начальника Київського жандармського управління з проханням перевести отця Миколу Доманицького з села Колодистого, оскільки вважав, що він співчував революційному руху і був «вкрай шкідливим і небезпечним» [73, арк. 3].

Переконання і прагнення Миколи Михайловича передалися всім його дітям, яких було шестеро: Василь, Михайло, Антоніна, Зінаїда (близнючка Михайла чи Антоніни, померла в дитячому віці), Платон (єдиний з усієї рідні мав сина, доля якого невідома) і Віктор [289, с. 63].

Відомо, що в сім'ї отця Миколи суворо дотримувалися старовинних традицій і звичаїв, чітко відмежовували українську культуру від російської [248, с. 24]. І хоча ніхто із синів отця Миколи не пішов шляхом здобуття церковного сану, однак всі вони увібрали в себе високу духовність і притаманну їхній родині любов до України.

На жаль, про життєвий шлях дочок Антонії і Зінаїди Доманицьких нічого невідомо. Доля ж синів знайшла відображення в джерелах. Так, відомо, що Михайло Доманицький закінчив юридичний факультет і став суддею. Віктор Доманицький одержав агрономічну освіту, вивчав також питання соціології. У 1918 р. він був секретарем відділу Укрінбанку та секретарем правління Центрального українського кооперативного комітету. У 1920 р. Віктор Доманицький емігрував до Чехословаччини, де працював в Українському вільному університеті викладачем соціології. З 1922 р. Віктор Миколайович викладав соціологічні дисципліни і сільськогосподарську політику в Українській господарчій академії, створеній того ж року у Подєбрадах, де керував кафедрою соціального хліборобства. Він є автором багатьох підручників та досліджень: "Нові засади аграрного законодавства" (1936), "Сільське господарство України" (1942), "Засади українського рурбанізму" (1940, Прага), "Кость Мацієвич (Замість вінця на могилу)" (1943, Київ), "Напрямки упромисловлення українського села" (1942, Прага), "Націотворча роля гетьмана Мазепи (промова на ювілейних урочистостях з приводу 250-ліття смерті гетьмана Івана Мазепи в Детройті)" (1960, Чікаго). Статті Віктора Доманицького друкувалися у журналах "Кооперативна республіка", "Кооперативне молочарство", "Сільський господар". Також він працював в Українському техніко-господарському інституті, який з квітня 1945 р. знаходився в Німеччині, а з 1950 р. – у США; два роки був його ректором [287, с. 28].

Інший брат – Платон Доманицький – у 1907 р. очолив кредитне товариство рідного села. Він працював кооперативним інструктором Уманського земства, пізніше був обраний членом правління київського “Союзбанку”. У 1913 р. Платон Доманицький обирався делегатом II Всеросійського кооперативного з’їзду в Києві. Протягом 1907 – 1917 рр. був членом редакції журналу “Муравейник”. У 1917 – 1920 рр. співпрацював з Х. Барановським – Генеральним секретарем фінансів при Центральній Раді та міністром фінансів УНР. У 1920 р. виїхав на Волинь, яка відійшла до Польщі, де якийсь час працював у кооперації, а потім відкрив власну крамницю. Саме Платон був продовжувачем справи свого старшого брата Василя.

Таким чином, атмосфера, в якій виховувалися Доманицькі, сприяла формуванню твердої громадської позиції, національної свідомості й виявилася в активній участі братів Доманицьких у суспільних процесах, що протікали на українських землях наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Василь Доманицький народився 7 березня 1877 р. У 1887 р. він вступив до Четвертої чоловічої гімназії у Києві, де одразу заприятелював із сином видатного українського вченого Дмитром Антоновичем. Починаючи з першого класу, Доманицький часто бував вдома у професора, “в історичному дерев’яному будинкові на розі Кузнечної та Жилинської вулиць” [177, с. 426]. Так почалося знайомство Василя Доманицького з В.Б.Антоновичем, що відіграло важливу роль у формуванні патріотичних почуттів та національної свідомості молодого гімназиста. Саме завдяки В.Антоновичу, як згадував В. Доманицький, він вперше довідався, “що є на світі книжки, написані нашою рідною мовою” [177, с. 427].

Професор Антонович часто давав дітям українські книжки, цікаві для них (галицький “Дзвінок”, “Лис Микита”), а згодом і серйозніші – як, наприклад, “читанки”, популярна історія України з малюнками і т.п. Тому вже у перших класах гімназії Василь вважав себе свідомим українцем, наскільки національна свідомість може бути розвинена у дітей. Він згадував: “...ми завжди виступали як українці, не соромились, що нас часом називали “хахлами” – ще навіть пишалися цим, розмовляли між собою тільки по українські...” [177, с. 427].

У першому класі гімназії Василь Доманицький з друзями заснували справжню українську “громаду”. Тоді ж вони почали заводити і власну громадську бібліотеку. І незабаром, за допомогою В.Б.Антоновича, у них була чудова історична бібліотека – така, “що й ціни не скласти” [177, с. 427].

Після закінчення гімназії у 1895 р. В.Доманицький вступив на історико-філологічний факультет університету Св.Володимира. Заповзятий, енергійний, невтомний, Василь в університеті отримав прізвисько Вітер, що відповідало його непосидючому характеру. Він одразу виявив великий інтерес до історії, літератури, етнографії України. В.Доманицький із захопленням слухав лекції В.Іконнікова, П.Житецького, П.Владімірова, А. Сонні, І.Лучицького, став одним з найулюбленіших студентів В.Б. Антоновича. Саме з лекцій професора Антоновича він пізнавав українську, а почасти і всесвітню археологію, а також і українську історію. В ті роки ще не

було жодної наукової чи популярної праці, яка б охоплювала всю історію українського народу. Тому студенти звернулися до професора з проханням прочитати ряд приватних лекцій про козацьку добу. В.Доманицький згадував, що лекції відбувалися то на квартирі у самого В.Б.Антоновича, то у приватній школі, незважаючи на те, що у будь-який час могла з'явитися поліція і заарештувати учасників “незаконного зібрання” [177, с. 428].

Таким чином, вже під час навчання в університеті почали яскраво виявлятися дві характерні риси вдачі В.Доманицького – глибокий інтерес до науки й разом з тим потужна громадська активність. Друзі молодого вченого згадували, що він був душею студентського гуртка – “писав або допомагав писати чи справляти реферати, зводив та мирив тодішніх безвусих “марксів” та “бельтових” і взагалі фактично провадив роботою гуртка, сам завше залишаючись в тіні загальної уваги...” [110, с. 4]. О.Лотоцький згадував: “...Громадська рухливість його просто дивувала. Університет одвідував він з паками книжок під пахвою і в антрактах між викладами розсовував ті книжки чи членам свого гуртка, чи стороннім людям, – бо завжди він когось заготовував до української справи...” [110, с. 4].

Під час університетських канікул В.Доманицький подорожував по селах Київщини, Чернігівщини, Полтавщини, розповсюджуючи серед селян українські книжки. З особливим натхненням намагався він залучати селян до участі у народних спектаклях. Він вишукував серед молоді талановитих артистів, вчив з ними ролі, проводив репетиції, споруджував сцену, малював декорації, здобував реквізит, а у святкові дні ставив спектаклі. Ці українські театральні вистави відіграли велику роль у формуванні національної свідомості не лише артистів-аматорів, а й усього селянства, яке з живим інтересом ставилося до вистав рідною мовою, і, можливо, вперше замислювалося над значенням рідного слова у народному житті [110, с. 5].

З перших років навчання в університеті В.Доманицький почав пробувати свої сили на науковій ниві. У кінці 90-х рр. з ініціативи професора М.С. Грушевського розпочалася робота по складанню біографічного словника, що повинен був містити відомості про українських історичних діячів. Після переїзду М.С.Грушевського до Львова ця робота сконцентрувалась в руках В. Б.Антоновича, який залучив до неї студентів-істориків, серед яких був і В. Доманицький. Студентам, звісно, давали найлегші біографії, які треба було скласти на основі 2 – 3 джерел. Але ця робота мала для них велике значення, оскільки привчала до наукової праці, вводила в коло українських письменників, виховувала почуття національної гордості й усвідомлення належності до процесу творення власної національної історії.

Також вже на першому курсі завдяки рекомендаціям В.Б.Антоновича В. Доманицький почав працювати в журналі «Киевская старина», що стало визначальним фактором для остаточного оформлення активної громадської позиції молодого дослідника та її виразного прояву.

Журнал «Киевская старина» з моменту створення (1872 р.) і до кінця свого існування (1906 р.) був одним з найпопулярніших видань серед прогресивних кіл української інтелігенції. Цей часопис був не лише науковим

органом, на сторінках якого містилися праці з історії України, археології, етнографії, літературознавства, а й яскраво відображував громадсько-політичні позиції української інтелігенції, її реакцію на політичне життя країни. «Киевская старина» згуртувала навколо себе плеяду видатних вчених і громадських діячів – М.Костомарова, П.Житецького, В.Антоновича, П.Лебединцева, О.Лазаревського, О.Левицького, В.Горленка, П.Єфименка, В.Іконнікова, М.Дашкевича, А.Кримського та багатьох інших [392, с. 12].

Значний вплив на формування громадсько-політичних позицій В.Доманицького справили погляди редактора «Киевской старины» і старшого товариша В.Науменка – талановитого філолога і педагога, який докладав великих зусиль для поширення серед різних верств населення українського слова і популяризації національної історико-культурної спадщини. Він виступав з лекціями, брав участь у виданні книжок для народу, відстоював у боротьбі з царською цензурою право вільного розвитку української мови і літератури [320, с. 58].

Характерною особливістю публікацій «Киевской старины» в період редакторства В.Науменка була їхня українофільська спрямованість. Незважаючи на те, що в умовах жорсткої русифікаційної політики часопис друкувався російською мовою, національні симпатії та переконання її співробітників були очевидними. Головний редактор дивився на «Киевскую старину» при відсутності української преси як на «прапор життєздатності українських національних інтересів» [299, с. 319]. Переконання В.Науменка передалися молодому працівнику редакції В.Доманицькому, який почав сміливо втілювати їх в життя.

Через упереджене ставлення царського уряду до будь-яких видань націоналістичного спрямування випуск українознавчого часопису був нелегкою справою. Знаючи, що особливих перешкод з боку цензури зазнавали матеріали, пов'язані з іменами прогресивних громадсько-політичних діячів України – М.Драгоманова, Хв.Вовка, І.Франка – В.Доманицький завзято популяризував їхні праці у своїх рецензіях. Наприклад, рецензія дослідника на статтю М.Комарова «Шевченко в литературе и искусстве» фактично була переказом роботи І.Франка [199]. Аналогічною спробою обійти царську цензуру стали рецензії В.Доманицького на «Розвідки про українську народню словесність» М.Драгоманова [215], збірник «Народная украинская литература» Д.Дорошенка [196] та збірник «Slovansky prehled», який містив статтю І.Франка про розвиток української літератури [237].

Під контролем цензури знаходилися не тільки матеріали часопису, але й зв'язки редакції із закордонними виданнями і товариствами. Окремим циркуляром заборонялася передплата, розповсюдження і реклама галицьких часописів [320, с. 68]. В.Доманицький, незважаючи на заборони, не лише продовжував знайомити читачів «Киевской старины» із західноукраїнськими виданнями та роботою наукових товариств і спілок Галичини, а й брав активну участь у їхній діяльності.

Так, В.Доманицький тісно співпрацював з редакцією однієї з провідних наукових установ цього періоду – заснованим у Львові М.Грушевським

Науковим товариством ім. Т.Шевченка, яке “для молоді науки української стало тією школою, в якій здобувають наукову підготовку й виховання молоді сили, що вже не розтікаються тепер по чужих інституціях, бо мають де працювати на власному ґрунті” [293, с. 534].

Беручи діяльну участь в роботі друкованого органу товариства – Записках НТШ, – до складу якого входили як представники так званої «старої громади» – Хв.Вовк, І.Верхратський, В.Шухевич, І.Франко, так і молоді західноукраїнські науковці – О.Колесса, К.Студинський, В.Гнатюк, С.Томашівський, М.Возняк, І.Кривецький та багато інших, В.Доманицький щиро підтримував їхні прогресивні українофільські політичні та наукові позиції, залучався до становлення і розвитку українського національного руху.

Саме на сторінках ЗНТШ публікувалися україномовні дослідження В.Доманицького. Це і рецензія на роботу відомого польського історика Ф.Равіти-Гавронського [208], і невеликі статті дослідника (“Признания Н.Костомарова в III Отделении (По неизданным данным)” [187], “Вірша на київських ченців” [126]), і серйозні аналітичні роботи (“Авторство Марка Вовчка” [120], “Невідомі вірші ієромонаха Климентія: З початку XVIII ст.” [169], “Пионер української етнографії (Зоріан Доленга-Ходаківський)” [181]).

Крім того, з метою ознайомлення читачів східноукраїнського регіону з науковим доробком дослідників західної України, В.Доманицький писав рецензії на чергові збірники ЗНТШ, які регулярно публікувалися на сторінках «Киевской старины» [137 – 145]. Така робота дослідника безперечно сприяла поживленню взаємозв’язків між науковими громадами західного і східного регіонів України.

Українофільська спрямованість наукових і громадських поглядів В.Доманицького виявилася також в опублікованій низці його статей, присвячених питанням розвитку української мови, науки і культури, а також у популяризації творів української художньої літератури. На сторінках «Киевской старины» постійно публікувалися його статті, повідомлення та документальні матеріали з історії запорізького козацтва, освіти та культури, української етнографії («К начальной истории Киевского народного училища» [155], «К истории частных пансионеров в Киевской губернии в начале XIX ст.» [154], «Поход козаков в северную Россию» [185], «Материалы к истории польского восстания 1831 г.» [166], «Печатное дело в Малороссии в начале XIX ст.» [179] та багато інших) та численні літературно-критичні та наукові рецензії [190 – 218]. Загалом на сторінках часопису було надруковано більше ста робіт науковця. Часто в одному номері журналу з’являлося кілька його статей. Тому він підписувався і власним прізвищем, і криптонімами, і псевдонімами. Загалом у словнику О.Дея вміщено 19 псевдонімів і криптонімів В.Доманицького: В.Д.; Д.; Н.Т.; Д-ий, В.; Д-ій, В.; Д-й В.; Д-кий, В.; Дом., В.; Доман.; Дом-ий, В.; Д-ький, В.; Вітер, В.; Вітер, Василь; Звенигородець; Колодянин; Колодянин, В.; Колодяньський, В.; Потребитель Василь; W.D. [389, с. 465].

Така самовіддана праця і професійне виконання своїх обов'язків вже з перших років роботи в редакції «Киевской старины» принесли В. Доманицькому щире повагу і визнання серед старших колег – В. Антоновича і Є. Чикаленка. Яскравим підтвердженням цього став той факт, що саме В. Доманицькому доручили написати перші розділи до відомої роботи О. Єфименко «История украинского народа» [320, с. 58].

Дослідження О. Єфименко надійшло до «Киевской старины» для участі в оголошеному редакцією конкурсі на кращу синтетичну науково-популярну працю з історії України. Однак, як виявилось у процесі роботи над рукописом, програма, опублікована на сторінках «Киевской старины», не в усьому відповідала власним поглядам авторки на періодизацію української історії та ідентифікацію окремих її подій і фактів. Готовий рукопис викликав гарячі дискусії серед членів журі, створеного редакцією, в результаті яких було вирішено, що перші розділи праці О. Єфименко написані з точки зору російської державницької історіографії, «з якими українські історики ніяк погодитися не можуть» [260, с. 165]. Тому члени редакції вирішили доручити допрацювання даного дослідження В. Доманицькому і згодом видати цю книгу під прізвиськом двох вчених. Незважаючи на те, що О. Єфименко на пропозицію не погодилась, цей випадок свідчить про визнання провідними українськими науковцями високого професійного рівня В. Доманицького, а також про його виразну українофільську наукову позицію.

Наприкінці 1890-х рр. «Киевская старина» стала своєрідним центром шевченкознавства в Наддніпрянській Україні, популяризуючи на своїх сторінках твори Кобзаря і друкуючи джерела до його біографії. Саме на сторінках журналу вперше було надруковано фундаментальне дослідження В. Доманицького «Критичний розслід над текстом «Кобзаря», а також численну кількість наукових статей і заміток, присвячених видатному українському поетові [133, 151, 171]. Долучення молодого дослідника до популяризації творів Т. Шевченка засвідчило справжній патріотизм і сприяло поширенню української національної ідеї серед широких верств українського суспільства.

Ще одним проявом громадської активності В. Доманицького стала його діяльна участь у роботі української друкарні, заснованої при редакції «Киевской старины» у 1898 р., а потім і української книгарні часопису. Його ефективна діяльність у цих установах була одразу відмічена поліцією. У донесенні жандармського агента М. Желєзняка начальнику київського губернського жандармського управління про нелегальну діяльність редакції та книгарні журналу В. Доманицького було названо одним з головних «сподвижников» «Киевской старины», ратаєм малорусского слова и агитатором по распространению его в народе», головним завданням якого було «развозить и рассылать по разным углам запрещённые книги и различные галицкие издания» [5, арк. 137]. Така оцінка представників уряду безперечно свідчила про радикальні громадські позиції молодого просвітянина.

Усвідомлюючи нагальні громадські потреби українського народу і глибоко ними переймаючись, з 1899 р. В. Доманицький, перебуваючи на

посаді секретаря редакції, заснував і поступово поширив в «Киевской старине» відділ «текущих известий и заметок», де містилися всі новини українського життя. Впровадження цього відділу коштувало йому дуже дорого – не лише через те, що воно вимагало багато часу і праці, а й через погляди керівників редакції, які часто відмовлялися публікувати інформацію, що виходила за межі археологічних, історичних та етнографічних новин. О. Лотоцький з цього приводу писав: «Живий жаль було дивитись на убиту постать Василя Миколайовича, коли він, бувало, прийде з того редакційного аутодафе і розгорне свій рукопис, немилосердно пошкальований рукою своїх власних цензорів. Але такі невдачі не могли спинити хоч і надзвичайно мяжку та делікатну, але непохитну натуру В.М.» [110, с. 6]. І своєю твердістю і наполегливістю йому врешті-решт вдалося схилити на свій бік провідників «Киевской старины». Відділ української хроніки поступово посів важливе місце в журналі, сіючи зерна української національної свідомості.

Водночас життя молодого вченого складалося нелегко, його переслідували матеріальні нестатки, хвороби. В особливо скрутні часи він давав приватні уроки, друзі допомагали йому грошима, а професор В. Антонович надавав йому житло в своєму будинку. “Напівголодний студент на прізвисько “Вітер” відривав від свого убогого бюджету копійки на книжки”, – згадував Ф.Матушевський з цього приводу [287, с. 4].

У 1900 р. В.Доманицький закінчив університет і почав працювати викладачем історії у київській приватній чоловічій гімназії Готліба Валькера. [13, арк. 1 – 10].

Глибокий інтерес В.Доманицького до історії, етнографії та його наполеглива праця підсумувалися цілим рядом розвідок, повідомлень, заміток, статей, що не лишилися поза увагою наукової громадськості. У 23 роки В.Доманицький став помітною постаттю в суспільному житті України – він уже відомий літератор, бібліограф, редактор, пропагандист ідей національного відродження. До молодого вченого прийшло офіційне визнання: 29 січня 1900 р. його було обрано дійсним членом київського Товариства грамотності, а 27 жовтня того ж року – дійсним членом історичного товариства Нестора-літописця.

Але праця по 10 – 12 годин на добу, напівголодне існування, поганий одяг невдовзі дали себе знати. У 1900 р. В.Доманицький захворів не вперше на плеврит, який перейшов у запалення легенів, а згодом лікарі встановили у нього початок туберкульозу. Молодий вчений змушений був залишити роботу і почати серйозне лікування. 15 жовтня 1901 р. він виїхав до Ялти і оселився в пансіонаті «Яузлар».

Незважаючи на хворобу, В.Доманицький активно цікавився громадським життям України. У листах до Г.Берло [64 – 69] він ділився роздумами щодо циркуляра про організацію студентства. В.Доманицький писав: “Якось чудно читати об’явки, що ректор «приглашает гг. студентов на выборы старост». А давно ще було, що за сю посаду, без дальніших розмов тягали у дядькову хату?..” [66, арк. 1].

Дуже засмучував В.Доманицького той факт, що не було поруч з ним у той момент когось із співвітчизників-українців: "...Одно погано і нудно – нема до кого забалакати по-людському: хоч би де поляк який трапився, як нема своєї людини! А то все з Кацапландії: Тверь, Тула, Тамбов, Москва-матушка – хоч лягай та помирай!" [64, арк. 1].

У відповідь на його скарги з Петербурга на шість днів приїхав Ф. Матушевський, щоб провідати хворого друга. А у березні 1901 р. в Ялті лікувався редактор "Киевской старины" В.Науменко [287, с. 5]. Поруч зі старими приятелями траплялися досліднику й нові цікаві знайомства. В одному з листів до Г.Берло В.Доманицький зазначав: "...Недавно мені довелося бути у Горького і у Чехова. Познайомився з ними, з півгодини побалакав. Славні обоє, хоча Чехов терпиміший і м'який, добрий, соромливий навіть. Горький – людина тверда, різка, але вельми теж симпатична..." [67, арк. 1].

Після лікування в Ялті В.Доманицький влітку поїхав до Уфи, в санаторій, але це не покращало його здоров'я і консилиум київських лікарів на чолі з професором К.Г.Трїтшелем настійливо рекомендував йому продовжити лікування в "теплих краях". Тому зиму 1902 – 1903 рр. В.Доманицький перебував на грецькому острові Корфу, а наступну – 1903 – 1904 рр. – на Адріатиці у Рагузі разом зі своєю кузиною [107, арк. 1].

Незважаючи на скрутний матеріальний стан і загострення хвороби, В. Доманицький виявляв гідну подиву працьовитість і наполегливість й з головою поринув у дослідницьку роботу. Він енергійно взявся до підготовки творів Марка Вовчка, задуманого видавництвом "Спілка" у Львові. З цього приводу він вів активне листування з В.Гнатюком, відомим фольклористом і етнографом, який в той час був секретарем Наукового товариства імені Т. Шевченка у Львові, головою Етнографічної комісії цього ж товариства і редактором "Літературно-наукового вісника". В одному з листів до нього В. Доманицький писав про ускладнення з перекладом роману "Жерміналь" Е. Золя: "...З "Жерміналем" вийшло ґрунтовне непорозуміння. Ніхто мені докладно чи ясно не написав, що я повинен з ним зробити (а я страх як не люблю неясності!) [Мих. Сергійович написав: "сконтролювати!" – та й годі], тому я зробив зовсім непотрібну річ і досить морочливу – сконтролював ориґінал з текстом, а мови, за деякими виїмками, не чіпав, бо не мав розказу (проте, не знаю, чи маю право: бо се не те, що десь там поправити, а треба було б усе на своє копито перевернути!). Тому то перевірівши і поробивши поправки я й послав уже його до Львова, а через два дні одержую од Мих. Серг. звістку, що треба було мову власне... Бодай Вас усіх!.. Написав я, щоб вернули, коли єсть час, то я ще й мову... виправлю..." [105, арк. 1]. Ці слова дослідника свідчили про його кропітливе ставлення до своєї роботи, що так цінували його друзі і колеги.

Але попри всі перепони переклад "Жерміналя", зроблений В. Доманицьким, вийшов у 1904 р. Того ж року, перебуваючи у пансіоні для легеневих хворих, В.Доманицький зредагував і частково переклав на українську мову третій том зібрання оповідань Марка Вовчка.

У цьому ж році дослідник отримав гонорар за два розділи “Історії Малоросії”, які написав ще 1902 р. [95, арк. 1], що значно покращило його фінансове становище. Також влітку за допомогою М.Грушевського повинна була побачити світ велика робота В.Доманицького “Козаччина на переломі XVI – XVII віків (1596 – 1603)” [95, арк. 2].

Наприкінці 1904 р. В.Доманицький повернувся до Києва, де дізнався про те, що ним цікавиться поліція. З цього приводу він писав батькам: “...Равно передают, что губернатор, в бытность Вашу у него, наговорил каких-то «теплых слов» обо мне... Странно, что за несколько дней до того у него не было против меня никаких данных, а то вдруг явились. Ну, да теперь век чудес и ничему не надо удивляться...”

...Пишут, что будто меня приказано арестовать (так, говорят, сказал Вам губернатор)... Ну, пусть их, – я не скрываюсь, живу как все люди, записан в адресном столе и т.д. – найти не трудно. Возможно, и посетит – теперь за этим дело не стало.... Но выйдет ли из этого что-либо большее, как с причастием Платона к экспроприаторам, сомневаюсь.... Не сомневаюсь только в том, что провинциальным Держимордам сие будет слаще мёду, но да падет на их головы сторицею вся их бессовестная, наглая ложь, которую они возводят на людей неповинных...” [96, арк. 1 – 2]. Молодий вчений вже звик до постійного нагляду поліції і така звістка не могла сильно його засмутити й стати назаваді його роботою.

Взимку 1904 р. В.Доманицький через матеріальні нестатки і незадовільний стан здоров’я змушений був переїхати в с. Колодисте до батьків, де з головою поринув у кооперативну справу. В листі до В.Гнатюка від 9 квітня 1905 р. він писав: “Я науку закинув і став...: “практичним діячем”. Завожу потребительські крамниці по селах (от сими днями благословив ще дві. І.Є. вихлопотав дозвіл і одкрив їх діяльність), їджу і поучаю, сварюся з усяким начальством і з поліцією вже розбив глека: написав про її діяльність кореспонденцію до “Киевских откликов”, за яку мене хочуть поліціанти з’їсти; ну не кажу вже, що згодні мене живцем спалити б за крамниці...” [107, арк. 1].

В.Доманицький не обійшов своєю увагою й інших громадських справ. У лютому 1905 року він, поряд з іншими прогресивними українськими письменниками і діячами (І.Нечуєм-Левицьким, М.Лисенком, М. і Б. Грінченками), підписав телеграму до Комісії по перегляду законів про цензуру і друк [365, с. 33]. У травні того ж року В.Доманицький отримав листа від Б.Грінченка, де повідомлялося, що Петербурзький український клуб розпочинає видання часопису “Український вісник” на зразок “Полярної зірки”, і редакційний комітет просить активної участі В.Доманицького у ньому [80, арк. 1].

Незабаром В.Доманицький змушений був покинути батьківську хату у зв’язку з наступними подіями. В кінці 1905 р. селяни Уманського повіту розгромили цукровий завод. Поліція дійшла висновку, що цей розгром є наслідком агітації братів Доманицьких [73, арк. 9]. Незабаром заарештували брата В.Доманицького – Платона, а сам він за кілька днів до того виїхав з

Колодистого до Києва і більше туди не повернувся.

Перебуваючи у Києві, В.Доманицький продовжував плідно працювати у редакції «Киевской старины». Внаслідок наростання українського національного руху і революційних подій 1905 р. громадські позиції В. Доманицького значно політизувалися. Про це свідчив характер його публікацій цього періоду. Так, на сторінках «Киевской старины» була надрукована його стаття «Колись і тепер», що являла собою аналіз історичного документу – з одного боку, і викладення прогресивних політичних вподобань автора – з іншого [159, с. 31 – 37]. Розглядаючи звернення українських послів 1767 р. до Катерини II, В.Доманицький дійшов висновку, що і на початку ХХ ст. ці вимоги не втратили своєї актуальності. Виборність суддів, впровадження української мови, національна вища освіта, вирішення земельного питання, впровадження власної української податкової системи і, нарешті, автономний статус України – саме ці проблеми, на глибоке переконання В.Доманицького, постали з новою силою на початку ХХ ст., саме їх повинні були вирішувати українські делегати на засіданнях Державної Думи.

Поява на сторінках «Киевской старины» такої політично спрямованої роботи підкреслювала зміни у концепції керівництва журналу. Заради участі у суспільно-політичному житті країни редакція «Киевской старины» вирішила поступитися суто науковими інтересами. Внаслідок докорінної реорганізації журналу 13 грудня 1906 р. була затверджена програма нового часопису «Україна», яка передбачала поділ журналу на два відділи: 1) науковий, в якому друкувалися дослідження, статті й замітки з історії, літератури, етнографії та суспільного життя України, та 2) літературно-публіцистичний, присвячений українській белетристиці та висвітленню подій і фактів, які прямо чи опосередковано стосувалися інтересів України [320, с. 115].

В.Доманицький із захопленням підтримав ідею перетворення наукового історичного часопису на громадсько-політичний орган. Він порадив редакції запросити до активної участі у журналі молодих представників українського національного руху Д.Дорошенка та А.Яковлєва, щоб оживити видання і надати йому більш сучасний характер [260, с. 328]. До рекомендації В. Доманицького прислухалися і першим, кого запросили до роботи в «Україні», став видатний громадський діяч Д.Дорошенко.

Принагідно відзначимо, що після революції 1905 р. у сфері української видавничої справи та книгодрукування сталися істотні позитивні зміни. Внаслідок царського маніфесту від 17 жовтня 1905 р. та наступних указів від 24 листопада 1905 р. та 26 квітня 1906 р. українській народ нарівні з іншими недержавними націями Росії отримав право на свою пресу. Вже у жовтні 1906 р. на теренах Російської імперії діяло 15 українських видавництв і виходило близько 20 українських видань [283, с. 85].

Статті і дослідження В.Доманицького регулярно з'являлися майже у всіх українських періодичних виданнях. У 1907 р. в «Україні» було надруковано його дослідження «Українська преса в 1906 р.», де автор зацентрував увагу на

величезному впливі україномовних видань на підвищення рівня національної свідомості широких верств українського населення. Літературознавчі дослідження науковця «Никандр Молчановський», «Марко Вовчок про Куліша», «М.Марковичка – авторка «Народних оповідань», «Одна з Катерин» були опубліковані протягом 1908 – 1909 рр. у «Літературно-науковому віснику» – першому всеукраїнському літературному органі на зразок кращих російських і європейських видань [297, с. 50]. Публікації В.Доманицького, поруч з роботами провідних громадських діячів України С.Єфремова, Ф. Матушевського, Б.Грінченка, зустрічалися також в літературно-науковому місячнику «Нова громада», редакційний комітет якого активно пропагував націоналістичні ідеї.

Великий вплив на формування громадсько-політичних позицій В. Доманицького справив визначний діяч українського соціал-національного руху Є.Чикаленко, який боровся за демократичні права українського народу, виступав за федеративний устрій Російської імперії, використовував всі можливі легальні засоби боротьби для вирішення українського питання [402, с. 10]. Підтримуючи і поділяючи його погляди, В.Доманицький брав активну участь у видавництві його газети «Громадська думка», що виходила з грудня 1905 р. З першого номеру редакція взяла дуже радикальний націоналістичний напрям і вже у серпні 1906 р. газету було заборонено [260, с. 91].

Замість забороненої «Громадської думки» Є.Чикаленко зі своїми однодумцями почав випускати газету «Рада», на шпальтах якої детально висвітлювалися політичні події як всередині країни, так і поза її межами, подавалися наукові та художні статті, літературно-критичні матеріали, огляди тощо. Поруч з В.Доманицьким в газеті працювали представники різних суспільно-політичних поглядів – М.Павловський, В.Королів, О.Хотовицький, М.Лозинський, Б.Ярошевський, Г.Шерстюк, М.Гехтер. Найвищим ідеалом державного устрою, який пропагувала своєю діяльністю «Рада», була культурно-національна автономія України в межах федеративної Росії [402, с. 15].

Головну проблему українського народу В.Доманицький вбачав не у політичній інертності, а у низькому рівні освіти та у глобальній русифікації українського населення. Його переконання поділяли більшість провідних діячів України. Так, в одному з листів до В.Доманицького Є.Чикаленко, характеризуючи стан української преси на початку ХХ ст., скаржився на малу кількість передплатників, оскільки українські газети не могли конкурувати з російськими свіжістю новинок, «бо хоч би вона вся друкувалася по телеграфу, то й в Одесі, Полтаві, Катеринославі, вона не поспіє за місцевими» [53, арк. 2]. Головною причиною відсутності інтересу до української преси, на думку Є.Чикаленка, було те, що «...нема публіки, звиклої до літературної мови, мало літераторів, звиклих до народньої мови» [53, арк. 1].

Усвідомлюючи необхідність розповсюдження масової україномовної книжки для послідовної боротьби з русифікацією, В.Доманицький енергійно взявся за справу українського книговидання.

Варто відзначити, що необхідність популяризації українського літературного слова усвідомлювали майже всі представники української інтелігенції, щиро віддані народній справі. Так, близькі друзі В. Доманицького Б.Грінченко і М.Загірня протягом восьми років в Чернігові видали 50 українських книжок – твори Б.Грінченка, М.Коцюбинського, Т. Шевченка, П.Грабовського, Є.Гребінки, Д.Федьковича та інших, а також науково-популярні праці з медицини, техніки, історії, природознавства [292, с. 19 – 20]. У Харкові Г.Хоткевич, який також був добрим знайомим В. Доманицького, зі своїми однодумцями заснував аналогічне видавництво під назвою «видано Вс.І.Гуртом» [295, с. 401]. Тому цілком зрозуміло, що В. Доманицький вважав нагальною потребою українського суспільства створення книжкового видавництва у Києві. Ця ідея набула чітких рис ще під час його навчання в університеті, у 1897 р., коли серед членів студентського університетського гуртка виникла думка заснувати українське видавництво. З ініціативи В.Доманицького було вирішено, що кожен з членів видавничого гуртка здаватиме по 20 коп. щомісяця на потреби видавництва, а щоб мати і більше грошей і більше людей до роботи, до гуртка запросили декого з семінарської академічної громади та «й з людей “сторонніх» [177, с. 427]. Так було покладено початок відомому у Києві видавництву “Вік”, діяльність якого в контексті українського книговидавничого руху можна розглядати як один з чинників, що сприяв виробленню національних форм книгодрукування, започаткуванню і подальшому розвитку книговидавничих принципів і традицій [338, с. 10]. У тому ж 1897 р. було видано першу книжку – оповідання О.Кониського «У тісної баби».

Справа молодих видавців знайшла гарячу підтримку серед членів так званої «Старої громади». В.Доманицький згадував, що В.Б.Антонович, який стежив за успішною діяльністю видавництва, виклопотав для молодих науковців субсидію “од старших громадян” – спочатку 50 крб. на рік, потім 100, а далі – більше [177, с. 427]. Це була значна допомога, і вже за перші чотири роки свого існування видавництво “Вік” випустило близько 15 брошур і книжок [5, арк. 1].

Склад співробітників видавництва формувався поступово. С.Єфремов згадував, що “на першій порі, багато в йому (видавництві) людей перебувало випадковими гістьми, але якось вийшло так, що випадкові члени все одвіювались і одходили, а коло видавництва вже наприкінці 90-х років зібрався досить однородний гурток людей, що не тільки на спільному ділі сходились, а й особисто припадали один одному до душі” [257, с. 19].

В.Доманицький, працюючи у «Віку» з перших днів його заснування, поступово сформував навколо себе міцний осередок колективу, до якого входили В.Дурдуківський, С.Єфремов, О.Лотоцький, Ф.Матушевський, А. Ніковський, В.Прокопович та багато інших представників прогресивної української молоді.

Певні труднощі становить визначення службових обов’язків співробітників “Віку”, оскільки більшість з них виконували різні функції і підписувалися криптонімами чи псевдонімами. Наприклад, В.Доманицький

мав “товариське прізвище” Вітер, Ф.Матушевський – Шпоня, В. Дурдуківський підписувався псевдонімами і криптонімами В.Коновченко, В. Мировець, Скавло, В.М., Д-ській, М-ць, В, О.Лотоцький – псевдонімом О. Білоусенко, товариським прізвищем Спориш, В.Прокопович – псевдонімом В. Черепин. Загалом за даними “Словника українських псевдонімів” С.Єфремов мав 40 псевдонімів і криптонімів, В.Доманицький – 19, В.Дурдуківський – 9, О.Лотоцький – 20, Ф.Матушевський – 16, А.Ніковський – 34, В.Прокопович – 5 [389, с. 465, 467, 468, 498, 503, 510, 521]. Тому при розподілі службових обов’язків між співробітниками “Віку” яскраво проявилася одна з провідних тенденцій тогочасного книговидавництва – своєрідний синкретизм українського культурного і національного руху. Це явище проявилось у тому, що одні й ті самі особи виконували весь обсяг роботи – і написання, і редакційно-видавниче опрацювання белетристичних і публіцистичних творів [338, с. 41].

Роботу у видавництві «Вік» В.Доманицький успішно поєднував з науковою і громадською діяльністю. В основному це були виступи на сторінках інших періодичних видань («Киевская старина», ЗНТШ, ЛНВ) з публіцистичними, літературно-критичними дослідженнями, рецензіями, статтями, замітками. Цей факт свідчив про те, що він належав до найактивніших діячів українського громадського руху, які “...і перед українською, й перед російською публікою на повен зріст ставили українську справу й виховували наше громадянство на гаслах повного національного життя на Україні, творячи велику справу європеїзації українства та підведення під нього широких загальнолюдських основ” [293, с. 539].

У 1890-х рр. українська громадськість збиралася відзначити 100-річчя нової української літератури, яка бере початок від першого видання “Енеїди” І.Котляревського. Тоді ж у “віковців” при найактивнішій участі В. Доманицького, виникла думка випустити антологію нової української прози і поезії за сто років їх історії. Ця антологія була видана протягом 1900 – 1902 рр., мала три великі томи і називалася «Вік». Головна мета укладачів “Віку” полягала не лише в ознайомленні пересічного читача з надбаннями української літератури, а й у тому, щоб шляхом ретельного відбору творів показати оригінальність кожного автора.

Фактично, цю роботу виконував саме В.Доманицький. О.Лотоцький з цього приводу зазначав: “Крім тих функцій, що були у його (В.Доманицького – авт.) спільні з іншими організаторами сього видавництва, він спеціально одвоював собі коректуру. Дійсно, серед усіх нас, учасників видавництва, він найбільше був досвідчений в сій справі по своїй попередній роботі в «Київській старовині» і ми йому без бою уступили сі обов’язки, а він виконував їх з якоюсь містичною любов’ю, використовуючи для того кожную вільну хвилину: і ждучи трамвая, і в самому трамваї, і за обідом, і в кожному інтервалі якої будь роботи” [110, с. 9]. Отже, можна цілком справедливо стверджувати, що саме В.Доманицький був головним упорядником антології “Вік”.

До першого тому антології, присвяченого українській поезії, увійшли відібрані В.Доманицьким твори Т.Шевченка, І.Морачевського, М.Щоголева, М.Манжури, П.Руданського, О.Забіли, М.Шашкевича, М.Гулака-Артемівського, Є.Гребінки, І.Головацького, Б.Глебова, О.Кониського, Д.Федьковича та багатьох інших вітчизняних митців. Саме завдяки вдало підібраним редактором творів, це видання користувалося надзвичайним попитом – більша його частина розійшлася за передплатою, і вже через півроку у книгарнях та в книжкових крамницях не можна було знайти жодного примірника [293, с. 567].

Перший том антології «Вік» отримав схвальні відгуки сучасників [251]. Але Доманицький не зупинявся на досягнутому і, працюючи над виданням другого і третього томів, намагався ще більше їх вдосконалити. Редактор вирішив включити до наступного видання деякі супровідні матеріали, які б пояснювали принцип відбору творів, що увійшли до антології. До того ж, В. Доманицький вважав за необхідне виділити в окрему частину твори західноукраїнських письменників, значно збільшивши їх кількість, оскільки читачі східних і центральних регіонів України були з ними малознайомі.

Таким чином, завдяки наполегливій праці редактора, наступні два томи антології містили, крім творів, біографії та портрети авторів, у тому числі й тих, хто перебував тоді у політичному засланні в Сибіру (зокрема, Павла Грабовського). На сторінках цього видання поряд з творами Т.Шевченка, Г. Квітки-Основ'яненка, Марка Вовчка, Панаса Мирного, І.Нечуя-Левицького, М.Коцюбинського, Лесі Українки містилися оповідання й уривки з повістей М.Шашкевича, Ю.Федьковича, В.Стефаника, І.Франка. Останній високо оцінив антологію «Вік», яка, за його словами, вперше в одному виданні об'єднала письменників Наддніпрянщини, Галичини й Буковини [397, с. 320].

Вихід антології мав величезне значення не лише для української громадськості. За кордоном ця подія теж набула широкого розголосу. Про високу оцінку видання свідчить рецензія, опублікована у варшавському тижневику «Prawda» (1900 р.), перекладена на українську мову В. Доманицьким. Автор рецензії, визнаючи високий рівень редакторської роботи, за якою фактично стояв В.Доманицький, зазначав: «Безіменні редактори антології дуже совісно зібрали усе, в чим лише бачили основні риси ліри української. Не забули, здається, жодного – бодай хоч трохи видатнішого поета. Навпаки – поруч з голосними іменами Шевченка і Франка, Шашкевича і Костомарова, уміщені тут вірші менш знаменитих – Кузьменка і Александрова; побіч зі столітньою поезією Котляревського і досягаючих того поважного часу творів Гулака-Артемівського знайшли тут місце наймолодші гусяри – Леся Українка і Чернявський... Видавництво досягло цілі. Воно дає читачеві загальне, але згідне з правдою відображення про те, якими шляхами та стежками йшла поезія народу за час століття і який наслідок лишила по собі ХХ вікові...» [104, арк. 1]. Невідомий автор був правий, бо антологія «Вік», впорядкована В.Доманицьким, і на сьогоднішній день залишається однією з найповніших хрестоматій з української літератури ХІХ ст.

Діяльність видавництва не обмежилася випуском однойменної антології. Одним з важливих кроків молодого видавництва було заснування разом з редакцією журналу “Киевская старина” у 1899 р. спеціалізованої “Української книгарні”. Цей крок свідчив про серйозність організаційних засад “Віку”, оскільки тепер до видавничої програми залучалися плани з книгорозповсюдження [338, с. 11]. В.Доманицький разом з іншими співробітниками “Віку”, вивчаючи читацьке середовище, його зацікавлення і потреби, сформулював мету своєї видавничої діяльності: «збудити національну свідомість серед народних мас, витворити національну інтелігенцію й, виясняючи потреби українського народу, згуртувати ту силу, яка б ті потреби за свої взяла і встала на їх оборону» [259, с. 148]. Важливим було також “витворити й серед сусідів наших... правдивий погляд на українську справу, розвіяти той туман, що віками оповивав Україну й закривав з-перед очей людських справдешній, не вигаданий український народ – не частину, не етнографічний відмінок великоросійського а чи польського, а таки окремих народ – з власною мовою та історією” [259, с. 148].

В.Доманицький розумів, що робота видавництва повинна бути спрямована не лише на прогресивну національну інтелігенцію, а й на широкі народні маси, рівень освіченості яких був набагато нижчим. Тому, з урахуванням специфіки такої різної читацької аудиторії, він гаряче підтримував принцип серійності випусків видавництва, який став однією з характерних рис українського книговидання кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Головну увагу, на думку В.Доманицького, необхідно було приділити серії «Селянська бібліотека». Він завжди переймався потребами українського села, тому головну мету «Селянської бібліотеки» вбачав у тому, щоб “допомогти освічуватися тим людям, що їм не пощастило вчитися по великих школах”, і тому “як чоловік попрочитує оці книги, що тут заведено, то тоді легше вже йому буде братися й до трудніших наукових книг” [241, с. 4]. За переконанням В.Доманицького, залучення простого народу до українського літературного слова, прищеплення йому любові до знань було головною умовою формування національного світогляду. Тому, формуючи черговий випуск цієї серії, редактор намагався відібрати нескладні, доступні оповідання, казки, вірші («У тісної баби» О.Кониського, «Без праці» та «Абу-Каземові капці» І.Франка та ін.).

Принципово іншу читацьку адресу мала серія “Українська бібліотека”, що призначалася для більш підготовленого читача – в основному для поміркованої інтелігенції. Враховуючи її інтереси і потреби, В.Доманицький включав до цієї серії більш складні речі, як-то «Писання» Б.Грінченка, «Оповідання» М.Грушевського, «Твори» І.Котляревського, «Історія українського письменства» С.Єфремова.

Для високоосвічених і компетентних читачів у 1908 р. була започаткована ще одна серія видань під назвою «Наші справи», більшість випусків якої являли собою передруки статей з періодичних видань, переважно з «Ради», «Літературно-наукового вісника» та «Киевской старини»

». У видавництві цієї серії В.Доманицький безпосередньої участі не брав, оскільки з 1907 р., рятуючись від заслання, перебував за кордоном. Але навіть знаходячись далеко від України, він не припиняв працювати у видавництві та неодноразово звертався до С.Єфремова та інших працівників «Віку» з вимогою висилати йому тексти для редагування [110, с. 9].

Загалом, самовіддана робота В.Доманицького у провідних українських періодичних виданнях і видавництвах сприяла формуванню у молодого вченого системи прогресивних політичних поглядів і свідчила про його глибоку переконаність у необхідності політичних змін.

Щире бажання реформувати життя країни проявилось під час опосередкованої участі В.Доманицького в роботі Першої і Другої Державних Дум Російської імперії.

Вибори до Першої Державної Думи відбулися на початку 1906 р. Селяни Звенигородського повіту обрали своїм представником на виборах В. Доманицького. С.Єфремов згадував з цього приводу: “Коли в декабрі 1905 р. прийшов до мене чоловік із Звенигородчини, і я запитав, кого думають у Думу вибирати, то, не вагаючись, відповів він: “Та не кого ж, як нашого поповича: за нього всі голос дамо!” [257, с. 14].

Особливу увагу варто приділити стосункам В.Доманицького і провідного громадського діяча України, літературного критика, письменника, а пізніше академіка С.Єфремова. Їх долі виявилися дивовижно схожими. І С. Єфремов, і В.Доманицький народилися у Звенигородському повіті в родинях священиків, обидва завершили своє життя у вигнанні на чужині. Наукові погляди цих молодих людей формувалися під впливом народництва й української громади. Вони обидва навчалися у Київському університеті Св. Володимира, працювали у провідних періодичних виданнях – «Киевской старине», «Літературно-науковому віснику», «Записках НТШ», були співзасновниками товариства «Вік». Обидва науковці протягом свого життя займалися вивченням творчості Т.Шевченка, що підсумувалося фундаментальними роботами – “Критичним розслідуванням над текстом “Кобзаря” В.Доманицького і “Повним зібранням творів Т.Шевченка”, зредагованим С. Єфремовим. Тому не дивно, що їх дружба, яка розпочалася ще під час навчання, тривала протягом всього життя.

Незважаючи на те, що В.Доманицький не був обраним членом Державної Думи, він разом з М.Грушевським, П.Чижевським та І.Шрагом розгорнув активні дії, спрямовані на консолідацію українських депутатів. З цією метою було створено українську думську фракцію під назвою Українська парламентська громада. Фракція започаткувала свій часопис «Український вісник» [401, с. 50], до роботи в якому одразу запросили В. Доманицького. Він переїхав до Петербургу і саме завдяки його зусиллям загальноросійська спільнота знайомилася з українськими національними вимогами.

Перебуваючи у Петербурзі, В.Доманицький не припиняв наукової діяльності. Там дослідник видав розповідь про Яна Гуса “Смерть за правду” і продовжував збирати матеріали для великої дослідницької праці –

“Критичний розслід над текстом «Кобзаря»” Т.Г.Шевченка. З цього приводу він вів активне листування з П.Стебницьким [82 – 90] і відомим політичним діячем Ю.Романчуком [11 – 15].

Після розгону першої Думи 8 липня 1906 р. В.Доманицький, який жив у Петербурзі напівлегально, виїхав з О.Лотоцьким до Фінляндії, де жив на його дачі у Квантасарі. Вчений працював по 10 – 12 годин на добу, редагуючи “Історію України-Русі” М.Аркаса.

Пізнньої осені він повернувся до Петербурга. Сирий північний клімат, грошові нестатки, тяжка праця – все це згубило і без того слабке здоров’я молодого вченого. Ф.Матушевський згадував, що В.Доманицький “мусив утікати з дому, жити по всіх усюдах то з чужим паспортом, а то й зовсім без паспорту. Це “заяче” життя при такій роботі з’їло йому здоров’я” [287, с. 16].

На початку 1907 р. В.Доманицький дізнався, що Київське жандармське управління завело на нього справу, що загрожувало реальним арештом. У звіті одного з агентів начальника Київського жандармського губернського управління зазначалося: “...Дальнейшее пребывание священника в с. Колодистом, как сочувствующего революционному движению, а также агитации сыновей своих Василия и Платона Доманицких, распространяющих революционную литературу среди крестьян и подстрекающих против существующего Государственного строя, я нахожу вредным и опасным...” [73, арк. 2]. І хоча спочатку в революційній діяльності було запідозрено майже всю родину Доманицьких, трохи пізніше всі звинувачення були пред’явлені тільки Василю. У черговому звіті з цього приводу зазначалося: “Сообщаю, что, как выяснилось перепиской священник Николай Доманицкий и его сын Платон к делу не причастны. Пропаганду между крестьянами вёл Василий Доманицкий, скрывшийся и разыскиваемый” [73, арк. 6]. Після такого висновку В.Доманицький опинився у центрі посиленої уваги київської поліції. Але саме в цей час розпочалися вибори до Другої Державної Думи, яка працювала протягом 20 лютого – 2 червня 1907 р. В.Доманицького знову обрали делегатом від Звенигородського повіту і він виїхав до Петербургу. В доповіді жандармського полковника Нордберга вказувалося, що “в квітні цього року В.Доманицький їздив до Петербурга, де постійно бував у Думі. З Петербурга він листувався з селянами, посилаючи разом з тим і ріжнього роду брошури, підтримуючи таким чином зносини сільського комітету з соціал-демократичною фракцією Державної Думи” [287, с. 16].

Саме під час роботи В.Доманицького в друкованому органі української парламентської фракції у Другій Державній думі під назвою «Рідна справа – Думські вісті», найбільш яскраво проявився його громадський темперамент. Керівники фракції на чолі з М.Рубісом запросили В.Доманицького на місце редактора, і він виконав цей обов’язок блискуче: «Рідна справа» стала справжнім голосом української думської фракції, здобула собі популярність в Україні і мала великий вплив на маси. Гострі політичні статті, вдало підібрані і професійно опрацьовані редактором, сприяли формуванню політичної культури українського народу та викликали інтерес до політичної долі своєї країни не лише в освіченої інтелігенції, а й у широкого загалу.

Незважаючи на таку активну участь у політичному житті України, погляди В.Доманицького у цій сфері окреслити з точністю досить важко. Так, один з його сучасників – П.Юркевича, колишній народний вчитель с. Колодисте з цього приводу зазначав: “Дякуючи тому, що В.М.Д. захищав мужика від сваволі “дужих цього світу”, що хотів правди в сільських ділах, деякі злоумишленні люди зробили з Доманицького верховода і політичного діяча, котрий нібито шкідливо впливав на народ. Але не був він ніяким політичним агітатором, тільки, близько стоячи до народу, зробився серед нього популярним. Що ж до політичних ідей, то вони розповсюджувалися тут зовсім іншими особами. Не було нічого негожого в тім, що Доманицький кохав просту народну мову своєї країни та писав на ній. Але й це йому пошкодило” [319, с. 35].

Скоріш за все, В.Доманицький не був такою вже безневинною у політичному відношенні особою, якою змалював його П.Юркевич. Відомо, що він брав участь у київських гуртках молоді, які відіграли активну роль у політичній боротьбі. Представники влади вважали В.Доманицького соціал-демократом або членом “Украинской национально-демократической партии, члены которой в общезжитии именуют себя украинофилами” [4, арк. 119]. А у зв’язку з тим, що під час обшуку членів “Української спілки” (революційної організації, яку начебто заснував у Колодистому В.Доманицький) було вилучено друковану продукцію партії соціал-революціонерів, у довідці зі справи Київського охоронного відділення зазначалося, що саме В. Доманицький був головним розповсюджувачем серед селян Колодистого антиурядових ідей [4, арк. 121]. Крім того, відомо, що В.Доманицький разом з Б.Грінченком, С.Єфремовим та іншими громадськими діячами розробив програму Української радикальної партії [242, с. 59], яка напередодні революції 1905 – 1907 рр. представляла український ліберально-демократичний рух. Безперечно, що спілкуючись з провідними українськими політичними діячами І.Шрагом, М.Левицьким, Є.Чикаленком, Д.Чижевським, П.Стебницьким та іншими, В.Доманицький не міг залишатись осторонь проблем політичних.

Політичні погляди В.Доманицького, відображені в його праці «Про сільську кооперацію (Про товариства, потрібні на селі)», полягали у наступному: “...Хоч земля – найголовніша річ, та не в самій землі тільки сила. Треба ще інших способів добирати, щоб життя своє селянське по людському поставити, щоб мати добрий лад та свободи. Треба поперед усього доброї справжньої освіти, щоб у всяких школах, од найнижчих до найвищих, учили в нас на Вкраїні по нашому, по українському, щоб наука добре приймалася, щоб кожен жив та розумів, хто він і чого вартий, щоб не був він як сліпий, на поведу у мудрого зрячого...” [189, с. 36 – 37].

В.Доманицький виступав за встановлення демократичного ладу, скасування станової соціальної системи; за вільне пересування по країні і вільне місце проживання; пропагував свободу слова і друку; наголошував на необхідності введення презумпції невинності; наданні українській мові статусу державної; введенні восьмигодинного робочого дня; запровадженні

системи соціального захисту та передачі землі селянам, які на ній працюють, а фабрик і заводів – робітникам [189, с. 37 – 38].

Стосовно самої суті політичної влади, він зазначав: “Треба, щоб управа і по городах, і по селах була виборна, і вибирали її усі вселюдним і рівним голосуванням, а ті урядовці (чиновники), котрих буде ще держава настановляти, або призначені будуть вибраними радами, – щоб усі були під наглядом тих рад, перед ними відповідали й могли бути під суд ними дані, коли що не по правді вчинили” [189, с. 38].

Щодо державного статусу України, то В.Доманицький ідеальним варіантом вважав автономію у складі Росії, яка б “мала осібно народну раду, вибрану вселюдним, рівним, прямим і тайним голосуванням, і та рада давала закони для українських земель, всякі справи рішала для своїх країв, наглядала за порядком та управою і грошима та податками розпоряджалася. Для тих же справ, які належать до цілої держави, щоб була Державна Дума, і до неї вибирати послів так само, як і в народню раду України...” [189, с. 38].

Таким чином, можна стверджувати, що В.Доманицький симпатизував національно-соціалістичному руху і підтримував ліберально-демократичні ідеї. Його позиції чітко проявилися під час розробки Українською думською громадою (українська фракція у Другій Державній думі) Декларації про автономію України та ряду законопроектів про мову і освіту, а саме: вимога заснування курсів української мови, літератури та історії для народних вчителів, а також запровадження в Київському, Харківському та Одеському університетах кафедр української мови, літератури та історії [401, с. 294]. Однак конкретних відомостей про належність В.Доманицького до певної політичної партії під час роботи над дисертаційним дослідженням виявлено не було. Скоріш за все, політичний момент у нього, як і у багатьох науковців і просвітителів, був на другому плані.

Наприкінці 1907 р. виснажлива праця і сирий клімат Петербурга зробили свою справу: здоров'я В.Доманицького різко погіршилося. В листі до В. Гнатюка він писав: “...А це вже знову нападсть до мене вернулася отут в Петербурзі... Куди його податися, не врочимо ще. В Київ не можна – там на мою душу чекають. Доведеться мабуть за кордон...” [108, арк. 1]. Йому дивом вдалося отримати закордонний паспорт і в кінці листопада В. Доманицький виїхав до містечка Закопане, неподалік від Кракова. І дуже вчасно, оскільки 10 грудня 1907 р. за новим стилем (3 січня 1908 р. за старим) вийшла постанова Міністерства внутрішніх справ про заслання В. Доманицького на три роки до Вологодської губернії [73, арк. 9]. Дізнавшись про його виїзд за кордон, постанову було відкоректовано: “...разрешить Доманицькому пребывание за границей с тем, что в случае возвращения его в пределы Империи ранее 3 декабря 1910 г., состоявшееся о нём постановление Особого Совецания будет подлежать исполнению” [73, арк. 9].

Так почалася боротьба В.Доманицького із самотністю, хворобою, матеріальною скрутою. Але він не втратив бадьорості духу, продовжував наполегливо працювати, багато читав, увесь час перебував у курсі справ української літератури. Це безперечно демонстрував характер його праць,

написаних у той період: «Українське письменництво в року 1908 (бібліографічний огляд)», «Українська та про Україну література в році 1909. Українські видання за січень, лютий і марець», «Українська література в Росії 1909 р.». 1908 р. у «Літературно-науковому віснику» були надруковані його праці “Авторство Марка Вовчка”, “Марія Олександрівна Маркович – авторка “Народних оповідань”, “Марко Вовчок про Куліша”. Того ж року вчений розпочав роботу над популярними брошурами “Про Галичину” та “Про Буковину” і надіслав серію бібліографічних оглядів до київської газети “Рада”.

Навесні 1908 р. В.Доманицький познайомився з Д.Донцовим, який приїхав до Закопане на лікування і оселився у тому ж пансіонаті. Згадуючи про своє знайомство з В.Доманицьким, Д.Донцов писав: “Що мене найбільше дивувало в ньому, то це його надзвичайний пропагандистський талант – талант, який давав йому змогу зацікавлювати тою справою, яка була найважливішою для його – українським питанням, майже кожного з ким він сказав хоч пару слів” [265, с. 106]. Також Д.Донцов відзначив гідну подиву працездатність В.Доманицького: “Скоро одну працю було скінчить він, зараз же приймається за іншу. Коли він написав свою книжку про Галичину, я спитався, що він далі має робити. – “Що ? – а ось відродив Галичан, – відповів він жартуючи, – тепер треба “відродити” Буковинців”. ...тут він “відродив” ще словаків... Він багато читав і писав про литовців, цікавився летголами і білорусами, чехами... Але мріями, серцем своїм він завжди був з Україною” [265, с. 106].

Через таку виснажливу працю В.Доманицькому ставало все гірше і гірше, але у листах до друзів він писав, що працює над другим виданням «Історії України-Русі» М.Аркаса, турбувався про кооперативні товариства в Колодистому і при цьому скаржився на температуру, “що не дає й ті 2 – 3 години на день працювати”, що він собі призначив [110, с. 21]. Науковець продовжував вести активну громадську діяльність. На початку лютого 1909 р. він взяв участь у просвітньо-економічному конгресі, що відбувся у Львові, де працював у кооперативній комісії разом з М.Левитським. На конгресі В. Доманицький зробив доповідь «Український видавничий рух в Росії в останні 15 років», яка вийшла окремою брошурою у 1910 р.

Батько В.Доманицького, розуміючи, що його син безнадійно хворий, ще у 1909 р. порушив клопотання про його повернення додому, але петербурзький генерал-губернатор Трепов категорично відмовився задовольнити його прохання. До цієї справи підключилися друзі і знайомі В. Доманицького. У січні 1910 р. один з них (скоріш за все О.Лотоцький) писав М.М.Доманицькому: “...Есть основание считать, что прошение Ваше будет уважено, если Вы подадите его г-ну Киевскому губернатору о возвращении Василия Николаевича до срока его ссылки (3 декабря с.г.). Одновременно необходимо сообщить г-ну Киевскому губернатору (но не в самом прошении, а в отдельном письме), что Вы обращаетесь к нему с просьбой по совету члена Государственной Думы священника А.Л.Трегубова...” (ІР НБУВ НАНУ, ф. III, од.зб. 61926, арк.1).

Лише у червні 1910 р. мати хворого через Державну Думу отримала дозвіл перевезти сина вмирати у батьківську хату. Студенти-українці з Парижа підшукали проводжатога, який мав одвезти хворого В.Доманицького на пароплав до Одеси [287, с. 23]. В.Доманицький планував виїхати з Аркашона 24 серпня (за старим стилем) і 8 вересня прибути до Одеси. Але його стан різко погіршився і свого плану йому не вдалося здійснити: 28 серпня (10 вересня) о шостій годині ранку В.Доманицького не стало... Його поховала в Аркашоні родина Іваницьких з Києва.

Рідні і друзі вченого були переконані, що його прах повинен покоїтися в рідній землі й не припиняли клопотань з цього приводу. І тільки у жовтні батьки В.Доманицького одержали дозвіл на перевезення його останків в Україну. Начальник Київського жандармського управління вважав, що похорони В.Доманицького можуть стати приводом для влаштування мітингу українофілами з метою їх єднання і розгортання активної боротьби за визволення українського народу від гніту Росії [4, арк. 119]. Тому влада не дозволила поховати його у Києві.

Вагон з тілом покійного прибув з Лібави (Латвія, Ліспая) на станцію Звенигородка 2 листопада. 3 листопада до вагону з труною прийшли селяни з усіх околиць сіл, депутація від Київської студентської громади, від редакції “Ради”, друзі. Величезна процесія супроводжувала катафалк 15 верст до Колодистого. За свідченням С.Єфремова, місцева поліція під час похорону мобілізувала усі свої сили. Процесію весь час супроводжувала “почесна варта” – 50 жандармів. Село обернулося ніби у військовий табір. У церкві поліція одразу зняла напис з вінка від селянства, а вночі перед похороном було заарештовано чотирьох чоловік [287, с. 26].

Похорони були призначені на 4 листопада. Представники поліції заздалегідь попередили, щоб ніяких промов біля могили не було, і о 12 годині труну в повній тиші опустили в могилу.

Усі газети і журнали Києва, Львова та інших українських міст надрукували некрологи з приводу передчасної смерті Василя Доманицького. Так, М.Грушевський у «Літературно-науковому віснику» писав: «Таке невичерпне джерело непережитої енергії, глибокої і непереможної любові до свого народу, до українського життя і його народження закрилося землею...» [115, с. 541 – 542], а «артільний батько» М.Левитський зазначав: «...В особі Василя Миколаєвича Україна втратила щирого і глибокого народолюбця, громадського діяча, письменника, людину науки і живої практичної роботи, втратила видатного кооператора» [244].

Сам В.Доманицький перед смертю писав: «Так хотілося би тих небагато літ віку, що зосталося, прожити так, щоб хоч маленький слід остався, щоб хоч одне покоління пам’ятало, що от був такий і такий, що хоч не дурно його земля носила» [23, арк. 2]. І йому це вдалося. Василь Миколайович Доманицький прожив всього 33 роки. Отже на справжню роботу він мав усього 10 років, з яких половину він прожив на чужині, ховаючись від російської адміністрації та рятуючись від тяжкої хвороби. З цього простого розрахунку легко бачити, що Василь Доманицький не встиг ні виявити всіх

своїх здібностей у повній мірі, ні дати того результату своїй праці, на який він спромігся б за інших обставин і хоча б трохи довшого часу. Проте наслідки його роботи виявилися такі, що їх вистачило б і на довге та й не на одне життя.

Отже, аналіз життєвого шляху В.Доманицького свідчить, що його світогляд формувався під впливом багатьох чинників. Високі моральні якості і жвавий громадський темперамент були результатом родинного виховання. Саме батько – М.Доманицький – власним прикладом вчив свого сина чесно відстоювати свої переконання, незважаючи на різні ускладнення і перепони, не боючись переслідувань влади. Крім того, саме батьки заклали в усіх своїх дітях підвалини національної свідомості, оскільки виховували в них почуття щирої любові до рідної культури, до української землі й до праці.

Наступним чинником, який сприяв подальшому розвиткові цих якостей і формуванню світоглядних позицій дослідника, стало його знайомство з видатним українським істориком В.Антоновичем, який не тільки залучив В.Доманицького до наукової роботи, а й сприяв чіткому оформленню у нього українофільських поглядів, успішно виховував у своєму учневі почуття національної гордості та усвідомлення самобутності українського народу.

Остаточне формування особистісного світогляду В.Доманицького відбулося під впливом українського середовища Києва. Викладачі Київського університету Св. Володимира – М.Грушевський, П.Житецький, В.Іконніков та інші сприяли виробленню власних національно-наукових позицій у молодого вченого, прищеплювали інтерес до минулого українського народу, спонукали до вивчення його культурних надбань. Близькими друзями В.Доманицького були провідні громадсько-політичні діячі С.Єфремов, Є.Чикаленко, Г.Хоткевич, Д.Дорошенко, Д.Донцов. Саме під їх впливом остаточно сформувалися політичні погляди дослідника та його громадська позиція, які яскраво проявилися під час його роботи в провідних періодичних виданнях і видавництвах України кінця ХІХ – початку ХХ ст. У монографічних дослідженнях, статтях, замітках, розвідках В.Доманицького, які регулярно друкувалися на сторінках «Киевской старины», «ЗНТШ», «Літературно-наукового вісника», «Україні» та інших часописів і газет націоналістичного спрямування виразно пропагувалася ідея національного єднання українців, що відіграло важливу роль у формуванні політичної культури широких верств українського народу. Ще одним проявом громадської активності стала участь В.Доманицького у заснуванні і плідній діяльності видавництва «Вік». Будучи талановитим редактором та наполегливим і працьовитим видавцем «Віку», В.Доманицький сприяв підвищенню авторитету видавництва як в Україні, так і поза її межами.

2.2. Кооперативна діяльність

Характеризуючи кооперативний рух межі XIX – XX ст., необхідно відзначити його бурхливий розвиток в означений період, викликаний рядом політико-правових і соціально-економічних причин. Важливу роль у цьому процесі відіграли нормативні акти царського уряду 1895 – 1897 рр. щодо ощадно-позичкових, промислових та кредитних товариств. Цей крок влади сприяв мобілізації значних матеріальних ресурсів та організаційних можливостей держави на розвиток кооперації, яка, значною мірою, стала рятівним колом для вирішення комплексу організаційно-господарських проблем села [367, с. 34 – 35].

Крім правового фактору, важливу роль у процесі становлення кооперативного руху відіграв фактор соціальний. Наприкінці XIX – на початку XX ст. завершився процес формування нової для українського суспільства верстви – національної інтелігенції. Її специфічною рисою було те, що завдяки зростанню рівня народної освіти, значний відсоток української інтелігенції становили вихідці з міщанського і селянського середовища, що зумовлювало їй тісний зв'язок з народом. Усвідомлюючи економічні проблеми українського села, представники культурної еліти намагалися вирішити їх єдиним доступним їм шляхом — розгортанням громадсько-кооперативної роботи. Оскільки за своєю природою кооперативний рух мав спиратися на місцеве самоврядування і добровільну самодіяльність, то він став наочним запереченням державного колонізаторського централізму, на якому трималась Російська імперія [379, с. 151]. «Українські кооперативні діячі цього часу, – зазначав відомий історик кооперативного руху П. Пожарський, – бачили в кооперації знаряддя для культурної пропаганди, знаряддя національного відродження народу» [322, с. 40]. Тому поступово кооперативний рух набував національних особливостей, ставав консолідуючим фактором у громадсько-економічному житті українського селянства. Серед провідних представників цієї справи початку XX ст. слід назвати М.В.Левитського, Й.В.Юркевича, О.Д.Черненка, З.Волошиновського, М.Нагірного. Належне місце у цьому списку посідає і постать В. Доманицького. Два з половиною роки життя В.Доманицького на селі – апогей його громадської роботи на цьому поприщі.

Економічна безпорадність села, занедбаного у своїх основних громадських потребах, спонукала В.Доманицького зайнятися пропагандою кооперативної справи. Один з його близьких друзів Ф.Матушевський висловив припущення, що В.Доманицький розпочав кооперативну діяльність під впливом відомого кооператора О.Д.Черненка [370, с. 31]. Однак, таке припущення не має ґрунтовних підтверджень і тому з упевненістю можна говорити тільки про тісну співпрацю двох кооператорів. Про останнє свідчать спогади молодшого брата В.Доманицького Віктора [289, с. 132]. Відомо також, що О.Черненко на прохання В.Доманицького прислав у с. Колодисте одного зі своїх кращих учнів Семена Дехтяренка, який добре проявив себе в організації й діяльності колодиських кооперативів [334, с. 94].

Ще у 1898 р. з ініціативи В.Доманицького українська студентська громада зібралася вдома у професора В.Антоновича і запросила його прочитати реферат про кооперацію. Згодом М.Литвицький згадував слова В. Доманицького про кооперативну роботу: «Справа нелегка, треба підготуватись, а після того і за роботу візьмемось» [244]. І він за неї активно взявся. Є.Чикаленко згадував, що вже у 1901 р. на загальних зборах вперше з ініціативи В.Доманицького було порушено питання про роль кооперації у справі відродження української нації. У результаті було прийнято резолюцію, «якою зверталось увагу громад на кооперацію, на необхідність стати до неї якнайближче, щоб надати їй національного характеру» [260, с. 227].

Протягом 1906 – 1908 рр. В.Доманицький видав ряд популярних брошур: «Про сільську кооперацію», «Про товариські крамниці», «Як хазяйнують селяни по чужих краях», де у доступній формі пояснював переваги кооперативної справи.

Щодо останньої праці, то у ній В.Доманицький детально характеризував способи господарювання селян за кордоном – в Німеччині, Бельгії, Голландії, Данії, Франції, Польщі, порівнював їхній досвід зі станом справ в Україні. Дослідник дійшов висновку, що найбільшу увагу слід приділити сільськогосподарським знаряддям і добривам. Проте головною і найактуальнішою залишається потреба освіти українського селянства, без якої «і земля буде ялова» [235, с. 89].

У роботі «Селянська доля (Про селян в Західній Європі, Росії та на Вкраїні)» В.Доманицький наводив переконливі статистичні дані, які свідчили, що селянам належала лише третина землі, яка є в Росії. Але разом з тим він наголошував на тому, що селянам-хліборобам у першу чергу треба дбати не про збільшення земельних наділів, а про те, щоб ту землю, яка вже в них є, використовувати з найбільшою вигодою. «За границею, – писав В. Доманицький, – земля, часом гірша од нашої, втрое більшу користь дає, – треба тільки знати, що і як з нею робити, а знання того у нас як раз – немає» [219, с. 36]. Вихід з такої ситуації автор вбачав в організації просвітницьких і кооператорських товариств, які б боронили як економічні, так і громадські інтереси селян. Головна мета створення кооперативів на селі, на думку В. Доманицького, полягала в обмеженні посередництва, від якого так страждали селяни.

Саме поняття “кооперація” В.Доманицький пояснював так: «Кооперація – це праця, коли кілька чи багато людей згодяться або змовляться між собою робити якусь корисну роботу для себе – чи то буде вона робитися руками, чи головою, чи грішми, чи усім цим разом» [189, с. 1].

В.Доманицький виділяв також більш дієву, так звану складну кооперацію, що представляла собою «гурт людей, які об’єднуються, щоб мати для себе постійну вигоду і засновують кооперативну спілку або товариство» [189, с. 2]. Ці товариства, за твердженням науковця, поділялися на три види: 1) кредитні або позичково-ощадні; 2) споживчі та 3) виробничі [189, с. 5].

Для того, щоб відокремити кооперативні товариства від будь-яких інших, В.Доманицький виділив їх головні ознаки:

- наявність однієї господарської цілі;
- членом кооперативної спілки може бути кожен (і чоловік, і жінка, і бідний, і багатий);
- до кооперативного товариства має бути вільний вступ і такий же вихід;
- члени спілки рівні у своїх правах і вигодах;
- всі кооператорські товариства повинні самостійно управлятись;
- всі кооперативи мають рівні права з іншими казенними товариствами [189, с. 3].

У 1901 р. В.Доманицький від імені селян Колодистого порушив клопотання про дозвіл відкрити у селі позичково-ощадне товариство. У списку фундаторів він був двадцять третім, але всі справи товариства лягли на плечі “панича Василя”, як його звали селяни. С.Єфремов згадував: «Першого року воно (товариство – авт.) мало всього 37 членів і чистого прибутку 2 карбованці. Але заходами і працею Доманицького товариство швидко пішло вгору і допомагало позичками цілій окрузі і всім околишнім селам стало на зразок» [287, с. 7]. Вже на четвертий рік свого існування воно охопило вже не тільки саме Колодисте, але й 9 сусідніх сіл, мало кредит у Державному Банку та у центральних установах дрібного кредиту і рахувало свої обороти в сотнях тисяч карбованців [287, с. 11].

1903 р. селяни Колодистого задумали відкрити свою крамницю і звернулися до В.Доманицького. Він одразу почав збирати підписи під проханням до губернатора і невдовзі було отримано дозвіл на відкриття крамниці. В.Доманицький на той час лікувався в Рагузі і лише навесні 1904 р. повернувся в Колодисте, де одразу взявся до роботи. Він писав С. Єфремову: «Був я в усяких бувальцях: і знаменитим археологом, і дратливим письменником..., а тепер зробився простісіньким крамарем, і бачу, що це гарна річ. Оце третій день ріжемо волів та козлові шкури на чоботи. Подаємо губернаторові, щоб ще дозволив продавати обществу потребителів усі книжки, дозволені цензурою» [259, с. 459]. І дійсно, В.Доманицький займався не лише бухгалтерією, а й «важить, міряє, крає за прилавком та, набуваючи практичного досвіду сам, учить і других, заводять безпосередні зносини з фабриками і заводами, виписує крам з перших рук вагонами, організує безпосередній продаж за кордон сільських продуктів» [110, с. 10 – 11].

Принагідно відзначимо, що захоплення В.Доманицького практичною кооперативною діяльністю викликало щире здивування у його друзів. Один з них – Ф.Матушевський – згадував з цього приводу: «Коли Василь при особистих зустрічах вів розмову чи в листах писав про кооперацію, то ми якось не дуже то ймовірно ставилися до його розмов, навіть часами сміялись. ... Василя ми всі звикли завжди бачити серед купи книжок та газет, за письменницьким столом, завжди звикли глузувати з його дитячої непрактичності. Через це ми ніяк не могли уявити його собі не за столом, а за прилавком у крамниці, не тільки як крамаря, а ще й як доброго, практичного і

тямущого організатора цього діла» [250, с. 13]. Але побоювання його друзів виявилися безпідставними – В.Доманицький з гідністю впорався із завданням

О.Білоусенко у своїх спогадах писав: «Захопившись ідеєю кооперації, він (В.Доманицький – авт.) зумів її прищепити не тільки в своєму селі, але й в усій околиці. Крамниця завела безпосередні зносини з фабриками і заводами, виписувала крам з перших рук вагонами, організовувала продаж за кордон усяких селянських продуктів, – і вже за рік чи за два могла збудувати за 2531 крб. селянський народний дім, де містилися – крамниця, рада позичкового товариства, комісійне бюро для збуту селянського хліба і навіть зала для зборів, читання, вистав. Уся околиця вчилася кооперативної справи в Колодистому, і почали рости кооперативні заклади, як гриби в дощ» [112].

Українська кооперативна думка того часу, уявляючи кооперацію як рух широко демократичний, відповідно, повинна була підходити до цієї проблеми не лише з боку економічного, але й культурно-освітнього. Головним завданням української кооперації в цей період виступала допомога народові позбавитись матеріальних злиднів шляхом раціонально-організованого господарювання, піднесення культурно-освітнього рівня та підвищення його громадської та національної свідомості. «Наше горе, – часто казав В. Доманицький, – що ми неосвічені» [219, с. 34]. Отже, розвіяти народну темряву – значить усунути народне лихо, і тому українська кооперація починає впроваджувати національно-культурну діяльність.

У травні 1907 р. Київське губернське земство скликало з'їзд-нараду всіх наявних у губернії споживчих товариств. Агрономічний відділ губернської земської управи в справах земського господарства задалегідь надіслав телеграму, де повідомив, що основним питанням з'їзду є створення союзу усіх споживчих крамниць Київщини.

На з'їзд, який проходив у Присутственних місцях по Великій Володимирській, 15 прибуло 60 чоловік. Засідання почалося 28 травня 1907 р. о 12 годині дня з доповіді В.Доманицького про загальну кількість і стан товариських крамниць Київщини. Виявилось, що до 1906 р. їх було 37, з яких 25 міських та заводських і 12 сільських. У 1907 р. загальна кількість товариських крамниць зросла до 60, з яких 35 – сільські. Кооператор наголосив, що незважаючи на те, що сільські крамниці «працювали напонамацки – обороти в деяких були чималі – до 10 тис. карбованців, і чистого зиску – більше, як по 1 тис. крб.» [287, с. 17].

В.Доманицький також взяв участь в обговоренні положень «Нормального статуту споживчого товариства». Після конструктивної дискусії було прийнято рішення, згідно якого питання про розміщення запасного капіталу і визначення розміру пайового внеску повинні вирішувати загальні збори самого товариства. Також у ньому наголошувалося на необхідності спростити процедуру створення споживчих товариств.

Усвідомлюючи значення просвітницько-пропагандистської діяльності, В. Доманицький одним з перших поставив питання про заснування кооперативних союзів для оптимізації та підвищення господарської

ефективності кооперативної мережі [386, с. 228]. Саме він, будучи одним з керівників губерньського з'їзду споживчої кооперації, став ініціатором створення Київського союзу споживчих товариств [323, с. 130 – 134].

У тому ж 1907 р. В.Доманицький став одним із фундаторів Київського кредитного союзу. Відомо, що він очолював делегацію Колодиського ощадно-позичкового товариства на церемонії підписання його статуту [111]. Але на цьому його практична діяльність фактично була припинена під тиском переслідувань з боку царського уряду. З 1907 р. В.Доманицький знаходився на нелегальному становищі і участь у роботі київського губерньського з'їзду споживчої кооперації зміг взяти тільки через ліберальне ставлення до нього київського губернатора Ігнат'єва [334, с. 101]. П.Пожарський згадував: «Доманицький намагався довести кооперативну будову на Київщині до певного кінця. Але адміністрація не дала йому дозволу жити на Україні, і союз, заснований в грудні 1908 року, загубив щирого і вмілого робітника» [322, с. 46].

Після від'їзду В.Доманицького за кордон справу кооперації у Колодистому продовжив його молодший брат Платон Доманицький. У своїх листах він регулярно сповіщав В.Доманицького про стан справ ощадного товариства. Так, у серпні 1908 р. він повідомив брата, що до товариства приєдналися жителі Катеринпілля, села Гуляй-Поле, Новоселища, Романівки та Ольхівки [30, арк. 1]. У тому ж листі П.Доманицький скаржився на ускладнення політичної ситуації, що супроводжувалося зростанням доносів: «...У нас тепер відкрилася просто контора по доносу: так наприклад чоловік посварився з дядьком за межу або що, іде потім до Івана Пишного, дає йому 1 крб. і каже тому, що він політика...» [30, арк. 1 зв.].

Наступного року П.Доманицький змушений був переїхати до Черкас «аби збутися воїнської обузи» [31, арк. 1]. Через активну громадську позицію П.Доманицького відбувати воїнську повинність йому виявилось достатньо важко. Він писав брату з цього приводу: «Довго я шлявля по Київським полкам – та ніде не приймали мене: як тільки прийде мій губернаторський формуляр – зараз мені і відказано, але я знайшов такий полк, де полковий командир – ліберал. І то я впросився в сей полк. Полковий командир лічно мене прийняв, і перш всего я йому приніс присягу в том, що не буду належати ні до яких існуючих партій, а цілком (тілом і душею) належатиму 174-му Роменському полку...» [31, арк. 1]. Однак військова служба не пішла на користь П.Доманицькому, про що свідчили його слова: «Від мене нема мабуть гіршого служаків в сім полку, немає ні одної отрасли воєного искусства, щоб я її знав: гімнастика – камінь преткновения, маршировка – ще гірше, як її боюсь, як нечистий ладану, стрельба из рук вон, і саме головне, що не тільки не могу преуспевать в воєних науках, а вже і не хочу...» [32, арк. 1].

Після від'їзду П.Доманицького до Черкас, Колодиське ощадне товариство фактично лишилося без керівника, що негативно позначилося на його роботі. Завітавши до товариства під час приїзду додому, П.Доманицький скаржився брату в листі, що «знайшов там великі непорядки: счетовода Майстрюка за весь час (8 днів) не було в Колодістім..., прихода-расходная

книжка за цілий місяць не велась..., лицевые счета зовсім не велись...» [32, арк. 1 зв.].

Такі новини засмучували В.Доманицького, але ніяким чином не впливали на його подальшу роботу в кооперативній сфері. Через відсутність можливості займатися практичною діяльністю він зосередився на випуску науково-популярної літератури з цієї галузі. У своєму останньому листі до І. Фрранка від 10 квітня 1908 р. В.Доманицький писав з приводу виходу в світ своїх книжок «Як хазяюють селяне в чужих краях» та «Про сільську кооперацію»: «Тепер моя мрія – об'єднати всі кооперативні товариства (консумпційні, кредитні, сільськогосподарські), хоч тим часом в одній своїй губернії і видавати український орган хоча б на зразок “Народного багатства”, що виходить у Чернівцях» [25, арк. 2].

Праці В.Доманицького одразу розповсюдилися не лише по Україні, а й у Росії, і на заході. Історик кооперативного руху П.Височанський писав про брошуру «Товариські крамниці», – «ця невеличка, прекрасно написана книжечка про значення та організацію споживчого товариства була довгий час єдиним і найкращим популярним твором про споживчу кооперацію. На ній виховано ціле молоде покоління молодих кооператорів» [273, с. 114 – 116].

У збірнику «Творцы кооперации и их думы», що вийшла у 1919 р., вищезгадані роботи В.Доманицького оцінювалися таким чином: «Книжки Доманицького необыкновенно популярно написанные, быстро распространялись. Даже такое бюрократическое учреждение, как Киевская губернская управа по делам земского хозяйства, была вынуждена раскупить и во множестве распространить эти брошюры, – настолько их появление соответствовало потребности момента и настолько хороши они...

Есть основание предполагать, что широкое развитие кооперации в Юго-Западном крае в значительной степени объясняется влиянием брошюр Доманицького, особенно книжки «Товариські крамниці», снабженной образцами счетоводных книг...

Книга Доманицького «Товариські крамниці» была разослана подписчикам подольской газеты «Світова зірниця». Вслед за этим в редакцию этой газеты поступило свыше 40 заявлений с желанием открыть потребитальские общества» [287, с. 17].

Один із сучасних дослідників кооперативного руху І.Фареній стверджував, що така надзвичайна дієвість праць В.Доманицького корінилася в українській мові, якою вони були написані, і саме вихід цієї серії книжок став однією з причин успішного поширення селянської кооперації в Україні [387, с. 121 – 122].

Підсумовуючи діяльність В.Доманицького на кооперативній ниві необхідно зазначити, що вона була високо оцінена його сучасниками. Так, журнал «Наше дело» назвав його одним з перших «організаторів кооперації на Київщині і в Україні» [114, с. 4]. Журнал «Наша кооперація» характеризував його як «батька української кооперації» [243]. Разом з тим вже перші дослідники історії розвитку і становлення українського

кооперативного руху відзначали, що кооперативна діяльність В. Доманицького мала, в основному, лише практичне значення. Наприклад, М. Литвицький зауважував: «Василь Миколайович не теоретик кооперації. Він не економіст. Він просто популяризатор і практичний діяч, а тому і в його писаннях ви не знайдете спроб класифікації кооперативів, а ні розв'язання теоретичних проблем про домінуючу роллю тої чи іншої галузі кооперації» [248, с. 28]. Про те, що В. Доманицький не створив своєї власної кооперативної школи чи теорії говорив і П. Височанський [273, с. 114]. Сучасний дослідник І. Фареній, оцінюючи внесок В. Доманицького у розвиток кооперативної справи, зауважував, що його постать ідеалізувалася сучасниками, але це є цілком зрозуміло, оскільки появу у своїх лавах В. Доманицького кооперативна громадськість вважала знаковою. Участь у кооперативному русі відомого громадського діяча значно піднімала престиж кооперативної діяльності, авторитет кооперації, репрезентувала її як національну за характером силу, засвідчувала належність кооперації до складових національно-визвольного процесу [387, с. 108].

Так, М. Мандрика зазначав: «... він бачив у кооперації потужний фактор духовного та економічного відродження народу; він бачив у ній величезну і самодостатню суспільну силу. Палко люблячий свій народ, віддавши йому своє життя, він не міг не прийняти близько до серця кооперації, бачив у ній могутню силу відродження народу» [367, с. 6].

Наведені вище оцінки діяльності В. Доманицького свідчать, що вона не лишилася непоміченою. Його ім'ям називали різноманітні культурно-освітні фонди, а 1918 р. у Києві була заснована Кооперативна школа імені В. Доманицького [322, с. 102]. І не випадково в статті, присвяченій роковинам його смерті, Я. Краєвий писав: «Нам легше йти своєю дорогою, маючи перед собою образ В. М. Доманицького» [243, с. 4].

Отже, можна виділити такі основні складові кооперативної роботи В. Доманицького: популяризація кооперативної справи шляхом розгортання культурно-освітньої діяльності; запозичення і впровадження зарубіжного досвіду як у створенні кооперативних установ, так і у веденні господарства в цілому; налагодження зв'язків з кооператорами Західної України (внаслідок цього після його смерті в Західній Україні було створено Фонд імені В. Доманицького для поширення кооперативних знань [113]); створення кооперативних і кредитних союзів, які дозволяли ефективніше боронити економічні інтереси селянства.

Таким чином, українське оточення, а також реалії тогочасного суспільно-політичного життя сприяли утвердженню у В. Доманицького прогресивно-демократичних переконань та глибокого почуття патріотизму, що яскраво відбилася в його громадській діяльності, яка мала декілька напрямків:

1) співробітництво у провідних періодичних виданнях України кінця XIX – початку XX ст. («Киевской старине», «Літературно-науковому віснику», «ЗНТШ», «Україні», «Раді», «Новій громаді» тощо). Статті і дослідження В. Доманицького з різних галузей української науки і культури, що регулярно друкувалися на сторінках цих видань, безумовно сприяли

піднесенню загальноосвітнього рівня широкого читацького загалу та поширенню провідних демократичних ідей і переконань серед різних верств українського суспільства;

2) інтенсивне сприяння розвитку і діяльності громадського товариства «Вік». Будучи одним з його засновників, В.Доманицький співпрацював у видавництві до останніх днів свого життя. Завдяки його наполегливій праці українські читачі мали змогу ознайомитись як з класичною вітчизняною і світовою літературою, так і з творами письменників молодшої генерації. Популяризуючи українське художнє слово В.Доманицький зробив вагомий внесок у розвиток і становлення українського національного руху;

3) редакторська робота в друкованих органах українських фракцій Першої і Другої Державних Дум Російської імперії – «Українському віснику» та «Рідна справа – Думські вісті», а також безпосередня участь в розробці політичної програми Української радикальної партії, що стало вагомим внеском у справу національного відродження української державності;

4) кооперативна діяльність та її популяризація серед селянських мас, що свідчило про відданість громадського діяча інтересам українського народу і сприяло пробудженню його політичної свідомості.

РОЗДІЛ 3

Історико-етнографічні погляди В.Доманицького

3.1. Відображення історичних поглядів В.Доманицького в наукових дослідженнях

Формування історичних поглядів В.Доманицького відбулося в першу чергу під впливом його вчителів – В.Антоновича та М.Грушевського. Зацікавлення викликає той факт, що становлення В.Доманицького як історика припало на кінець XIX ст., коли яскраво проявилися відмінності в методології та історіософії Київського історичного осередку В.Антоновича та Львівського осередку М.Грушевського. Методологічні та національно-політичні розбіжності між ними полягали в тому, що «Київська історична школа» В.Антоновича так і не сформулювала свою, чітко виражену концепцію національного історичного процесу, обмежившись лише народницькими ідеями [302, с.412]. Але політизація процесу українського національного відродження кінця XIX ст. вимагала рішучих дій у справі створення національної ідеології та історичної доктрини. Тому історична концепція М.Грушевського по суті уже виражала теорію українського націогенезу, синтез якої виходив за межі апріорних узагальнень В. Антоновича та його школи [302, с.412]. Така еволюція основних засад і принципів історичної науки чітко простежується у рецензіях і дослідженнях В.Доманицького, який перебував під впливом обох провідних істориків.

В.Доманицький мав безсумнівний хист до історичної науки, що проявилось ще під час його навчання в університеті. Свої перші кроки на науковій ниві молодий дослідник робив під керівництвом професора В. Антоновича. Саме на його семінарах яскраво проявлявся інтерес студентів до основ історичної науки, формувалися навички самостійної роботи і критичного відношення до історичних джерел. В.Антонович намагався дати студентам якомога більше ініціативи: вони самостійно читали, перекладали і розбирали пам'ятки. Особливого значення професор надавав вивченню джерел іноземного походження, маловідомих широкому загалу дослідників історії. Завдяки їх перекладу і дослідженню у В.Доманицького, як і в інших учнів В.Антоновича, не лише виробилося вміння аналізувати письмові свідчення, але й розширилася база джерел, насамперед з української історії.

Використання джерел іноземного походження також вимагало від студентів поглибленого знання іноземних мов, без чого науковець, на думку професора В.Антоновича, був би обмежений постановкою проблем лише локального історичного змісту. Внаслідок цього В.Доманицький блискуче оволодів польською, чеською та французькою мовами, що допомогло йому як при написанні власних історичних досліджень, так і при аналізі і рецензуванні закордонних історичних видань.

Окрім опрацювання друкованих джерел, В.Доманицький блискуче оволодів умінням опрацьовувати актові матеріали і широко використовував

їх у своїй науковій діяльності. Зацікавлення джерелознавством яскраво проявилось в численних рецензіях В.Доманицького. Так, дослідник детально проаналізував роботи Д. Міллера “Архивы Харьковской губернии” [12, арк. 65 – 67], І.Катаєва “Обзор рукописных памятников по истории Слободской Украины, хранящихся в Военно-учёном архиве в Санкт-Петербурге” [12, арк. 68 – 69], Ю.Татищева “Черниговские архивы” [12, арк. 70 – 71], дав їм позитивну оцінку, відзначивши їхню важливість. Щодо роботи Міллера, то рецензент зауважив, що “праця... тим цінніша, що він подає документи, цікавіші на його думку, в цілості, а не лише голий реєстр їх, але все ж се лише тільки ключ, правда дуже цінний, до історичних джерел, а не готова до використання історична хрестоматія” [12, арк. 67].

Проаналізувавши роботу Татищева, В.Доманицький відзначив, що в ній містилося чимало цінних матеріалів з історії переважно Лівобережної України [12, арк. 70 – 71].

Схвальні відгуки В.Доманицького отримало дослідження М.І.Петрова “Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. Отделение II (1721 – 1795 гг.). Том I (1721 – 1750 гг.)”. Названа праця була присвячена 300-літньому ювілею Київської духовної академії. Рецензент відзначив високий рівень професіоналізму упорядника – професора М.Петрова, який у вступі знайомив читачів з методами своєї роботи і джерелами, які він використовував [205, с. 61]. Більшість приведених в дослідженні документів супроводжувалися цінними примітками редактора, без яких їх значення було б не зовсім зрозумілим для читачів. Загалом В.Доманицький відзначив, що зібрані професором М.Петровим документи змальовували повну картину внутрішнього і зовнішнього життя Київської академії першої половини XVIII ст. в контексті розвитку Київської єпархії [205, с. 64].

Детальну об’єктивну рецензію дав В.Доманицький на працю Д. Дорошенка “Указатель источников для ознакомления с Южной Русью”, видану 1904 р. у С.-Петербурзі [197]. Рецензент зазначав, що цей путівник був далеко не повним і систематичним. Частково це пояснювалося тим, що автор не мав доступу до закордонних видань. Але стосовно вибору решти літератури, то тут, на думку В.Доманицького, існували серйозні прогалини, на які не можна не звернути увагу [197, с. 105]. Далі рецензент висловив свої зауваження по кожному розділу довідника. Їх виявилось немало, але підсумовуючи рецензію, В.Доманицький віддав належне автору: “Пока же будем благодарны составителю и за этот, несовершенный ещё, опыт ознакомления публики с источниками для истории и жизни нашего народа; во всяком случае, даже и в настоящем своем виде, он сослужит свою службу, а следовательно и назначение его будет достигнуто” [197, с. 113].

Така глибока обізнаність В.Доманицького з історичними джерелами свідчила, що він надавав їм першочергового значення при вивченні української історії. Головним своїм завданням у галузі вивчення джерел він вважав первинну обробку, систематизацію і доведення до відома дослідників української історії інформації про їхній зміст і особливості.

Підкреслюючи значимість і виключну роль джерельної бази в методиці історичних досліджень, В.Доманицький розпочинав з її аналізу всі рецензії на історичні праці. Так, нищівна іронічна рецензія В.Доманицького на працю польського історика Ф.Равіта-Гавронського «Дорога до неволі» була опублікована в одному з номерів ЗНТШ [208]. Робота Ф.Гавронського була присвячена взаєминам Б.Хмельницького з Москвою і переходу у її підданство. Рецензент одразу відзначив, що автор при дослідженні цієї проблеми користувався лише двома джерелами – 4-м томом “Актов Южной и Западной России” і частково літописом С.Величка – “ніби то для доброго історика багато треба!” [208, с. 223]. Крім того, Ф.Гавронський взагалі не згадував про революційні події в Україні другої половини XVII ст. На думку польського дослідника, Хмельницький діяв лише виходячи зі своєї власної користі і підписав договір з Москвою лише тому, що у 1653 р. “Стрежньов і Бредихін завезли соболів і рублів для Хмельницького, Виговського, старшини, цілої родини Хмельницького і інших на суму 2352 рублів...” [208, с. 224]. Засуджуючи таке непрофесійне використання історичних джерел, В. Доманицький зазначав: “От де собака зарита! Хіба українські історики призналися б коли, що Хмельницький з старшиною продали москалеві Україну, як рябу кобилу, за стільки-то й стільки-то рублів та соболів. А якби хтось захотів знати, за скільки саме, то й се не трудно: д.Гавронський перелічив усе до послідньої копійки і до останнього соболячого хвоста, тільки, на жаль, по всій праці своїй ті числа розкидав... Ставлю в вину авторові сей дефект, і висловлюю надію, що в новому виданні сеї епохальної праці шановний автор виправить сю єдину незручність і подасть читачам загальне число рублів і соболів...” [208, с. 224].

Завдяки активному опрацюванню архівних фондів на сторінках періодичних наукових видань постійно з’являлися нові історичні документи, знайдені В.Доманицьким. У 1901 р. в ЗНТШ було опубліковано знайдений ним у Київському центральному архіві документ («Liber inscriptionum grodu Samienseckiego»), що мав відношення до козацько-селянських повстань 1591 – 1596 рр. [355, с. 14]. Того ж року в “Киевской старине” були опубліковані “Матеріали для історії польського повстання 1831 р.”, знайдені В. Доманицьким. Матеріали становили інтерес для дослідників цієї проблеми, оскільки містили статистичні дані і базувалися на нововиявлених науковцем документальних джерелах [166, с. 89 – 92].

На детальному опрацюванні і ґрунтовному аналізі «Генерального опису Малоросії» 1765 – 1769 рр., розпочатому за наказом графа Румянцева, базувалося дослідження В.Доманицького «З історії промисловості і торгівлі в Лівобічній Україні», яке так і не було опубліковане [57]. У ньому містилися відомості про земельну власність, стан сільського господарства, економічне становище різних верств українського населення другої половини XVIII ст. [57, арк. 1]. Опрацювавши значну кількість статистичного матеріалу, дослідник підрахував, що в означений період на Лівобережжі згідно з виписками магістратських книг нараховувалося 3201 промисловець. Найбільший відсоток промислів припадав на вироблення горілки, пороху,

пива і меду – 60% (1916 осіб). Причому у південних полках ці промисли були розвинуті набагато більше. У північних районах переважали продаж і доставка солі та риби – цим займалися 12% підприємців. Такий розподіл, на думку дослідника, був цілком закономірним і зумовлювався торгівельною кон'юктурою того періоду. Зазначаючи важливість приведених даних, В. Доманицький наголошував, що “вони є тепер дуже коштовним матеріалом для студіювання внутрішнього побутового життя України в середині XVIII ст. з боку господарського і економічного” [57, арк. 1].

Такий суворий документалізм, властивий працям В. Доманицького, свідчив про його нахил до дослідницького об'єктивізму, спорідненість із позитивістською методикою дослідження, яка вимагала, щоб пізнання спиралося на факти, які можна перевірити в досліді та заперечувала пізнавальну вартість норм і оцінок.

Наприкінці XIX ст., з виокремленням в історичній науці допоміжних дисциплін, все більша увага приділялася археології, здобутки якої значно розширили обрії української історії. Саме тому археологія стала одним із захоплень молодого дослідника. Він пильно стежив за досягненнями археологів, уважно вивчаючи їх знахідки та наукові праці, пов'язані з українською історією. Прикладом цього є рецензія дослідника на роботу “Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы. Том третий. Дневники раскопок 1889 – 1897 гг. Гр. Алексея Бобринского и о курганах Звенигородского, Каневского и Роменского уездов, СПб / 1901” [12, арк. 46 – 58].

Але рецензіями інтерес В. Доманицького до археологічної науки не обмежувався. У 1897 р., приїхавши на канікули у своє рідне село Колодисте, він разом з братом Платоном розпочав там археологічні розкопки. Пам'ятки трипільської культури, знайдені молодим дослідником, перевищили всі сподівання, і наступного року він запросив у Колодисте відомих археологів М. Біляшівського і О. Спіцина. Саме під час цієї експедиції вони вперше застосували фотографування для фіксації даних під час археологічних розкопок. Знайдені матеріали дозволили вченим стверджувати, що трипільська культура була надзвичайно розвинута, а так звані “точки” (будівельні рештки) є не що інше, як оселі прадавніх хліборобів.

У фонди Київського музею В. Доманицький здав 53 знахідки, які експонувалися на виставці XI Археологічного з'їзду. Крім цього, результати розкопок В. Доманицький опублікував в “Археологической летописи Южной России” [257, с. 5]. До того ж, на думку деяких дослідників, назва “трипільська культура” була висловлена саме В. Доманицьким у його листуванні з видатним археологом В. Хвойкою після розкопок біля Ржищева та Канева на Дніпрі у 1901 р. [340, с. 84].

В. Доманицький критично ставився до «державницького напрямку» в історіографії, представники якого розглядали історичні процеси в ракурсі територіальних нарощувань і розбудови державної організації. Його критичне ставлення до цього підходу простежується у рецензіях на популярні брошури О. Барвінського “Історія України-Руси” (короткий і “кратчайший”

нариса). Рецензент зазначав, що О.Барвінський відомий в Західній Україні своїми популярними “Читанками” для шкіл, посібниками і багатьма іншими працями (наприклад, “Ілюстрована Історія Русі”, написана 1890 р.). Однак, В. Доманицький зауважив, що на превеликий жаль, приведені вище брошури не відзначалися об’єктивністю і неупередженим викладом історичних фактів. На думку рецензента, в основу даних робіт О.Барвінського було покладено три головних тези, характерні для великоросійських видань певного напрямку: ”бог, царь отечество” [149, с. 114], тобто державницький підхід. Далі В. Доманицький ретельно проаналізував основні похибки і недоліки, що зустрічалися у приведених роботах. Висновок рецензента був невтішним: “Вообще же появление брошюр г.Барвинского, как популярных очерков для народа, мы не можем приветствовать, с точки зрения нашего, ни галицкого читателя; думаем, что и для галицкого читателя нельзя их считать крупным приобретением...” [149, с. 118].

Підміна історії народу історією держави викликала у В.Доманицького особливий супротив. Він вважав, що наукова історія повинна займатися висвітленням і аналізом життя власне народних мас. Тобто дослідник дотримувався народницького підходу у висвітленні історичних процесів, що підтверджувалося схемою його праць і спрямованістю рецензій. Так, гострій критиці піддав В.Доманицький роботу Ф.Красильникова “Малороссия и малороссы (географическо-этнографический очерк), с 19 рисунками”, що вийшла у Москві 1904 р. [200]. Рецензент вказував, що у книжці Ф. Красильникова абсолютно відсутні будь-які відомості про соціально-економічний і політичний устрій України, її дійсні проблеми і потреби. Перед очима читача “предстанет какая-то счастливая Аркадия, цветущая, весёлая, беззаботная, текущая медом и млеком страна, где все лишь поют да пляшут, пьют водку и курят табак да люльку, которую малоросс «считает важней всего на свете»” [200, с. 49]. Характеризуючи звичаї, обряди, релігійні вірування українців, Ф.Красильников наводив своєрідні приклади. За його джерелами: “Как бы ни был дорог умерший окружающим, они всегда говорят: «Слава Богу, що вмер», боясь прогневить Бога ропотом о смерти человека” [200, с. 51]. Таких “кумедних” прикладів у книжці було багато. Це дуже засмучувало рецензента, оскільки робота Ф.Красильникова читалася публічно у Москві в Імператорському історичному музеї і була розіслана до бібліотек середніх навчальних закладів та народних читалень.

Підсумовуючи рецензію, В.Доманицький зазначив, що крім прекрасного зовнішнього виду книжки, що супроводжувалася якісними малюнками і фотознімками, корисної інформації вона не містила і абсолютно не відповідала історичним реаліям [200, с. 51].

Головною проблемою українських істориків кінця ХІХ – початку ХХ ст. стало створення загальної історіософської картини еволюції українського народу. Долаючи слабкість української історико-політичної думки і відсутність належної наукової бази для обґрунтування на основі історичних паралелей осьбових ліній національного буття в минулому і сьогоденні, провідні українські науковці зіткнулися з необхідністю створення єдиної

синтезуючої праці з української історії [302, с. 245].

Першим узагальнюючим науковим дослідженням з історії України стала багатотомна «Історія України-Руси» М.Грушевського. Усвідомлюючи надзвичайну важливість цієї роботи, В.Доманицький дав розгорнуту рецензію на кілька томів «Історії України-Руси». Аналізуючи працю М.Грушевського, В.Доманицький відмітив одну особливість. На його думку, така серйозна робота обов'язково повинна була б звернути на себе увагу громадськості і принаймні знайти відгуки у спеціальній історичній пресі. Однак, крім двох закордонних журналів – “Archiv fur Slavische Filologie” і “Vestnik Slovanskych Starozytnosti” – фундаментальна праця М.Грушевського до 1902 р. ніде не була оцінена [192, с. 186]. Така байдужість російських і українських істориків до ґрунтовного дослідження, як вважав В.Доманицький, по меншій мірі була дивною і вимагала пояснень. Враховуючи цей момент, дослідник у своїй рецензії зазначив, що не бере на себе сміливості “подвергать критическому разбору вышедшие в свет тома истории Украины: авось это сделают гг. присяжные историки, если не в ближайшем будущем, то быть может по окончании труда г.Грушевского” [192, с. 186], а лише прагнув донести до читачів хоча б загальне уявлення про зміст дослідження і вказати на найбільш оригінальні і цікаві погляди чи висновки автора. Наприклад, даючи характеристику першому тому, В.Доманицький звернув увагу на Вісло-Дніпровську теорію розселення слов'ян, висунуту професором М. Грушевським; у другому томі – на причини феодальної роздробленості та слабкості віча [192, с. 186 – 193].; у третьому – на добровільний перехід ряду міст і цілих округів у залежність до татар з метою позбавитися князівського впливу; у четвертому – на об'єктивну всебічну оцінку Люблінської унії [193, с. 163 – 171]. Наукові позиції М.Грушевського цілком відповідали поглядам В.Доманицького, що відбилося у його власних наукових історичних дослідженнях.

Усвідомлюючи необхідність синтезу української історії, В.Доманицький з великим ентузіазмом взяв участь у конкурсі на кращу книгу з «Истории Малороссии», оголошеному у 1896 р. редакцією «Киевской старины» [362, с. 1 – 8] і розпочав роботу над власним дослідженням «Загальна історія Малоросії». Ця робота науковця так і не була завершена, але аналіз написаної частини дозволив простежити наукові позиції автора щодо концепції української історії.

Згідно з програмою, розробленою для конкурсу В.Антоновичем, від авторів не вимагалось «обязательного пользования сырыми материалами, так как предполагаемый труд должен представлять свод напечатанных до сих пор исследований и дать только очерки истории Малороссии» [362, с. 2]. Враховуючи це побажання, молодий науковець велику увагу приділив джерельній базі свого дослідження, яка була досить ґрунтовною. Крім давніх історичних джерел – свідчень арабських і єврейських мандрівників Ібн-Якуба, Ібн-Даста, Аль-Масудді, договорів, літописів, автор використав і праці його сучасників – “Історію України-Руси” М.Грушевського, “Из истории Южной Руси” О.Єфименко, лекції В.Антоновича, праці Д.Іловайського, М.Соловйова

, О. Забеліна, М. Бестужева-Рюміна, В. Володимирського-Буданова, М. Погодіна, Д. Багалія, Д. Дашкевича, М. Батюшкова.

В. Доманицький дотримувався періодизації української історії, запропонованої В. Антоновичем, в основу якої було покладено два домінуючих чинника: територію і населення. Свою роботу він присвятив періоду «Київсько-Полудневої Русі» [302, с. 239], що зумовило визначення хронологічних меж дослідження VII – XIII століттям, а також і його структуру.

Праця складалася з двох частин. Перша була присвячена періоду утворення і становлення Руської держави, де поруч з історичними подіями висвітлювалися етнографічні моменти: традиції, звичаї, обряди, релігійні вірування, особливості слов'янської ментальності, побут давніх слов'ян.

Принагідно відзначимо, що В. Доманицький дотримувався автохтонної Вісло-Дніпровської теорії походження і розселення слов'ян, заперечуючи загально прийняту дунайську концепцію, висунуту автором “Повісті минулих літ” [58, арк. 1]. Також дослідник протиставляв полян, як безпосередніх засновників Руської держави, не лише східним і північним слов'янам, а навіть древлянам: “Русь” – это земля полян, “русский” – то же, что и киевский, пока дальнейшим ходом событий имя это не подверглось новым преобразованиям и расширениям, распространившись впоследствии на всю обширную территорию, занятую русскими племенами – как южными, так и северными” [58, арк. 3 зв]. Факт лідерства полян на східнослов'янському півдні підтверджується не лише автором “Повісті минулих літ”, а і сучасними дослідниками [278, с. 139].

Відповідно В. Доманицький заперечував і варязьке походження терміну “Русь”, зазначаючи, що він з'явився набагато раніше другої половини IX ст. і означав “местное, исконное имя самих полян” і, зрозуміло, мав автохтонні корені [58, арк. 3]. Висновки дослідника знайшли підтвердження у сучасній історичній науці [267, с. 38], але остаточно це питання й досі не вирішено. Значна частина лінгвістів начебто схиляється до скандинавської етимології, згідно з якою довньоруський етнонім “роусь” вважається передачею західнофінського Routsī, яким позначаються шведи [331, с. 46].

Розглядаючи суспільний устрій слов'ян, В. Доманицький дійшов висновку, що його основу становив рід – “семейно-хозяйственный союз группы людей, связанных кровным родством по отцу, ведущих общее хозяйство под началом своего старшины – «старца», который «владеет» этим родом” [58, арк. 9]. У подальшому розвитку такі “роди”-двори розпадалися, дрібнилися і утворювали нові роди. Їх сукупність становила нову ланку суспільного устрою – общину, де родовий елемент відходив на другий план. Община складалася з юридично і економічно самостійних родів-дворів, які свої спільні проблеми вирішували на загальних зборах – “віче” [58, арк. 9].

Наступний етап розвитку суспільного устрою слов'ян, який базувався на принципі територіального об'єднання, В. Доманицький пов'язував із формуванням міст. Він зазначав: “Городское, чисто территориальное устройство встречалось с этнографическим, племенным делением, и на месте

племенных, этнографически-географических территорий-земель – являлись новые земли «волости»» [58, арк. 10]. Внаслідок цього території без сильних місцевих центрів притягувалися іноплемінними центрами: древляни – до Києва, радимичі і в'ятичі – до Чернігова [58, арк. 11].

Стосовно політико-адміністративного устрою, дослідник наголошував, що вже у VIII ст. київські князі вже “вышли из роли пассивных охранителей киевской торговли, и имея значительные военные дружины, для содержания которых необходимы были войны, принялись подчинять соседние племена и предпринимать далёкие походы на византийские владения, а потом, когда ослабело Хазарское царство, и на восток” [58, арк. 11]. Саме тоді, на думку В. Доманицького, визначився і адміністративний устрій Руської держави: землі були поділені на десятки, сотні, тисячі, а на початку VIII ст. сформувався її дружинно-князівський устрій.

Думка, висловлена В. Доманицьким, не знаходить достеменного підтвердження в сучасній історіографії, оскільки основна частина дослідників датує процес остаточного становлення дружинно-князівського устрою VIII – X століттям [330, с. 243].

Щодо походження слов'янської державності, дослідник притримувався скептичних позицій, вважаючи, що ні норманісти, ні прихильники антинорманської теорії “окончательного решения не дали” [58, арк. 11]. Давалися знаки навички, сформовані у науковця його вчителем В. Антоновичем, який вважав, що історик не повинен висловлювати ніяких своїх суджень щодо фактів – він тільки повинен ці факти відкривати і констатувати [302, с. 236]. На думку В. Доманицького переконливих доказів на користь тієї чи іншої теорії було недостатньо.

Характеризуючи постаті руських князів, В. Доманицький висловлював сумніви щодо реального існування легендарних Кия, Щека і Хорива – засновників Києва. Він вважав, що ці імена виникли від назв місцевостей, тобто “не названия урочищ возникли от имён трёх братьев, а наоборот, вымысел народный обратил названия местностей в имена предполагаемых основателей” [58, арк. 12].

Реальними історичними особами дослідник вважав Діра, Олега і Ігоря, оскільки про них збереглися згадки у письмових джерелах. Стосовно Ольги, дослідник, проаналізувавши ряд історичних документів, дійшов висновку, що вона прийняла християнство не під час поїздки до Константинополя, а пізніше, вже після її повернення до Києва, оскільки «подробнейшие византийские отчёты о пребывании Ольги в Царьграде нигде ни одним словом не упоминают о столь крупном факте» [58, арк. 13 – 14]. На думку авторів дослідження “Київська Русь” О.П.Толочка та П.П.Толочка ця гіпотеза є хибною. Вони вважають, що Ольга прийняла християнство ще до візиту у Константинопіль [331, с. 84].

Також дослідник висловив сумніви щодо встановлення Ольгою «погостів» - центральних адміністративних пунктів, вважаючи, що вони могли бути «обязаны Ольге своим происхождением столько же, сколько и Олегу» [58, арк. 13].

Належну увагу В.Доманицький приділив факту відправлення Ольгою посольства до германського імператора Оттона I, наголосивши, що це був перший відомий випадок дипломатичних відносин Русі з Германською імперією [58, арк. 14].

В.Доманицький високо оцінював діяльність Володимира Великого, з ім'ям якого пов'язував розквіт Руської держави. Розглядаючи християнізацію Русі, історик справедливо вважав, що вона мала політичне підґрунтя та розпочалася задовго до Володимира [58, арк. 11]. Однак, за судженням В. Доманицького, християнська церква «гораздо реже, чем личную этику... затрагивала вопросы политические: здесь влияние её было гораздо слабее» [58, арк. 16].

Висвітлюючи прогресивні нововведення Володимира в галузі культури, дослідник також зупинився на загальнодержавному значенні бенкетів князя, на які запрошувалися представники різних верств населення, що сприяло «укреплению отношений этих элементов и сглаживало возможный антагонизм между ними» [58, арк. 17].

Невдалою вважав автор адміністративну реформу Володимира, який з метою запобігання міжусобиць розділив між своїми синами руські землі. Але результат виявився прямо протилежним – ще за життя великого князя його сини Святослав Туровський, Ізяслав Полоцький, Ярослав Новгородський прагнули самостійності і намагалися звільнитися від зверхності київського престолу. Такі автономістські тенденції поклали початок процесу роздроблення Русі, і тому В.Доманицький вважав, що княжіння Ярослава було лише періодом «реакции, перерыва, застоя в этом процессе распада» [58, арк. 17].

Зацікавлення викликає характеристика Ярослава, яку дав дослідник. Відмітивши, що князь був досвідченим і обережним політиком, освіченою і високоморальною людиною, В.Доманицький стверджував, що «сама фигура князя Ярослава виступає доволі слабо; індивідуальних черт не має майже повністю. Очевидно, в його особі і характері не було неординарних, відмінних черт, які могли б зацікавити сучасників, запечатлеться в пам'яті народу і викликають розповіді, легенди, анекдоти, як це сталося з Володимиром» [58, арк. 18].

Взагалі досить важко охарактеризувати ставлення В.Доманицького до ролі особи в історичному процесі. Скоріш за все, він вважав, що вирішальна роль у суспільному житті належить не індивідуальному, а колективістському началу. Заслуги видатних історичних діячів відмічались В.Доманицьким лише в мірі того, наскільки він скористався народними прагненнями. Тому у своїх дослідженнях В.Доманицький не акцентував увагу на виразних характеристиках історичних персонажів.

Варто також відзначити, що на відміну від свого вчителя В.Антоновича, який, ведучи мову про Київську Русь, вживав в основному такі поняття як «зачатки государственного строя», «княжеская организация», «зачатки единовластия» і тому подібне [302, с. 244], В.Доманицький активно оперував терміном «держава». Це свідчить про визнання дослідником бурхливих

державотворчих процесів у давньоруського народу і підкреслює вплив на формування його історичних поглядів М.Грушевського.

Другий розділ “Загальної історії Малоросії” був присвячений удільно-вічевому періоду української історії, у якому В.Доманицький виділив Київську землю, Туровське, Переяславське, Галицьке і Волинське князівства.

Загалом В.Доманицький оцінював процес феодальної роздробленості як явище закономірне і зазначав, що розпад і занепад давньоруського державного ладу не означав автоматично занепад того суспільно-політичного устрою, на якому виникла давньоруська держава і того культурного життя, у якому вона розвивалася. Навпаки, в цей час, особливо у XI – XII ст., варто говорити про найвищий ступінь розвитку дружинно-князівського устрою в окремих князівствах, а також про інтенсивне політичне життя, розквіт давньоруської культури, мистецтва, писемності [58, арк. 17]. Таку наукову позицію підтримували більшість українських істориків тієї доби, а особливо М.Грушевський, що було відзначено В.Доманицьким у рецензіях на його роботи [192, с. 189].

Головну причину феодальної роздробленості дослідник вбачав у внутрішньому устрої окремих князівств. Він писав з цього приводу: “Князья, по мере того, как династия разрасталась, уделы дробились, княжеская казна пустела, в своих бесконечных распрях всего менее могли опираться на одну лишь дружину свою; они принуждены были искать опоры в самой земле своей, заручиться её симпатиями, чтобы вовлечь её в круг своих интересов. Ради этого они готовы были пойти на встречу требованиям и стремлениям самой земли. В результате являлся компромисс – компромисс земской автономии с новой династией, с дружинно-княжеским строем. Этот дружинно-княжеский строй постепенно локализуется, и из династии Св. Владимира возникает ряд местных «земских» династий, которые держатся в своих землях не силой и страхом киевского владыки, а лишь в силу прочных внутренних связей и симпатий своей земли, и опираются на местные элементы, которые признают династию своей и готовы во всякое время встать в защиту её...” [58, арк. 19]. Остаточко цей процес завершився після рішень Любецького (1097 р.) і Витичевського (1101 р.) князівських з’їздів. Причому особливе значення для подальшого розвитку українських земель, на думку В.Доманицького, мало рішення Любецького з’їзду, за яким остаточно закріпилося право Ростиславичів на володіння Червенськими містами, що становили ядро Галицької землі [58, арк. 22].

Аналізуючи наступний після Любецького з’їзду період, дослідник відмічав, що головною його ознакою була поступова втрата Києвом позицій головного міста Русі, оскільки у другій половині XII ст. «киевский князь всё ещё назывался «великим», но великими назывались уже главные князья и других областей, и великий князь Галицкий значил на юге уже больше, чем великий князь Киевский» [58, арк. 23].

В.Доманицький намагався також всебічно висвітлити розвиток окремих князівств у період феодальної роздробленості. Так, його зацікавила Болохівська земля, історія якої охоплює незначний проміжок часу – з 1150 по

1246 рр. і якою керували князі невідомого походження. З появою на руських землях монголів болохівські міста добровільно перейшли під їх владу і за це користувалися повною автономією, сплачуючи данину лише хлібом. Досліджуючи історію цього утворення, В.Доманицький зробив припущення, що Болохівська земля являла собою державне утворення тіверців [58, арк. 42].

Значну увагу дослідник приділив історичній проблемі, пов'язаній з монголо-татарською навалою, яка в концепції національної історії мала не лише науковий характер, а й політичне підґрунтя. Йдеться про так звану теорію «запустіння» Південної Русі в часи монгольської навали і переміщення її населення на північ. Вперше ця теорія була сформульована відомим російським істориком М.Погодіним і розвинута філологом О.Соболевським. Базуючись на дослідженнях російських мовознавців І.Срезневського та П.Лавровського, які стверджували, що у творах давньоруської писемності відсутні сліди «малоруського язика», М.Погодін зробив висновок, що Київська земля спочатку була заселена «великороссами», які під час монгольської навали переселилися на північний схід, а їх місце зайняли «малороссы», що прийшли з Карпат чи Галичини і Волині [302, с. 254]. Крім того, представники російської і польської історіографії доводили, що після монголо-татарської навали територія Подніпров'я була абсолютно спустошена, перетворена на пустелю, і лише у XVI ст. була знову колонізована. Фактично, прихильники цієї квазінаукової теорії стверджували, що «в древности Поднепровье было заселено великороссами, а поэтому древнерусское государство, его общественно-политический строй и культура были созданием великорусского народа» [58, арк. 53]. Ця теорія ставила під сумнів право українського народу на київську культурно-історичну спадщину, переривала наступність історичного розвитку. В.Доманицький вважав, що немає достатніх наукових підстав для таких категоричних умовивідів. Намагаючись спростувати ці псевдонаукові твердження, В.Доманицький доводив, що ні Київ, ні Київська земля не були знищені Батием, а продовжували існувати. Просто у зв'язку з тим, що вони не були втягнуті в політичну історію через відсутність князів і представників аристократії, які дійсно могли бути знищені, розвиток цих земель не становив інтересу для літописців [58, арк. 54].

У своєму дослідженні В.Доманицький був дуже обережним щодо висновків стосовно етнічної належності Русі. Скоріш за все, він підтримував думку В.Антоновича, що за відсутністю в ті часи національної диференціації і наявності лише племінних етнографічних особливостей будь-яка спроба пов'язати давньоруську історичну спадщину з окремим сучасним народом є антинауковою. Але водночас дослідник з великим ентузіазмом підтримав роботу М.С.Грушевського «Спірні питання староруської етнографії», видану у С.-Петербурзі 1904 р. Ця праця представляла собою відповідь українського професора на теорію академіка М.Шахматова про «великорусизм» давніх слов'ян, зокрема сіверян. У рецензії на дане дослідження В.Доманицький відзначив ряд переконливих доказів професора М.Грушевського на користь

того, що сіверяни були тісно зв'язані з правобережними (українськими) племенами, а саме: тісний культурний і політичний зв'язок сіверян з полянським Києвом, спільність етнографічних звичаїв (наприклад, поховальний обряд), архаїчні українські діалекти Чернігівської губернії і т.ін. [194, с. 198]. Таким чином, позиція рецензента доводила, що він все-таки схилився до визнання давніх русичів праукраїнцями.

В.Доманицький підтримував думку В.Антоновича що українці є окремою гілкою східнослов'янського етносу. У плані чистоти слов'янської раси він виділяв лише білорусів, оскільки ні росіяни, ні українці, на його думку, не можуть бути зараховані до категорії чисто слов'янських народів.

Розглядаючи процеси формування української нації, В.Доманицький висловив припущення, що до етнографічного типу південно-руських племен увійшов східно-тюркський елемент, подібно як до типу північно-руських племен – елемент фінський. Далі дослідник зробив висновок щодо диференціації двох руських народностей – української і російської, причому “степень и характер первоначальных, исходных различий этих народностей между собою в настоящее время едва поддаётся научному определению” [58, арк. 24]. Таким чином, дослідник не заперечував тезу про існування єдиної давньоруської народності, що цілком відповідає поглядам сучасних науковців [331, с. 294 – 295].

Щодо часу виникнення української народності як окремого, самоусвідомленого етносу, то В.Доманицький схилився до XIII – XIV ст. – періоду розквіту і падіння Галицько-Волинського князівства, з яким, на його думку, були пов'язані перші чіткі прояви української ідентичності [58, арк. 28 – 35].

Наступним етапом історичної еволюції українського народу В. Доманицький вважав входження українських земель до складу Великого князівства Литовського. Причому історик розглядав цей процес як крок добровільний з боку українського народу, стверджуючи, що саме «Русь-Україна перемогла не збройною рукою, а силою своєї тодішньої культури цілу Литву, надала їй свою віру, свій язик, свої закони, свою культуру, ціле своє життя громадське» [103, арк. 1].

Значну увагу приділив історик періоду, пов'язаному із зародженням і становленням українського козацтва. Вже з перших років навчання в університеті В.Доманицький вирішив спеціалізуватися саме на історії українського козацтва, про що повідомив професора В.Антоновича [302, с. 391].

Однією з перших наукових розвідок молодого дослідника, присвячених цій проблематиці, стала робота «Причинок до історії повстання Наливайка», в якій В.Доманицький, базуючись на знайдених ним архівних матеріалах, доводив існування певних відносин між Северином Наливайком і Андрієм Тарановським – відомим дипломатом кінця XVI ст., який неодноразово виконував посольські обов'язки – “їздив до датського та шведського королів, в Ельзас, кілька раз в Порту, в 1572 р. був і в Москві” [12, арк. 44]. Знайдені дослідником документи свідчили, що у Наливайка з Тарановським були

спільні інтереси, оскільки вони дарували одне одному подарунки, листувалися між собою. Згідно з цим документом, на сеймику депутатів розглядалася скарга шляхтича Калиновського на Северина Наливайка за зруйнування його замку. За свідченням очевидців, Наливайко, пограбувавши замок, одіслав через слугу Тарановського “чимало речей до сього останнього” [12, арк. 45]. А через деякий час слуги Калиновського спіймали козака, який їхав від Тарановського до Наливайка з подарунками: “червоним “чермаком”, підбитим блакитним оксамитом, 10 бочонками пороху, півбочонка горілки, трохи зеленого ліонського сукна і 8 штуками олова” [12, арк. 45]. Дослідник зазначав, що за цим документом, звісно, не можна чітко визначити характер відносин Наливайка і Тарановського, але це певною мірою підтверджує існування зв’язків між козаками і представниками української шляхти.

Збираючи матеріали для власного дослідження про українське козацтво, В.Доманицький не лише працював з архівними джерелами, а й ретельно опрацьовував роботи польських та російських істориків. Належне зацікавлення В.Доманицького викликала праця польського історика К. Гурського “Історія польської артилерії”, що вийшла у Варшаві 1902 р. Згідно з автором роботи гармати з’явилися у поляків ще у 1362 р., а на початку XV ст. вже відігравали значну роль у польському війську [12, арк. 63].

Рецензент зазначав, що праця К.Гурського базувалася переважно на оригінальних джерелах – інвентарях і рахунках артилерійських загонів. Це дослідження, як і дві попередні роботи Гурського, присвячені історії польської кінноти і піхоти, мало певне значення і для української історії, хоча і не таке вагоме, як попередні. Це, на думку рецензента, пояснювалося тим, що і в польській кінноті, і у піхоті український народ (переважно козаки) брав діяльну участь, що належним чином висвітлено в джерелах. На відміну від кінноти і піхоти, артилерія, яка була в той час незначною, “не потребувала не тільки українського елемента, а навіть і польського: аж до XVIII ст. усі посади і навіть робітники були чужоземні – спочатку чехи, а потім німці” [12, арк. 64]. Незважаючи на це, В.Доманицький наголошував на великому значенні цієї роботи для вивчення історії українського козацтва.

Детальну рецензію В.Доманицький написав на другий том великого дослідження “Донские дела”, опублікованого в серії “Русская историческая библиотека” 1906 р. Ця праця була присвячена відносинам московського уряду з донським військом протягом 1640 – 1646 рр. Документи, на яких базувалося дослідження, зберігалися у колишньому посольському приказі та у Головному архіві Міністерства закордонних справ. На переконання рецензента, всі вони становили великий інтерес для українських істориків, оскільки давали змогу розкрити взаємини між запорізькими і донськими козаками. А взаємини ті були вкрай нестабільні – запорожці “то виступають разом з донцями, разом б’ють спільного ворога (найбільш татар), то знов поводяться з ними, як з тими самими татарами і “громлять” їх не згірш, як “невірною” [134, с. 203]. У своїй рецензії В.Доманицький звернув увагу на джерела і деталі, навіть дріб’язкові, що стосувалися українського козацтва,

але конкретних висновків щодо причин різких змін у взаєминах між козацтвом донським і запорізьким не зробив.

Наукові пошуки В.Доманицького у вивченні проблеми українського козацтва підсумувалися фундаментальним дослідженням «Козаччина на переломі XVI – XVII ст. (1596 – 1603)», присвяченим першому і одному з найбільших козацьких рухів на Україні. У монографії докладно розглядалися причини польсько-козацького конфлікту, хід повстання Криштофа Косинського 1591 – 1593 рр., молдавські походи 1594 – 1595 рр., міжнародні контакти козацтва, його діяльність на території України та Білорусі взимку 1595 – 1596 рр., хід польсько-козацької війни навесні 1596 р., вплив козацьких війн кінця XVI ст. на суспільну свідомість.

Своєю працею В.Доманицький прагнув дати повну і всебічну картину подій на основі докладного використання й аналізу джерел. Дослідник зробив немало доповнень, уточнень і виправлень фактологічного характеру. Сучасні науковці вважають представлену працю найдокладнішим дослідженням з історії козацьких війн кінця XVI ст. у дорадянській історіографії [313, с. 43].

В.Доманицький розпочав свою роботу з аналізу виникнення козацтва на Україні не як явища, а як окремої верстви населення, що було зумовлено хронологічними межами його дослідження. Цей процес, на думку дослідника, відбувся наприкінці XVI – на початку XVII ст., коли у козаків сформувалася ідея власного “імунітету”, яка полягала в тому, “що козак із своїм ґрунтом виключається із всякого адміністративного поділу й усякої звичайної судової чи адміністративної компетенції” [158, с. 2]. Дослідник зазначав, що польський уряд у цьому процесі відіграв чи не найважливішу роль, утворивши козацький реєстр і, тим самим, визнавши, що козаки становлять окремий специфічний стан тогочасного суспільства.

Щодо джерел формування козацтва, то В.Доманицький повністю заперечував тезу російської державницької історіографії, а також позицію польських істориків, згідно з якими козаки представляли собою «просто сброд всяких беглых преступников, и что, следовательно, польское правительство было вполне право, усмирять и ограничивать их свободу» [60, арк. 25]. Дослідник доводив, що поряд з декласованими елементами («здрайце, збеги, слуги и челядь» [158, с. 165]), які дійсно були присутні у козацькому стані, основними джерелами формування козацтва були селяни, які симпатизували козакам, дрібна шляхта і міщани, а також безземельна шляхта, особливо багато якої було на Волині і звідти «найбільше набиралося охочого до козакування елементу» [158, арк. 165]. Нерідко також, на думку дослідника, в козацькому війську брали участь і досить значні шляхтичі – Юрій Рожновський, князь Петро Вороницький, Юрій Друцький, Михайло і Олександр Гулевичі, Павло Кміта.

Значну увагу В.Доманицький приділив внутрішньому устрою козацького війська. Історик зазначав, що вже під час повстання Косинського та Наливайка можна помітити чітко вироблену військову організацію, яка з незначними змінами існувала тривалий час і за півстоліття охопила територію всієї України. З 1601 р., як відмічав В.Доманицький, існувало вже два

реєстри козацького війська, що давало змогу скласти докладне уявлення про його організацію. Дослідник подав такий устрій війська запорізького:

- на чолі війська стояв гетьман, який отримував 120 зл. платні, що у 20 разів перевищувало платню звичайного козака;
- військо поділялося на полки по 500 чоловік на чолі з полковниками;
- полк поділявся на два відділи по 250 чоловік, очолювані осавулами;
- далі поділ йшов на сотні, які очолювали сотники;
- найменшею одиницею був курінь (10 – 12 чоловік), який очолював курінний отаман (їх було 152 – 157 чоловік).

При кожному полку існувало по одному хорунжому, сурмачу, бубнисту і трубачу. Окрім того, безпосередньо гетьманові підлягали обозний, який доглядав за усім табором, і писар [158, с. 112].

В.Доманицький справедливо вважав, що такий устрій, відбиваючи демократичні ідеали і прагнення українського народу, забезпечив тривале існування козацької общини в екстремальних умовах воєнного життя.

Аналізуючи козацькі виступи кінця XVI – початку XVII ст. як перші народні рухи, дослідник виділив кілька головних причин їх виникнення. По-перше – це соціально-економічне становище українського населення. В. Доманицький підкреслив, що, починаючи від Люблінської унії на Україні, панівне становище займала польська шляхта, а українське населення «помалу почало навертатись на кріпацтво» [158, с. 159]. Цей процес поступово торкнувся і козаків, серед яких на кінець XVI ст. поступово виділяються крупні землевласники. У зв'язку із наступом польської шляхти на козацькі привілеї серед козацтва сформувалася і поширилася ідея вилучення козацьких рухомих і нерухомих маєтностей із звичайного адміністративного поділу. Тобто фактично – ідея визнання козацької автономії у справах внутрішніх, а згодом і зовнішніх. Змагання з боку козаків за здійснення цієї мети і завзятий опір з боку польського уряду були найголовнішою причиною початку і тривалості козацьких рухів [158, с. 159].

Другим чинником, що викликав козацький протест, В.Доманицький вважав заборону козацтву нападати на турецькі землі і суворі постанови польського уряду проти них. Але, на думку В.Доманицького, будь-які заборони для козаків були річчю байдужою, а суворі заходи польського уряду були страшніші на папері, ніж у дійсності [158, с. 159]. До того ж польський уряд, з метою направлення енергії козацтва назовні, заохочував їх до спустошення московських кордонів або на «виправи проти татар».

Ще однією причиною козацьких рухів кінця XVI ст. дослідник називав релігійний гніт. Але він зауважував, що українські козацькі літописці значно переоцінювали його вплив, говорячи про К.Косинського і Г.Лободу. Щодо С. Наливайка, то тут це цілком припустимо, оскільки до цього часу вже була формально укладена Берестейська унія. В.Доманицький зазначав, що С. Наливайко, а особливо його брат Дем'ян, виявляли свою антипатію до унії і «нікому з приватних осіб не вчинили стільки шкоди і кривди, як Олександрові Семашкові і єпископу Кирилові Терлецькому» [158, с. 161]. Однак, на думку вченого, і цей єдиний прояв релігійного протесту мав цілком

суб'єктивний характер і до народної чи козацької маси не дійшов. І лише через кілька років релігійні нововведення викликали протест всього українського населення і «почавши з ролі промисловців, чумаків, риболовів, козацтво мало-помалу дійшло до ролі оборонців віри православної проти мусульманства і католицизму» [346, с. 65].

Таким чином, за твердженням В.Доманицького, перші козацькі повстання носили майже виключно становий характер і були позбавлені будь-якого національного підґрунтя. Не дивлячись на те, що козацтво акумулювало в собі українську демократичну ідею, воно було налаштоване на збереження вузько станових прав, ігноруючи права і не рахуючись з потребами всього українського народу. Саме це призвело до поразки повстань. І лише коли козацтво вдалося до залучення до боротьби селянських мас, воно досягло перемоги.

Вважаючи період Хмельниччини найкращою, але й найсумнішою епохою в житті українського народу [103, арк. 2], В.Доманицький не приділив йому якогось спеціального дослідження. Аналізуючи його праці, можна лише зробити висновок про його скептичне ставлення до Богдана Хмельницького, який, на думку дослідника, знехтувавши потреби України, «віддається Москві, щоб урятувати своє гетьманство» [103, арк. 2].

Останньою спробою протистояти польській і російській інтервенції на українські землі, відстояти демократичні ідеали українського суспільства В. Доманицький вважав гайдамацький рух, який він порівнював з Великою Французькою революцією. Але на відміну від Французької революції, у результаті якої французький народ «отрясається від оков своїх», в Україні «ще раз бере верх закріпачення люду, Україна упадає в останніх конвульсіях», крапку в яких поставило зруйнування Запорізької Січі [103, арк. 2].

Усвідомлення деяких політичних проблем, пов'язаних з перспективою подальшого розвитку українського національного руху, підштовхнуло В. Доманицького до висвітлення історії інших народів. Тому одна з його праць була присвячена народу летголів. Летголи (латгали, летьгола, летигола) – давньолатишська народність, що населяла східну частину сучасної Латвії в перших сторіччях н.е. З початку ХХ ст. в історичній літературі почав використовуватись термін «латгальці». З давніх часів латгальці були тісно пов'язані зі слов'янськими народами, що відобразилося у різних сферах їхнього побуту і культури.

Дослідник зазначав, що відомості про летголів сягають ще XII – XIII ст.: «був такий народ, сидів десь над балтійським морем...» [63, арк. 1]. Але надалі їх історія загубилася і до початку ХХ ст. в історичній літературі вони не згадувалися зовсім. В.Доманицький вважав, що летголи є «рідні брати латишів і стоять до них так само, як жмудини до литовців: один народ, але два нарідчя» [63, арк. 3].

На початку ХХ ст. кількість летголів становила близько 40 тис. і мешкали вони у трьох повітах Вітебської губернії – Ріжицькому, Динабургському та Люцинському. Не зважаючи на те, що летголи мали власну літературу і періодичні видання своєю мовою, В.Доманицький

зазначав, що «їх національне життя розвивається повільно», оскільки «з усіх латишських народів вони прокинулися найпізніше, а за своє довге спання заплатили тим, що втратили національну свідомість та опинилися у страшених злиднях» [63, арк. 4]. Але загалом дослідник високо оцінив прагнення летгольського народу до національного самоусвідомлення і самоутвердження.

Характеризуючи світові національні процеси межі ХІХ – ХХ ст. і їх значення для українського народу, В.Доманицький писав: «Цікавим колись буде для істориків час на переломі ХХ віку. Так само, як під впливом французької революції кінця ХVІІІ ст., а потім революції року 1848, почали прокидатися від довговічного сну усякі народи, найбільш на Балканському півострові та в Австро-Угорській державі, так само й часи революції в Росії одні з народів викликали до життя, другим допомогли вийти на ширший шлях. До останніх належимо ми, українці...» [63, арк. 1].

Намагаючись визначити роль і місце українського народу у світовій історії, В.Доманицький захопився ідеєю месіанства, яка отримала наукове підґрунтя у першій половині ХІХ ст. в працях польських філософів. Його віра в «історичну місію» українського народу яскраво простежувалася у неопублікованій статті «Чи історія України єсть історія?» [103], де історик доводив, що український народ, «перебувши найкращу вікову боротьбу за гуманні ідеї – ідеї людськості – упав в конвульсійних висхиляннях під навалом чужоземних інтриг» - російських і польських [103, арк. 1]. Окреслюючи основні етапи розвитку українського народу, науковець одразу зарахував Україну до західноєвропейського цивілізованого світу, протиставивши її «антицивілізаційній силі орд азіатських». Більше того, В. Доманицький, аналізуючи провідну роль українського народу у боротьбі західного світу з кочовими народами Сходу, стверджував, що саме завдяки його зусиллям «дикі елементи» не потрапили вглиб Європи. «Се заслуга нашого народу, заслуга перед цілим цивілізованим світом, заслуга тим більша, чим страшніша була негативна сила Азиятизму, що нищила всі сліди культури» [103, арк. 2].

Незважаючи на слабкість політичного фактору в українському минулому через позбавлення українського народу самостійного державного життя, В. Доманицький стверджував, що саме українське суспільство, продовжуючи традиції Київської Русі, будувалося на засадах демократизму, загальної рівності. У цьому відношенні він протиставляв Україну Росії, яка, на його думку, була «напоєна до переситу ханським абсолютизмом», та Польщі, яка, відчинивши двері західним феодальним неслов'янським тенденціям, теж знехтувала демократичні громадські ідеали [103, арк. 2 зв.].

Визнання В.Доманицьким виключної ролі українського народу у світовій історії свідчить про елементи романтизму в його наукових поглядах.

Отже, аналіз історичних досліджень В.Доманицького доводить, що його становлення як історика-науковця відбувалося на перших етапах головним чином під впливом його вчителя В.Антоновича. Про це свідчить широка джерельна база досліджень молодого науковця, а також специфіка її

використання. Завдяки його ретельній дослідницькій роботі на сторінках наукових видань було опубліковано значну кількість невідомих раніше історичних документів. Однак часто він здійснював первинну обробку і систематизацію джерел, не даючи їм власної оцінки.

В.Доманицький критично ставився до «державницького» підходу в історіографії, приділяючи основну увагу висвітленню історії народних мас. Саме з таких позицій були написані монографічні дослідження вченого «Загальна історія Малоросії», яке так і не було опубліковане, та «Козаччина на переломі XVI – XVII вв. (1596 – 1603)».

Особливого значення у своїх наукових працях В.Доманицький надавав створенню загальної схеми історії українського народу, що підкреслювало вплив на формування його наукового світогляду М.Грушевського. Розглядаючи ключові проблеми української історії, дослідник притримувався автохтонної теорії походження слов'ян, заперечував варязьке походження терміну «Русь» і в цілому визнавав український народ спадкоємцем історико-культурних традицій Київської Русі. Також значну увагу науковець приділив періоду, пов'язаному із зародженням і становленням українського козацтва.

В цілому історичні дослідження В.Доманицького охоплювали різноманітну проблематику, характеризувалися об'єктивністю, ґрунтовністю і широким колом використаних джерел, сприяли популяризації історичних знань і допомагали усвідомити і збагнути всю самобутність і невичерпність творчої сили та національної гідності українського народу.

3.2. Редакторська робота В.Доманицького над “Історією України-Русі” М. Аркаса та її оцінка в історіографії

Ім'я В.Доманицького стало достатньо відомим широкому науковому загалу у зв'язку з його редакторською роботою над працею М.Аркаса “Історія України-Русі”. За збігом обставин її вихід став помітною резонансною подією в українському науковому середовищі початку ХХ ст. Дискусії навколо цієї книги не вщухають і сьогодні. Власне, дискусії точаться не стосовно самої праці, а відносно того, як вона була оцінена сучасниками. “Історія України-Русі” стала, по-суті, висхідним пунктом у конфлікті між М.Грушевським і київською громадою, що розпочався наприкінці 1905 р.

У сучасній історіографії існують принаймні дві концепції щодо цієї проблеми. Один з дослідників, В.Ульяновський, підтримує точку зору М. Грушевського, підкреслив негативні моменти книги. Іншої думки притримувався В.Сарбей, який, навпаки, ідеалізував працю Аркаса-Доманицького. Але навіть він не обійшов увагою її недоліки, щоправда, у нього вони зводилися до ідеологічної невідповідності.

Слід зауважити, що київська громада на початку ХХ ст. не була монолітною. Українці “малоросійського” напрямку гуртувалися навколо журналу “Киевская старина”. З їх представниками О.Левицьким і В. Науменком М.Грушевський був у досить напружених відносинах. Але натомість його дуже підтримували до першої російської революції “віковці” (О.Лотоцький, С.Єфремов, В.Доманицький, Ф.Матушевський). За виданням книги М.Аркаса фактично стояла опозиція М.Грушевського в особі Г. Хоткевича, Б.Грінченка та інших [349, с. 221], які власне і порадили М. Аркасу звернутися до В.Доманицького як редактора. В.Степаненко супроводжував рекомендацію такими словами: “На його можна цілком покластися, бо він знає історію не менш Грушевського” [375]. Однак, самого В.Доманицького не можна вважати ні прихильником львівського професора М.Грушевського, котрий стояв на позиціях соборності західних та східноукраїнських земель, ні видатного просвітянина М.Аркаса, який уособлював наддніпрянський сепаратизм.

Щодо результатів редакторської роботи В.Доманицького, то в сучасній історіографії існує дві точки зору. Одну з них представляв доктор історичних наук, професор В.Г.Сарбей. Він стверджував, що характеристика В. Степаненка виявилася цілком справедливою – редакторською роботою М. Аркас залишився цілком задоволений [378, с. 20]. Іншу точку зору аргументував у статті “М.Аркас, “Історія України-Русі” і М.Грушевський” В. Ульяновський, доводячи, що характеристика В.Степаненка була значно перебільшеною, про що свідчили численні помилки та “елементарні похибки навіть у першому розділі” [384, с. 181].

Хто ж з цих дослідників мав рацію? Для того, щоб відповісти на це запитання, слід повернутися на початок ХХ ст. і розглянути думки сучасників В.Доманицького і М.Аркаса.

З метою висвітлення значущості “Історії України-Русі” для тогочасного суспільства, варто навести слова О.Лотоцького: “Се була перша книжечка нашої історії, написана для широкої публіки, й популярність її в свій час була надзвичайна. “Ілюстрована історія України” М.Грушевського появилася пізніше і не мала такого успіху у широкого читача, як “Історія України” Аркаса-Доманицького” [110, с. 9].

О.Лотоцький не випадково згадав М.Грушевського та його популярний нарис з історії України, оскільки з ними були пов’язані досить смутні події, у яких, на думку В.Сарбея, найвидатніший історик України відіграв негативну роль. Схильний до монополізації своєї наукової діяльності, М.Грушевський відзначався крайньою нетерпимістю до будь-кого, хто вторгався у досліджувану ним проблематику чи виступав конкурентом його творчих задумів. Колеги по Львівському НТШ, де М.Грушевський головував, вказували на його вміння “вивисшати себе коштом інших” – “коротко кажучи, безцеремонним насадженням культу своєї особи та інтриганським видворенням тих, хто виступав проти нього” [321, с. 8].

В.Сарбей зазначав, що спочатку М.Грушевський не сприймав серйозно М.Аркаса як конкурента. До відвертого ж цькування “Історії” він вдався тоді, коли дізнався про підготовку другого видання. Про це його сповістив В. Доманицький при зустрічі у с. Криворівні що у Карпатах після того, як професор заявив про свій намір незабаром видати свою ілюстровану історію. За словами В.Доманицького, М.Грушевський був здивований, оскільки не знав “як книжка добре пішла”, і пропонував перекупити малюнки, вже замовлені М.Аркасом, аби він зрікся свого видання [15]. Хоча В. Доманицький особливо і не наполягав на другому виданні, залишаючи це питання на розсуд самого автора, але зауважив, що шкода було б “зректися свого діла... зробивши найтрудніше, проклавши дорогу до читача” [15]. Такої ж думки притримувався і Г.Хоткевич, який у своєму листі гаряче переконував М.Аркаса не відмовлятися від другого видання в угоду “пану професору” [16]. Правда, цей лист деякі дослідники можуть віднести не стільки на рахунок М.Аркаса і його “Історії”, скільки на підтвердження конфліктної ситуації між М.Грушевським і київською громадою (як і вважає І.Гирич [349, с. 222]), що і стало причиною “розпалу пристрастей” навколо цієї праці. Так чи інакше, але у тому ж листі В.Доманицький повідомив М. Аркаса про публікацію у “Літературно-науковому віснику” рецензії В. Липинського. Про позитивне враження рецензента від “Історії України-Русі” свідчив його лист до М.Аркаса, у якому він відзначив “...що такого гарного, такого естетичного видання досі у нас на Україні не було... Зміст книжки... як не можна краще відповідає її призначенню; факти подані певні і в такому освітленні, яке надає їм сучасна наука історіографія; ті ж дрібні помилки, які часом стрічаються, зовсім не шкодять змістові книжки і що найголовніше, не псують загального враження...” [247, с. 423]. Слід зазначити, що М.Аркас і В.Липинський до цього листа знайомі особисто не були, що свідчило про неупередженість останнього у цій справі.

Однак згодом офіційну рецензію на книгу М.Аркаса замовив В. Липинському М.Грушевський для “Літературно-наукового вісника”. Тут підхід уже мав бути дещо інший – рецензія вимагала, передусім, прискіпливої фахової оцінки, на яку перш за все розраховував професор М.Грушевський. Отже, В.Липинський повинен був дати конкретний аналіз змісту твору, що і було зроблено. Однак рецензент все ж не вважав за потрібне говорити лише про наукову вартість чи помилковість книги. Він знову, хоч і не так широко, як у листі, підкреслив культурно-національне значення видання [245, с. 164].

В числі переваг книги Аркаса-Доманицького рецензент називав просту мову, легку популярну форму викладу, вдале використання історичних легенд і фольклору, спокійний об’єктивний тон, що нагадував літописний стиль, чітку періодизацію та поділ на дрібні розділи. В.Липинський особливо відзначив велике почуття любові до українського народу, яким була перейнята книга: “...се почуття передається і читачеві, воно будить в нім національну самосвідомість та національну самоповагу” [245, с. 312].

Критичні зауваження В.Липинського зводилися до вказівок на чисельні зайві дати і факти, які мало стосувалися історії України; нерівномірність опису подій (на еволюцію селянства 1687-1764 рр. відводиться всього 20 рядків); штучність періодизації історії України (скіфо-сарматську добу в книзі було виділено в окремий період історії українського народу; Київський і Галицький, Литовський і Польський періоди були навпаки розділені тощо); дуже побіжні і поверхові зауваження щодо соціальної еволюції українського народу; надто схематичне висвітлення українського відродження. В. Липинський зауважив, що у автора “не видно суцільного погляду на цілу еволюцію українського народу” [245, с. 310]. У книзі також чітко не говорилося про походження української нації і постійно змішувалися терміни “руський” і “український”. Рецензент вказував на ненауковість футуристичного опису можливих варіантів історичних подій (“якби і т.д.” [245, с. 314]). Неприємно вражала також, на думку В.Липинського, велика кількість крові та суцільна різанина в описі подій XVII – XVIII ст. Шкідливим для “поширення почуття національної єдності серед широких кругів українського народу” було протиставлення України Галичині як чогось протилежного. Також рецензент перераховував усі дрібні похибки, елементарні помилки і недоречності в тексті, ілюстраціях та картах.

М.Грушевського не задовольнила рецензія В.Липинського і він додав до неї свої зауваження, на думку В.Сарбея досить жорстокі [378, с. 35]. На початку М.Грушевський визнав, що книгу М.Аркаса не можна проминути з огляду на її широке розповсюдження. Значить вона довго “буде книгою премудрості по українській історії для багатьох українців” [116, с. 318]. Однак, написана непрофесіоналом з численними, часто елементарними неточностями і помилками, така “Історія”, на думку М.Грушевського, “зістанеться сумною пам’яткою необачності чи несолідності нашої інтелігенції, яка нагодувала широкі маси свого народу, жадні самопізнання, таким нещасливим – і з наукового, і з національного, і просто з просвітно-педагогічного погляду виробом, як книга д.Аркаса” [116, с. 319].

На думку В.Ульяновського, М.Грушевський ставив хоч і досить жорсткі, але справедливі вимоги до популярних творів, які мали виконувати просвітницьку і виховну місію. Таку книгу могла написати лише добре ознайоmlена з предметом людина-фахівець, яка, окрім того, мала б талант популяризації та лаконічного викладу основного, сутнісних речей. Така книга, як ніяка наукова праця, мала б бути глибоко продумана і спланована. Книга ж М.Аркаса, за оцінкою М.Грушевського, відрізнялася великою кількістю помилок, і не лише дрібних, “а фальшами, страшеними недоглядами, просто дикими у науковому підручнику висловами і поглядами” [116, с. 321]. М. Грушевський наводив численні приклади на доказ свого твердження, завершуючи свій аналіз питанням: “То чим як не джерелом безконечних баламуцтв став отсей підручник української історії ?” [116, с. 320].

Найбільш значним недоліком концепції М.Аркаса, на думку М. Грушевського, були відсутність розгляду власне національних відносин та винесення на перший план “восшестя на престол” різних монархів, їх правління, смерті і чисельних воєн. Все це було викладено сухо, блідо, з масою зайвих дат та дріб’язкових фактів; не виділено головне, не проаналізовані основні напрямки та тенденції. Підсумок рецензента був невтішним: “Книжка не годна дати читачеві поняття навіть про ту зверхню історію України, котрою автор займається... Попередні українські покоління виступають якимись історичними безштаньками, що товчуться без цілі і причини, без розуміння положення, без якихось провідних гадок... Се історія без історії, без культурного, суспільного, політичного змісту... читач більш тямущий міг би набрати з сеї книги дуже сумного (і невірного) поняття про історичну минувшину нашого народу, його історичну вартість” [116, с. 322].

Щоправда, наприкінці критик відзначив, що М.Аркас “безперечно перейнятий гарячою любов’ю до свого народу і його минувшини”, і що він знає його “як чоловіка щиро прихильного українству і не сумнівається ні на хвилю в його добрих намірах” [116, с. 323].

Рецензія М.Грушевського викликала бурхливу реакцію київської громадськості. Те, що Грушевський не сказав практично жодного позитивного слова на адресу книги М.Аркаса досить негативно позначилося на його репутації, посиливши тим самим позиції опонентів професора. Так, Є. Чикаленко у своєму щоденнику згадував розмову з М.Грушевським, при якій він вказав, що його рецензія – “се хибний крок...” [261, с. 209]. Це, очевидно, турбувало М.Грушевського, оскільки одразу після приїзду зі Львова його головний помічник по виданню “Літературно-наукового вісника” П.Лавров (Ю.Сірий-Тищенко) повідомив професора, що рецензія викликала у Києві сильний резонанс, але молодь переважно на його стороні [261, с. 211].

Слід також зазначити, що в умовах конфронтації всередині київської громади, М.Грушевський першим пішов на поступки, опублікувавши у жовтні 1908 р. в “Літературно-наукового вісника” статтю “Ще про культуру і критику”, де з максимальною для нього виваженістю і коректністю намагався примиритися зі своїми опонентами [349, с. 222]. Відомий літератор О.

Коваленко писав М.Грушевському з цього приводу: “Уперше мені довелося прочитати в нашій літературі таку толерантну статтю, написану автором, де почасти зачеплена й його амбіція... Ваші уваги й оцінки цілком слушні, справедливі, і шкода, що трохи запізнилися” [1, арк. 211].

У відповідь на рецензії з’явилася стаття В.Піснячевського, який від імені пересічних читачів захищав М.Аркаса та його роботу. В.Піснячевський писав, що Грушевський “своїм авторитетом зовсім приголомшив автора і прибив до злочинного стовпа редактора” [252, с. 2 – 3].

Засудження гострої рецензії М.Грушевського можна зустріти і в опублікованому щоденнику близького знайомого історика, дуже поінформованої людини у справах українського національного руху кінця ХІХ – початку ХХ ст., редактора-видавця “Ради” Є.Чикаленка. Він писав з цього приводу: “...незаслужено гостра критика Грушевського на цю працю болуче вразила Доманицького. Матушевський особливо докоряв Грушевському за те, що він пішов до хворого Доманицького і навмисне забув у нього коректу своєї рецензії. Коли Доманицький її прочитав, то в нього пішла кров горлом, і він з того часу вже не міг поправитись” [261, с. 10].

Фактично, спираючись на вищезгадані матеріали, В.Сарбей звинуватив М.Грушевського у скорій смерті М.Аркаса і В.Доманицького [378, с. 34 – 35]. Але ці закиди спростував у своїй статті В.Ульяновський, довівши, що Є.Чикаленко займав двояку позицію і не був очевидцем вищезгаданих подій [384, с. 167 – 175]. Однак вищезгадані події викликали негативну реакцію не лише у Є.Чикаленка. С.Єфремов у листі до В.Доманицького від 9 вересня 1908 р. писав: “Ну й пан професор!.. Багато я від нього міг сподіватись, але того, що він з Вами зробив – ніколи б на його не подумав. “Забув” коректу... чудово та й годі! А ота монополія – ще краще!.. Проте в цілій історії з рецензією винен трохи й Липинський. Чому він у своєму спростуванні (в “Раді”) нічого не сказав про ту препарацію, що заподіяно в його рецензії? Він повинен був це зробити, а обмежився полемікою з Піснячевським, а через те важко вступити в полеміку сторонній людині, коли найдужче заінтересована мовчки проковтнула професорів вчинок” [38].

Сам В.Липинський після таких подій писав В.Доманицькому з цього приводу: “...Щиро кажучи, приголомшила мене трохи ціла ця справа з Історією. Досі я якось був взагалі більше ідеалістом відносно до людей, а спеціально до українського громадянства і до його “кращих” представників. Справа з Історією і становище професора трохи мене розчарували – а це, звичайно, болить” [40]. Стосовно змісту власної рецензії В.Липинський у цьому ж листі зазначав: “...Ви пишете, що мені треба було в “Раді” написати про редакторське скорочення моєї рецензії, – я цього не зробив тому, що вважаю ці редакторські скорочення, як я вже Вам здається про це писав, – зробленими по праву, бо змісту вони не змінили і як колись побачимось, то як схочете, порівняємо з моїм чорновиком...

Недавно писав до мене д.Степаненко... і між іншим каже, що йому жаль Вас за рецензію мою + Грушевського. Це мене трошки вразило. Невже ж рецензуючи книжку ми маємо на оці автора! Переконавання ці видно дуже

серед нас закорінили, а вдруге порівнювати мою рецензію і рецензію Грушевського, здається, не можна...” [40].

Принагідно відзначимо, що стосунки В.Доманицького і В.Липинського після виходу рецензії не змінилися і залишилися теплими й приятельськими, про що свідчило їх листування [40 – 42]. Крім того, В.Липинський зазначав, що “страшенно радий, що д.Аркас видає друге видання” [40].

Хоча книга Аркаса-Доманицького була піддана гострій критиці з боку М.Грушевського, у нього не було ніяких сумнівів щодо високої якості редакторської роботи В.Доманицького. Тому відомий історик дуже болуче зреагував на закиди, що він образив Доманицького. В одному з листів до Ф. Матушевського, який дуже гостро картав професора, М.Грушевський писав: “Критикуючи Аркаса, я умісне не згадав ні єдиним словом Доманицького, жалуючи його. Але його жалость не міг посунути до того, щоб заплющеними очима дивитися на книжку, до котрої останній мав необережність (для заробітку) приложити руку” [384, с. 177 – 178]. Ці слова М.Грушевського безперечно свідчили про його поважливе ставлення до В.Доманицького. Однак, незважаючи на це, не можна сказати, що після скандалу з “Історією України-Русі” відносини М.Грушевського і В.Доманицького залишилися приятельськими, як стверджував у своїй статті І.Гирич. Про це свідчив лист В. Доманицького до Є.Чикаленка від 13/26 березня 1909 р.: “...З Грушевським у мене все як було: ні він до мене, ні я до нього: не хоче мене знати з сентября місяця, а я не хочу перепрошувати за те, що вони на мене чомусь гніваться соізволили...” [53].

Але звинувачення В.Сарбеєм М.Грушевського у швидкій смерті редактора не має достатніх підстав. В.Доманицький тривалий час (з 1901 р.) хворів на сухоти. Тяжка форма туберкульозу легенів у ті часи не лікувалася і тому друзі зазначали, що “життя його було затяжною боротьбою зі смертю” [250, с. 47].

Рецензію М.Грушевського В.Доманицький прочитав у м. Закопане в австрійській Галичині, перебуваючи там на лікуванні. У його листах методично фіксувалися всі приступи хвороби. Після появи рецензії М. Грушевського загострення і кровотечі сталися на початку серпня 1908 р., а потім у листопаді 1909 р. [74, арк. 1 – 2]. Ні сам хворий, ні його оточення не пов’язували їх з впливом рецензії. Навпаки, з осені 1908 р. стан хворого покращав.

Показовим є також те, що В.Доманицький відразу почав підготовку другого видання “Історії” М.Аркаса. Він намагався переконати у необхідності такого видання автора та його дружину. У листах науковця немає нарікань, ніби рецензія М.Грушевського вплинула на його стан здоров’я і стала перешкодою для другого видання книги. Крім того, незабаром добрі відносини В.Доманицького з М.Грушевським відновилися, про що свідчило їхнє листування, що зберігається у Центральному державному історичному архіві м. Києва [2].

Друге видання “Історії України-Русі” здійснювалося у надзвичайно складних обставинах. На самому початку його підготовки помер М.Аркас, а

наприкінці праці не стало і В.Доманицького. До того ж у Франції загубився підготовлений текст та більша частина верстки.

Ідея про друге видання з'явилася відразу після виходу і швидкої реалізації першого. За первинним задумом автора друге видання мало б в основному повторити перше. Але після виходу рецензій В.Липинського і М. Грушевського робота над цим виданням за задумом В.Доманицького була піднесена на інший рівень. З цього приводу М.Аркас писав В.Степаненку: “Від дорогого В.М.Доманицького відібрав кілька листів. Він так захоплений новим виданням “Історії”, такі плани і пропозиції малює, що аж страшно робиться; дійсно якщо виконати усе, що він дума, то історія не тільки бездоганна буде, але прямо незрівнянна, такий чудовий план її переробки (зовсім навіть на нове) і таке багатство нових ніде не друкованих малюнків, що це повинно вийти щось надзвичайне...” [Цит. за: 349, с. 229].

І дійсно, плани у В.Доманицького були грандіозні: “...Історія має бути наполовину принаймні, написана наново (кожен з V періодів буде мати 3 підрозділи: а) зовнішня історія; б) суспільний устрій; с) культура). Очевидно усі б) і с) мають бути написані – і це мав би зробити я. Усі а) мусив би скоротити і переробити Аркас, так що з 27 аркушів I вид. осталися би хіба 15, а з 12 (отих б) і с)) мав би я написати.

Щодо малюнків, то з 210 – коло сотні ми геть викинули, а зате ухвалили додати коло сотні спеціально намалювавши, а з 50 нових перезнімків. Отже ілюстрацій збільшиться і оновиться ілюстрована часть вдвоє...” [88, арк. 1 – 4].

Виношуючи плани такого вдосконаленого видання, В.Доманицький сподівався, що все зможе зробити швидко. Однак, після того, як буря в рецензіях вщухла, виникла інша проблема – нестача коштів. В.Доманицький у своєму листі до П.Я.Стебницького повідомляв, що ця неприємність сталася через сина М.Аркаса, який “...за одну ніч програв у карти 100 000 !” [88, арк. 2].

Незважаючи на всі проблеми, робота над другим виданням не припинялася. У листі до П.Стебницького В.Доманицький писав з цього приводу: “Оце недавно їздив, щоб скінчити “підготовительні роботи” до 2 вид. “Історії” Аркаса. На Різдво було у мене 7 душ гостей малярів, критиків, істориків... Ухвалили ми “Історію” написати наново: до козаків і XIX вік – я, а решту Аркас, і щоб фірма була наша спільна (написав Д. і А.)...” [89, арк. 1].

Щодо спільного авторства, то питання остаточно не було вирішене, оскільки незабаром М.Аркаса не стало. Але В.Доманицький продовжував працювати над підготовкою другого видання. Він зберіг усе листування з М. Аркасом щодо другого видання і після смерті автора хвилювався, головним чином, про джерела його фінансування. У листі до Б.Грінченка В. Доманицький з цього приводу зазначав: “...Щодо “Історії” Аркасової, то справа поки що висить у повітрі. Я хочу хоч би як а видати 2 вид. – нехай би був пам'ятник йому...”

Аркас за тиждень до смерті написав мені, що дає 1,5 тисячі рублів на видатки – ті, що лежать у Степаненка за продані книжки. Пишу до Степаненка: присилайте, а на це відповідь: “М.М. помер... Грошей не дамо, бо не було наказу од М.М... Наслідники можуть зажадати грошей.” Я послав йому на доказ лист Аркасів, але чи буде що з того, дуже не певен... А тим часом треба чимось платити художникам... Погано зробив старий, що так невчасно і непотрібно пішов од нас... Хороша була людина, на рідко!” [75, арк. 2].

Скрутне фінансове становище внаслідок зіпсованих стосунків з М. Грушевським, у часописах якого до конфлікту В.Доманицький друкував свої статті, не змінило рішення Василя Миколайовича. Редактор зазначав, що про припинення видання не може бути й мови, врешті він ладен видати книгу за власний рахунок і при тому зі своїм новим власним текстом [90].

Разом з тим конфлікт у київській громаді навколо цієї праці до того часу не вщух. Так, Г.Хоткевич в одному з листів до В.Доманицького, характеризуючи “наукову авторитарність” професора Грушевського наводив такий випадок: “...Вчора було національне свято – вечір Шевченка. Вийшло сухо і мертво. Пан професор говорили промову, але занадто розумну, таку що аж позіхали народи. А по концерті випало нам йти разом додому з усіма сімействами. Пан проф. зачали було прохаджуватись на счет альбом, ну та я чоловік смирний аж доти, доки смирний; отже в тон жартівливо й кажу: “пан проф. хтіли би щоб на малярство всеукраїнську монополію мав... Красицький, а на історію сам лиш пан проф. та хіба ще Джинджора”... І знаєте, мов смолою рота заліпив.

І що воно за штука – аж з лица міниться чоловік коли хто з простих смертних в його “справу”? залізе!” [51, арк. 1].

З притаманним йому гумором у тому ж листі Г.Хоткевич описав реакцію М.Грушевського на підготовку другого видання “Історії” М.Аркаса: “...Каже раз (в бібліотеці ми зустрілися): “чув я що й Ліпінський якісь там образи видав”. А я так з невинним видом: “Та де! То до історії Аркаса мають прийти рисунки”... І давай йому розписувати як то воно красно виглядатиме, які кольорові будуть гетьмани і т.д. і т.д. Так аж жаль зробилося під кінець – мов тупим ножом хто його стиляє. Ну й характер же кумедний!..” [51, арк. 1 зв.].

Друкування другого видання почалося у Кракові. В.Доманицький перебував на той час у Закопаному, де продовжував активно працювати з текстом першого аркасового видання. На початку березня 1910 р. він повідомив П.Стебницького, що вже віддав до друку першу половину книжки (до Сагайдачного). При цьому В.Доманицький зазначав, що від тексту Аркаса “останеться така доля, що треба буде хімічну аналізу робити, щоб вишукати. Може в другій половині Козацькій, більш лишиться. Довелося писати наново не тільки огляди суспільного та культурного життя, а й історію зовнішню... Аж тепер бачу, що Грушевський багато правди в своїй рецензії сказав. Тепер вже не скаже цього, – хіба про другу половину, де з джерелами мені буде сутужно...” [90, арк. 3].

Згодом В.Доманицький був змушений переїхати до Франції у Аркашон, куди взяв перший примірник виправленого та переробленого тексту. Але там він не зміг продовжити роботу і витримав лише одну коректу набраного тексту. Далі він збирався писати вже в Україні. 10 липня 1910 р. у листі до С. Єфремова він повідомив, що вже видруковано 5 аркушів книги [257, с. 29]. Однак далі робота не просунулася – В.Доманицького за місяць не стало. До того ж перший примірник виправленого тексту і коректа не повернулися із Франції. Довелося прикласти чимало зусиль, щоб продовжити видання книги.

Організаційну частину взяла на себе вдова М.Аркаса Ольга Іванівна. Над книгою працювали В.Липинський, Б.Лепкий, М.Левитський, які намагалися дуже обережно втручатися у текст та ілюстрації книги. Працювали “по вказівкам усним покійного Доманицького, по заміткам, які він передавав у листах та по тім, що він написав у своїх книжках про Буковину і про Галичину”, оскільки мали на меті випустити книгу такою, “якою хотіли бачити її покійні Аркас і Доманицький”. У передмові до другого видання редактори запевняли, що не змінювали текст, “бо книга мала все ж таки бути працею Миколи Аркаса під редакцією Василя Доманицького, а не чиїм іншим трудом” [264, с. 13 – 14]. За умовами контракту з О.І. Аркасовою редактори повинні були зберегти на титулі авторство одного М. Аркаса та редакторство В.Доманицького. Після того, як уся зроблена робота була схвалена замовницею, книга побачила світ.

Друге видання “Історії України-Русі” дуже сильно відрізнялося від першого, що було відзначено у першій же рецензії. Її автор зауважував, що “друге видання вийшло далеко не таким, як того хотіли і автор і редактор, і як того сподівалися наші читальники”. Книга вже не була такою чепурною, мова ускладнилася галицьким діалектом, ілюстрації гірші, однак відзначалося, що в цьому виданні “вірніший поділ на періоди”. В цілому, як вказував рецензент, “і в теперішньому другому виданні історія Аркаса – дуже цінна й корисна книга...”, все це робить її “дуже показним виданням”, яке швидко розійдеться [374].

Цікаву гіпотезу щодо другого видання висунув В.Г.Сарбей. Порівнявши тексти двох видань та завваживши повну втрату архіву В. Доманицького, він дійшов висновку, що це дві абсолютно різні книги, оскільки у другому виданні історія України висвітлювалася з позицій “польсько-шляхетської і австрофільсько-галицької орієнтації”. Характеризуючи друге видання з позицій класичної радянської історіографії, В.Г.Сарбей також відзначив, що вступ до нього був вельми заідеологізованим, оскільки у ньому яскраво простежувалися шовіністичні ідеї про переваги у країнського народу [378, с. 40]. Звісно, таку характеристику важко назвати справедливою і неупередженою.

На нашу думку, об’єктивною залишається точка зору В.Ульяновського на цю проблему. Він вважав, що краківське видання 1912 р. по праву є другим виправленим і доповненим виданням “Історії України-Русі” Аркаса-Доманицького [384, с. 201].

Оцінки цієї праці не могли бути однозначною як на момент її виходу, так і не можуть бути однозначними зараз. Слід вказати на два аспекти. По-перше, що стосується наукового рівня, то майже всі рецензенти і критики висунули численну кількість конкретних зауважень щодо періодизації, висвітлення окремих подій, неточностей, методики використання джерел, ілюстрацій тощо. Однак всі вони, як правило, розглядали “Історію України-Русі” як явище розвитку національного духу, культури, мови та її вплив на громадянство.

Таким чином, можна стверджувати, що праця Аркаса-Доманицького “Історія України-Русі” була одним з перших підручників з української історії. І хоча вона являла собою не зовсім наукове дослідження, а скоріше популярний нарис національної історії (особливо перше видання), автори досягли поставленої мети, що полягала у пробудженні серед широких верств населення почуття належності до єдиного українського народу і залученні їх до боротьби за висвітлення української національної ідеї.

Щодо визначення внеску В.Доманицького до цієї роботи, то друге видання, що побачило світ вже після його смерті, було настільки ним змінене і вдосконалене, що дає всі підстави говорити про В.Доманицького як про повноцінного співавтора, а не редактора книги.

3.3. Етнографічні дослідження вченого

Період наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. характеризувався помітним зростанням національної самосвідомості українського народу. В цей час значно підвищився інтерес широкого загалу до свого історичного минулого, до українських традицій і звичаїв, що відобразилося у розвитку етнографічної науки, яка наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. носила накопичувальний характер.

В етнографічній науці означеного періоду почав переважати краєзнавчий напрям. Українська етнографія після закриття царським урядом Південно-західного відділу Російського географічного товариства знайшла свій головний організаційний центр в особі Історичного товариства Несторолітописця у Києві, що видавало як дослідження етнографів старшого покоління – подружжя Єфименків, М.Сумцова, так і роботи молодих краєзнавців – В.Ястребова, С.Венгрженовського, В.Василенка, О.Левицького, І.Беньковського, В.Милорадовича.

Етнографічно-краєзнавчі матеріали видавалися також товариствами в окремих українських містах. Серія цінних публікацій належить Харківському історико-філологічному товариству (І.Манжура «Сказки, пословицы и т.п., записанные в Екатеринославской и Харьковской губерниях»), П.Іванов «Народные рассказы о домовых, леших, водяных и русалках») та Одеському Історико-філологічному товариству при Новоросійському університеті (В.Ястребов «Материалы по этнографии Новороссийского края, собранные в Елисаветградском и Александрийском уездах Херсонской губернии»). У Чернігові з 1895 р. видавалися як додаток до «Земського збірника» книжки Б.Грінченка «Етнографічні матеріали, зібрані в Чернігівській і сусідніх з нею губерніях», А.Малинки «Збірник матеріалів по малоросійському фольклору (Чернігівської, Волинської, Полтавської і деяких інших губерній)» [329, с. 365 – 373]. Серед найвідоміших етнографів кінця ХІХ ст. можна назвати О.Марковича, М.Білозерського, який брав участь у виданні «Сборника малороссийских песен», М.Закревського з його «Описанием Киева», А.Скальковського.

Головним літературним органом, в якому концентрувалися етнографічні українські дослідження на межі ХІХ – ХХ ст. був журнал «Киевская старина». Саме на сторінках цього часопису з'явилися перші невеликі етнографічні дослідження В.Доманицького – «Балада про Бондарівну» [122], «Сучасні колядки і щедрівки» [221], «Пісня про Нечая» [178]. Щодо останньої, то В.Доманицький зазначав, що «Пісня про Нечая» є однією з найбільш популярних історичних пісень. Це було пов'язано з тим, що постать брацлавського полковника, сподвижника Богдана Хмельницького Данила Нечая для багатьох поколінь стала прикладом справжньої козацької мужності й гідності. Надзвичайна популярність цього героя у народі, на думку В.Антоновича і М.Драгоманова, пояснювалася також тим, що він був «одним из сторонников народных масс на Украине и одною из жертв шляхетских притязаний в решительный для народа момент казацкого

движення при Хмельницьком” [60, арк. 4].

Данило Нечай разом із Б.Хмельницьким брав участь у підготовці повстання у 1646 – 1647 рр.; навесні 1649 р. організував оборону Поділля та Південної Волині, вів бої під Баром та Меджибожем; брав участь у Збараській облозі та Зборівській битві 1649 р., молдавському поході 1650 р., під час якого оволодів тодішньою столицею Молдавії – Ясами. Пізніше активно протидіяв польським військам на подільському прикордонні. Загинув у бою після раптового нападу польських карателів на м. Красне [396, с. 343].

Саме битва у Красному і героїчна смерть брацлавського полковника стали сюжетом «Пісні про Нечая». На думку В.Доманицького, трагічні події під містечком Красне сали результатом підписання Зборівського миру, укладення якого дослідник вважав політичною помилкою Б.Хмельницького, що викликала народний протест. Незадоволених очолив Данило Нечай. Намагаючись придушити виступи, поляки у 1651 р., порушивши умови Зборівського миру, рушили на Брацлавщину. Нечай з трьохтисячним загоном розташувався у Красному, очікуючи підкріплення з найближчих сіл. Згідно з існуючими версіями народних пісень, зібраних В.Доманицьким, козаки несерйозно поставилися до налагодження оборони і 20 лютого 1651 р. поляки увірвалися до міста.

Намагаючись висвітлити детальніше ці події, В.Доманицький зібрав і опублікував різноманітні варіанти пісні в їх хронологічній послідовності. Всього дослідник зібрав 68 варіантів «Пісні про Нечая», у тому числі 28 варіантів, що друкувалися раніше. В.Доманицький зазначав, що матеріали, зібрані ним, не в змозі претендувати на нове історичне освітлення даної проблеми. Однак, вони дають можливість значно доповнити вже видрукувані варіанти пісні, оскільки «деякі дрібниці все ж досить характерні, і будуть, сподіваємся, не зайвими в загальній сумі варіантів пісні про Нечая» [178, с. 71].

Кожний з наведених варіантів пісні В.Доманицький супроводжував своїми коментарями, вказуючи джерело надходження даного варіанту, пояснював незрозумілі місця, підкреслював характерні особливості саме цього варіанту.

Дослідивши всі вищезгадані варіанти, В.Доманицький дійшов висновку, що «... песни эти широко распространены как в Галиции (Коломыя, Станиславов, Тернополь и др. мест.), так и у нас – в губерниях Подольской, Волынской, Люблинской, Киевской, Харьковской, Полтавской и в Черномории» [178, с. 71], що свідчило про надзвичайну популярність цього історичного героя у всіх регіонах України.

Загалом вищеназвана праця В.Доманицького за кількістю зібраного матеріалу і за глибиною його аналізу не поступається аналогічній роботі з дослідження малоросійських історичних пісень В.Антоновича і М. Драгоманова.

У своїй розвідці «Сучасні колядки і щедрівки» В.Доманицький дослідив матеріали, записані в с. Колодистому місцевим жителем Іваном Лисаком. Паралельно до цих записів автор додав варіанти етнографічних

матеріалів Волинської губернії та навів різні варіанти колядок і щедрівок інших регіонів України для здійснення порівняльного текстологічного аналізу [221, с. 1]. Підсумувалося дослідження бібліографічним покажчиком розвідок, статей, заміток про колядки і щедрівки. Записи колядок і щедрівок, зроблені Лисаком і опрацьовані В.Доманицьким у поєднанні з різдвяною обрядовістю мають, крім етнографічної, і філологічну цінність, слугуючи наочним зразком місцевого діалекту [285, с. 23].

Ще одна етнографічна робота, на яку необхідно звернути увагу, – «Кобзари и лирники Киевской губернии в 1903 г.» – була написана В. Доманицьким на замовлення Міністерства внутрішніх справ. Працюючи над цим дослідженням, В.Доманицький скористався спеціальною анкетною, розробленою Київським губернським статистичним комітетом, спрямованою на виявлення кількості кобзарів і лірників, визначення їх репертуару, а також ставлення до них широких верств населення.

На початку дослідження В.Доманицький звернув увагу на історію виникнення кобзарства, охарактеризував значення народних співаків для тогочасного суспільства. Вчений зазначив, що у козацькому поході бандурист був обов'язковим членом «товариства», у тяжку хвилину він «розважав тугу», надихав розчарованих [157, с. 1]. Але з придушенням гайдамацтва, занепадом Січі змінювалося і відношення народу до бандуристів-кобзарів. Приблизно з 20-х рр. ХІХ ст. бандуру поступово витіснила ліра.

До дослідження В.Доманицького існувала думка, що з часів відкриття «останнього кобзаря» Остапа Вересая народні співаки майже зовсім зникли. Однак, це судження виявилось безпідставним. Дослідник виявив, що найбільш багатую відомостями про кобзарів, бандуристів і лірників була Полтавська губернія, де народних співаків нараховувалося близько 76, у Харківській губернії число їх становило 32, у Чернігівській губернії – 25 чоловік, у Подільській – 30 чоловік і, нарешті, у Київській губернії – 21 чоловік. Серед найбільш відомих кобзарів і лірників дослідник назвав Василя Варченка, Омельяна Шевченка, Ридька Слюсаря, Дмитра та Миколу Пустовитенків, Прохора Завертаня [157, с. 6 – 8]. В.Доманицькому навіть вдалося зробити фотографічні знімки деяких співаків, що, безперечно, сприяло збереженню відомостей про них.

Загалом автор підрахував, що у Київській губернії у 1903 р. налічувалося 289 кобзарів і лірників. Безпосередньо кобзарів нараховувалося троє: Федір Бондаренко в с.Шабельниках Чигиринського повіту, Григорій Бондаренко в м. Мокра Калігорка Звенигородського повіту і Петро Лемищенко в с.Ставищах Радомисльського повіту, інші 286 були лірниками.

Дослідник зацентрував увагу на принциповій різниці між кобзарями і лірниками, що проявлялася не лише в інструменті, а й у манері виконання, і в репертуарі співаків. Автор стверджував, що кобза за своєю конструкцією нагадувала гітару, її звуки були тихими й мелодійними. Ліра ж виникла пізніше, мала менш складну будову, але поступалася кобзі у звучанні. У зв'язку з різницею між звуками кобзи і ліри виникла різниця у манері співу: «лирник, для того, чтобы слушатель из-за визгливой лиры мог разобрать

слова песни, должен напрягать свой голос, который, поэтому, бывает неприятно резким; пение же кобзаря более естественно, а поэтому и сильнее действует на слушателя» [157, с. 9]. Стосовно відмінностей у репертуарі, то кобзарі, окрім пісень, виконували ще й думи. Але наприкінці ХІХ ст. ця відмінність фактично нівелювалася.

Аналізуючи витоки виникнення кобзарства і лірництва, В.Доманицький дійшов висновку, що головною причиною, яка примушувала людину займатися цим ремеслом, була відсутність зору. Також дослідник відзначив особливий регіональний розподіл між виконавцями – у кожного співака був чітко визначений район, у межах якого він переходив з місця на місце, пристосовуючи свої відвідування, головним чином, до святкових і ярмаркових днів.

Щодо репертуару кобзарів і лірників, він складався з пісень, які носили в основному морально-повчальний або релігійний характер. У них зазвичай оплакувалася гірка доля сироти або смерть бідняка, використовувалися сюжети зі Священного писання [157, с. 12]. У відповідності до роду занять знаходився і моральний облік виконавців: «по своим личным качествам они в большинстве случаев, являются людьми благочестивыми, смиренными и набожными» [157, с. 12]. Відповідно і ставлення селян до кобзарів і лірників було позитивним, доброзичливим. Однак, з розповсюдженням грамотності серед сільського населення і появою інтересу до книги, лірництво потроху втратило свій вплив і прийшло до занепаду. Сприяла такій ситуації і відсутність спеціальних кобзарських і лірницьких шкіл у Київській губернії [157, с. 11].

На жаль, матеріали, зібрані В.Доманицьким, майже не використовувалися у працях дослідників наступних поколінь. Наприклад, у роботі Ф.Лаврова «Кобзарі: нариси з історії кобзарства в Україні» відсутні будь-які згадки чи посилання на дослідження В.Доманицького, які б могли значно доповнити дане видання [312].

Аналіз етнографічних праць дослідника буде неповним, якщо не згадати його роботу «Отчет об археологической экскурсии в Звенигородский уезд Киевской губернии летом 1901 г.». Незважаючи на назву, дослідження містить в основному етнографічні матеріали. Це праця описового характеру, де містилася інформація про різноманітні архітектурні історичні пам'ятки регіону ХVІІ – ХVІІІ ст., малюнки та портрети історико-зображувального характеру, актови та діловодні матеріали Звенигородського повіту ХVІІ – початку ХХ ст.

«Отчет» В.Доманицького починається з історико-археологічного огляду Звенигородського повіту, що поступово переходить в опис історичних пам'яток, а саме – пам'ятників архітектури. У цьому відношенні дослідник мав справу виключно з пам'ятками церковної архітектури: церквами, дзвіницями, іконостасами.

Щодо церков, то всього дослідник нарахував їх 26, з яких майже всі були трикупольні і відносилися до ХVІІІ ст. [176, с. 11].

Велику увагу В. Доманицький приділив іконостасам. Він зазначав, що практично всі вони належали до другої половини XVIII ст. і збереглися у багатьох старих і нових церквах. Частіше за все іконостаси склалися з трьох, рідше з п'яти, ярусів із різним золоченим орнаментом з грон та листя винограду, геометричних фігур. Найбільш розкішні іконостаси знаходились у с. Вільхівці (у Миколаївській церкві), в с. Колодистому і в с. Хижинцях.

Щодо ікон, то автор відмітив, що у більшості випадків живопис зберігся чудово і за деякими показниками, навіть, перевершував сучасний йому іконопис. Найбільше вразили дослідника ікони «Бесіда з самарянкою» і «Втеча до Єгипту» в с. Бродецькому, ікона Вознесіння в с. Толмач, ікона Божої матері італійського живопису в с. Озірне.

Дослідник визначив сюжети, які найчастіше використовувалися у церквах Звенигородського повіту:

- 1) з'явище Аврааму трьох прочан;
- 2) втеча святого сімейства до Єгипту;
- 3) бесіда з самарянкою;
- 4) притча про 10 розумних і дурних дів;
- 5) страждання Христові;
- 6) Св. Варвара і її страждання;
- 7) картина Страшного суду [176, с. 12].

Майже всі картини, на його думку, просякнуті місцевим колоритом. Наприклад, жінки завжди зображувалися у вінках зі стрічками, намистом, у традиційному українському вбранні.

Проаналізувавши характер написання ікон, стилістику, різноманітні дрібні деталі, В. Доманицький дійшов висновку, що місцеві художники ретельним чином, наскільки дозволяв їх таланти, копіювали живопис Володимирського собору у Києві.

Щодо церковного начиння й одягу, а також статуй і фігур, то вони практично ніде не збереглися, окрім декількох плащаниць та ікони Богоматері у с. Мізіновці, яка була вирізана з дерева і прибита до стіни.

Богослужбні книги, які дослідив В. Доманицький, датувалися XVII – XVIII ст. і знаходились у вжитку на початку XX ст. Серед них зустрічалися рукописні книги, писані напівуставом: наприклад, «Ключ разумения» Галятовського і «Синописис», авторство якого й досі залишається предметом дискусій. Разом дослідник нарахував 82 книги.

Серед книг небогослужбного характеру, що зберігалися у церковних архівах, можна було знайти навіть праці Вольтера. У багатьох церквах зберігалися повні комплекти видання «Київських губернських відомостей» за 1846 – 1868 рр. Такі знахідки свідчили про достатньо високий рівень освіченості і зацікавлення «мирським» життям представників українського духовенства.

У праці В. Доманицького містилася згадка про метричні книги. Найстаріші з них, за 1777 – 1778 рр., збереглися у Лисянській Михайлівській церкві. У метричних книгах, як зазначав дослідник, зустрічалася значна кількість дрібних приміток, що, як правило, не мали важливого значення,

однак, характеризували місцевий побут, особливості місцевої історії і мови [176, с. 28].

Ґрунтовне дослідження В.Доманицького було присвячене одному з основоположників української етнографії Зоріану Доленга-Ходаковському. Справжнє ім'я цієї людини – Адам Чарноцький (1784 – 1825). Він походив із старовинного шляхетського роду. Чарноцький прагнув служити жовніром у герцогстві Варшавському під зверхністю короля Саксонського. За це бажання у березні 1808 р. був заарештований, оскільки у той час виїзд з Литви був заборонений. Його було позбавлено шляхетства і вислано до м. Омськ Тобольської губернії, де він перебував протягом 1809 – 1810 рр. По дорозі туди і на місці заслання Чарноцький записував народні звичаї, лікарські секрети, татарські вірші, назви місцевостей, уклав словник мов черемиської, чуваської, татарської, вотяцької, кіргізької, якутської і бурятської. На жаль, ці матеріали не збереглися.

У Бобруйську у 1811 р. Адам Чарноцький втік з війська і, як зазначав В. Доманицький, «умерши урядово, через кілька літ він народився знову, прибравши нове ім'я – Зоріана Доленга-Ходаковського» [181, с. 3 – 5].

В.Доманицький опрацював рукописні збірки Доленга-Ходаковського, що збереглися в архіві редактора «Киевской старины» В.Науменка. У цих збірках містилася 1631 пісня, з яких 199 – польських, 128 білоруських, 49 російських, одна чеська, а інші 1354 – українські – з Волинської, Київської, Полтавської і Подільської губерній [148, с. 86]. На думку дослідника, матеріали, зібрані З.Доленга-Ходаковським становили виключну наукову цінність, оскільки хронологічно передували першому досвіду зібрання українських пісень князем М.Цертелевим 1819 р.

В.Доманицький цікавився також звичаями, традиціями та народними знаннями у галузі медицини. Цій проблематиці було присвячене одне з його досліджень – «Народна медицина в Ровенському повіті, Волинської губернії» [61]. Проаналізувавши у своїй роботі значну кількість зібраного ним етнографічного матеріалу, В.Доманицький дійшов висновку, що місцеве населення виділяло дві головні причини походження хвороб: від Бога, як покарання за несправедне життя, і від злих людей – «знахарів». Богом насилалися переважно епідемічні хвороби – тиф, холера, чума, скарлатина, віспа, коклюш. Інші хвороби знаходилися у віданні знахарів [61, арк. 1]. Розповсюджувалися вони, за місцевими повір'ями, через вітер, або ходили по світу у вигляді страшних істот, вражаючи на своєму шляху все живе. Так, холера уявлялася у вигляді інтелігентної жінки з коров'ячими ногами, яка ходить по селах від хати до хати, залишаючи за собою заразу, і де вона зупиниться, люди помирають. У кожному населеному пункті вона забирає відведену їй Богом кількість жертв. Смерть від холери вважалася ганебною, оскільки поховання відбувалося без звичайного церемоніалу і родичі не були на ньому присутні [61, арк. 6].

В.Доманицький відзначав своєрідне ставлення простого народу до традиційної медицини: до послуг лікарів хворі зверталися тільки у виключних випадках, коли всі народні методи були випробувані і не дали

результатів. Медицина, на думку простого народу, була «панською вигадкою», і тому ставлення до неї було досить недовірливим. Особливо це простежувалося під час епідемій, коли селяни ховали хворих від лікарів, оскільки були переконані, що останні отруюють народ [61, арк. 1]. На думку дослідника, така недовіра до наукової медицини була викликана тим, що, по-перше, вона вимагала ретельного і постійного догляду за хворим, а по-друге – значних матеріальних витрат на ліки і послуги лікарів [61, арк. 2]. Тому селяни зверталися за допомогою до своїх домашніх медиків – «знахарів» і «бабів», у методиці лікування яких існувала істотна різниця. Знахар встановлював причину хвороби, гадаючи на картах, а «баба» – за допомогою крашанки. В якості лікувальних препаратів використовувалися цілющі трави: бобнік, чорнобиль, дендера, ромашка, липовий цвіт, лист волоського горіха, нечуй-вітер. Але самим оптимальним лікувальним засобом, на якому сходилися і знахарі, і «баби» були замовляння, що трималися у секреті і передавалися від покоління до покоління.

Для кожної хвороби існувало особливе замовляння, навіть для таких як тиф, холера, запалення легень. Дослідник відмічав, що замовляння вже не містили у собі колишнього язичницького елемента, а навпаки, відображували християнській світогляд. Про це свідчив той факт, що головними діючими особами у них виступали Божа матір, апостоли Петро і Павло, іноді – Христос і Юрій [61, арк. 4].

Дослідження В.Доманицького не втратило своєї виняткової цінності і сьогодні, оскільки містить не лише багатий етнографічний матеріал, а й спроби пояснити та класифікувати традиційні уявлення українців.

Широка обізнаність науковця у галузі етнографічної науки проявилася і в його рецензіях на роботи інших дослідників. Так, зацікавлення В. Доманицького викликали нариси волзького мандрівника, опубліковані у Нижньому Новгороді 1899 р. З шести нарисів дослідника зацікавили три, що мали безпосереднє відношення до України: «Т.Г.Шевченко на Волзі», «Хуторяни» і «Полотняний піп». Стосовно першого нарису, рецензент вказав на явну некомпетентність автора у творчості Шевченка, оскільки той стверджував, що вірш «На що мені чорні брови» раніше не публікувався [127, с. 125]. Два інші нариси отримали схвальну оцінку В.Доманицького. Він зауважив, що у них мова йде про досить цікаве явище – життя хуторян-українців у астраханських степах. Разом таких хуторів, що склалися з 2 – 8 хат, налічувалося близько тисячі. У зв'язку з тим, що вони були розкидані на великій території, хуторяни не могли належним чином відправляти релігійні обряди. Тут і з'являється так званий «полотняний піп», який виконував місіонерську функцію. Назва «полотняний» походить від похідної (полотняної) церкви, з якою священник їздив по хуторах. «Полотняний піп», часто будучи єдиним носієм цивілізації в закинутих хуторах, виконував різноманітні обов'язки, що знайшло відображення у прислів'ї: «Полотняний піп у нас усе – і батько, і лікар, і піп» [127, с. 127 – 128]. Приведений нарис волзького мандрівника знайомив читачів з одним, відомим автору, «полотняним попом».

В цілому варто відзначити, що всі етнографічні дослідження В. Доманицького мали описовий характер. Це, у першу чергу, було зумовлено характером видавництв, у яких вони друкувались, і, по-друге, становищем етнографічної науки наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. У цей період відбувалося накопичення матеріалів, у кращому випадку – їх систематизація. Аналітичні праці в цій галузі історичної науки з'являються набагато пізніше.

Загалом аналіз історико-етнографічних робіт В. Доманицького свідчить про його дослідницький об'єктивізм та схильність до позитивістської методики дослідження. Вчений притримувався народницького підходу у розумінні історії й суворого документалізму, притаманного всім вихованцям «Київської історичної школи» професора В. Антоновича. Такі позиції повною мірою відбилися у його монографічному дослідженні «Козаччина на переломі ХVІ – ХVІІ вв. (1596 – 1603)» та у численних статтях, рецензіях і замітках історико-етнографічного характеру. В. Доманицький усвідомлював необхідність створення синтезуючої концепції української історії. Про це свідчить його неопублікована праця «Загальна історія Малоросії», в якій викладено систему узагальнюючих поглядів дослідника на певні періоди історії українського народу. Однак аналіз деяких робіт науковця («Чи історія України єсть історія?») показав, що він, ідеалізуючи українське минуле, певною мірою, відійшов від позитивістських настанов, захопившись ідеєю месіанства. Але такі зміни у науковому світогляді дослідника несли в собі виключно патріотичну основу, були спрямовані на пробудження національної і політичної свідомості українського народу й обумовлювалися тогочасними політичними реаліями.

Прагнення долучитись до створення загальноосвітньої науково-популярної книги з історії України виявилось у редакторській роботі В. Доманицького над «Історією України-Русі» М. Аркаса – першого підручника з української історії для широкого читацького загалу. Редакторська правка, здійснена В. Доманицьким, максимально наблизила цей посібник, особливо друге його видання, до академічно-наукового. Водночас проста мова і доступність викладу зробили книгу Аркаса-Доманицького надзвичайно популярною. Її широке розповсюдження сприяло підвищенню рівня історичної освіти різних верств українського суспільства, формувало почуття національної гордості та патріотизму.

В. Доманицький своєю наполегливою працею зібрав велику кількість етнографічних матеріалів, що, безумовно, сприяло збагаченню етнографічної науки, привертало увагу науковців до її проблем, викликало жвавий інтерес широкого загалу до українських традицій і тим самим допомагало українцям усвідомити власну самобутність і віднайти витоки своєї культури.

РОЗДІЛ 4

Дослідження В.Доманицького в галузі літературознавства та бібліографії

4.1. Бібліографічні та літературно-критичні дослідження науковця

На певному етапі історичного розвитку у кожного народу виникає необхідність підсумувати культурні здобутки багатьох поколінь. Це дає змогу зробити загальна ретроспективна бібліографія, що становить неоціненне джерело матеріалів зі своєрідним зібранням виданого, і є підґрунтям багатьох галузей культури і науки. Саме тому у другій половині ХІХ ст. великого значення набуває бібліографія української книжки. У цей період з'являються критико-бібліографічні роботи М.Максимовича, Ф.Євцького, М. Костомарова (псевдонім Г.Галка), І.Вагилевича, А.Метлинського та інших. Важливе значення для розвитку української бібліографії мали дослідження відомого українського історика О.М.Лазаревського «Опыт указателя источников для изучения Малороссийского края в историческом и географическом отношениях», «Указатель источников для изучения Малороссийского края», «Украинская литературная летопись» [281, с. 59].

Якісно новим етапом в історії української бібліографії стали праці М.Ф. Комарова «Бібліографічний покажчик нової української літератури (1798 – 1883)», «Т.Шевченко в литературе и искусстве», «Українська драматургія» тощо. Зразкові бібліографічні праці І.Левицького, М.Павлика, Б.Грінченка, І. Франка та інших відомих українських діячів сприяли розвитку української літератури, культури, науки [281, с. 60].

Усвідомлюючи необхідність бібліографічних досліджень, В. Доманицький завзято береться до підготовки цілої серії праць з української бібліографії. Однією з перших робіт у цій галузі стало дослідження молодого вченого «Малорусские издания 1899 года», у якому він дав детальний аналіз головних подій української художньої та наукової літератури за 1899 р. Дослідження складалося з двох частин: перша присвячена літературним новинкам Східної України, друга – західноукраїнським, або «галицьким», літературним досягненням. Автор також поділив твори за жанрами на «повествовательную» (фактично – публіцистичну) та «изыщную повествовательную» (художню) [165, с. 97 – 103]. Крім того, В.Доманицький систематизував усі роботи за місцем їх видання.

На думку В.Доманицького, 1899 рік був одним з найсприятливіших у плані продуктивності українських видань в Росії за останні роки [165, с. 96]. Про це свідчили такі видатні події, як видання редакцією «Киевской старины» «Кобзаря» Т.Шевченка, першого тому повного зібрання творів І. Нечуя-Левицького, виданого у Петербурзі, двох томів повного зібрання творів О.Кониського-Перебенді, виданих в Одесі. Стосовно двох останніх, дослідник відзначав, що вони містили низку нових творів, маловідомих широкому колу читачів.

Також у своїй роботі В.Доманицький дав коротку характеристику всім більш-менш значним художнім і публіцистичним українським творам, що побачили світ 1899 р. Так, серед талановитих художніх творів дослідник відзначив історичні драми М.Старицького «Оборона Буші», «Остання ніч», «Маруся Богуславка»; І.Карпенка-Карого «Понад Дніпром» і «Сава Чалий»; комедію Д.Марковича «Не зрозуміли» [165, с. 97].

Зовсім іншу якість, на думку В.Доманицького, мали твори М.Ф.Сластіна-Погибель «Знайся кінь з конем, а віл з волон», А.Т.Грабини «Дівоче серце», що характеризувалися штучністю, елементарною безграмотністю і відсутністю художнього смаку [165, с. 97 – 98].

Серед науково-популярної літератури дослідник виділив роботи Г.Коваленка «Клопіт у селі Білашівці. Оповідання про сифіліс» з рекомендаціями по запобіганню хворобі, Б.Грінченка «У неволі» – нарис про життя туркмен, О.Степовика «Лихі потайні хлібоїди: хлібний комарик та шведська муха» – брошуру про засоби боротьби з цими шкідливими комахами, І.Спілки «На чужій стороні» – нарис державного устрою Північно-Американських штатів і т.ін. [165, с. 98 – 99].

Українська поезія 1899 р. була представлена збірками «Степові квіти», куди увійшли кращі віршовані твори І.Гулака-Артемівського, М.Вороного, Б.Глібова, Г.Гребінки, М.Коцюбинського, П.Куліша, І.Метлинського, Лесі Українки та багатьох інших, а також «Украинец. Малороссийский песенник» та «Казачка. Сборник новейших песен и романсов» [165, с. 100 – 101].

Художня література поповнилася творами Панаса Мирного «Лихий попутав», Я.Жарко «Оповідання», Марка Вовчка «Свекруха», А.Шабленка «Ліхтарик», І.Левицького «Приятелі» та ін. [165, с. 102 – 103].

З приводу західноукраїнських літературних новинок В.Доманицький зазначив, що може подати лише їх перелік, без коментарів, оскільки знайомство з ними було не завжди доступним.

Дослідник також відзначив головні установи, що здійснили найбільшу кількість солідних наукових видань. Серед них першість безперечно належала Науковому товариству ім.Т.Шевченка. Протягом 1899 р. воно видавало «Літературно-науковий вісник», «Записки Наукового товариства ім. Т.Шевченка» (далі – ЗНТШ), «Етнографічний збірник», «Збірник математично-природописно-лікарський», «Матеріали до української етнології» та інші альманахи [165, с. 105]. Вагомий внесок у розвиток української літератури здійснила Українсько-Руська видавнича Спілка, заснована у 1898 р., яка протягом 1899 р. видала 12 книжок, серед яких «Гамлет, принц датський» В.Шекспіра у художньому перекладі П.Куліша, «Поеми і оповідання» І.Франка, «Покора» О.Кобилянської, поезії Лесі Українки [165, с. 105 – 107].

В.Доманицький також відзначив активну діяльність видавничих товариств «Просвіта», «Живі струни» та «Руського товариства педагогічного», яке видало серію книжок і брошур для дітей [165, с. 106].

Дослідник не обійшов увагою навіть українські видання в Америці, що переважно виходили у редакції «Свобода». Це і художні твори «Тимко

Гаврилюк. Оповідання з еміграційного життя» Н.Дмитрова, «Оповідання» С. Макара, «Про відступників від православ'я і їх переслідування», і наукова розвідка «Західна Канада», видана канадським урядом для руських емігрантів [165, с. 107 – 108].

У своєму наступному дослідженні з цієї серії «Українські видання 1900 року» В.Доманицький дав таку ж детальну характеристику літературним новинкам означеного періоду. Серед найпомітніших видань 1900 р. дослідник назвав другий том «Повістей і оповідань» І.Левицького, і, безперечно, збірник кращих зразків української поезії за сто років існування художньої української літератури (1798 – 1898) під назвою «Вік» [225, с. 166], до якого сам мав пряме відношення.

Художня література цього року була представлена виданим у Ялті третім томом «Творів» О.Кониського-Перебенді, виданням «Оповідань» П.Куліша зі вступною статтею В.Чернявського, а також збірником «Хвиля за хвилею», який містив твори видатних українських письменників Б.Грінченка, Дніпрової Чайки, М.Коцюбинського, А.Кримського та багатьох інших [225, с. 167 – 168].

Щодо драматичної літератури, то, на думку автора, у 1900 р. вона була представлена не кращим чином. Серед творів, що заслуговували на увагу, В. Доманицький назвав комедію Л.Яновської «На зелений клин», драму М. Кропивницького «Перед волею» і дві п'єси І.Карпенка-Карого «Понад Дніпром» і «Бурлак» [225, с. 169].

На відміну від драматичної літератури «изыщная» і «повествовательная», на погляд В.Доманицького, мали більш вагомі здобутки. На перше місце дослідник поставив київські видання, а саме: брошури Л.Яновської «Смерть Макарихи» і «Ідеальний батько», А.Хатемкіна «Земський гласний», В. Левенка «Старе і нове» та Б.Познанського «Сімсот первый і сімсот второй закон» [225, с. 169 – 170].

Серед новинок науково-популярної літератури В.Доманицький відзначив роботи М.Левицького «Короста (чухачка). Читанка для селян», Ф. Немоловського «Бджільництво. Догляд за звичайною і рамковою пасікою» та Є.Чикаленка «Розмова про селянське господарство. Сіяні трави, кукурудза та буряки». Автор також не обійшов увагою музичні видання – опери М. Лисенка «Утоплена, або Майська ніч», видану в Лейпцігу та М.Аркаса «Катерина», видану в Миколаєві.

Підсумовуючи дослідження, В.Доманицький наголосив на позитивних тенденціях у випуску української літературної продукції в Росії, що спостерігалися за останні два роки XIX ст.

Аналогічною ретельністю відрізнялися наступні публікації В. Доманицького на сторінках «Киевской старины» – «Обзор украинско-русской литературы за 1898 г.», «Огляд журналів другої половини 1899 року», «Українська преса в 1906 році», «Українська література в 1906 році», бібліографічні огляди на шпальтах газети «Рада» – «Українське письменство 1908 року», «Українська література в 1910 році» тощо. Їх ґрунтовність була відзначена сучасниками. Про це свідчив той факт, що С.Єфремов в одному із

своїх листів запропонував В.Доманицькому включити його роботу з української бібліографії за 1908 р. до спільного дослідження Д.Дорошенка і Зенона Кузелі за 1900 – 1908 рр. [36, арк. 1]. У тому ж листі С.Єфремов скаржився на брак серйозних періодичних видань і писав: «От так-то, Василь Миколайович! Підвели Вас із роботою: самі загадали, а як побачили, яка вона солідна, то і злякались! А при нашій “концентрації сил” таке зараз діється, що нікуди з роботою і податись...» [36, арк. 1 зв.].

Одне з ґрунтовних бібліографічних досліджень В.Доманицького було присвячено О.Кониському – відомому українському громадському діячу, літературному критику. Після його смерті 1900 р. у «Киевской старине» була опублікована велика стаття, присвячена його науковій і громадській діяльності. Друга частина цієї статті під назвою «Библиографический указатель сочинений А.Я.Конисского, написанных по-малорусски» була укладена В.Доманицьким. У вступному слові автор наголошував, що до приведеного списку увійшли виключно твори, які друкувалися в Західній Україні переважно до 1890 р. Стосовно більш пізніх видань, то їх В. Доманицькому не вдалося опрацювати «благодаря редкости некоторых изданий, которых нам не представилось возможным видеть» [123, с. 131]. Те ж саме стосувалося й російських періодичних видань, де публікувалися праці О.Кониського. Незважаючи на це, робота В.Доманицького стала одним з найбільш повних бібліографічних показників творів відомого письменника і науковця.

Варто відзначити, що практично всі бібліографічні дослідження В. Доманицького характеризувалися не просто сухим переліком творів і наукових праць, а й містили їх короткі описи з власною оцінкою дослідника. За таким принципом були написані бібліографічні огляди видання «Записки НТШ», що регулярно публікувалися на сторінках «Киевской старины». В. Доманицький високо оцінював це львівське видання, яке містило на своїх сторінках солідні дослідження і цінні матеріали з усіх галузей українознавства, без яких була «немыслима обстоятельная разработка вопросов историко-литературного и этнографического характера» [143, с. 179].

Цінність бібліографічних оглядів ЗНТШ, укладених В.Доманицьким, полягала також у тому, що з їхньою допомогою дослідник намагався ознайомити читачів центральних і східних регіонів України із західноукраїнськими науковими і літературними новинками. Серед значної кількості історичних досліджень, що були опубліковані у ЗНТШ, В. Доманицький виділив роботи провідних галицьких істориків М.Кордуби «Суспільні верстви та політичні партії в Галицькому князівстві до половини XIII ст.» [137, с. 35], М.Грушевського «Печатки з околиць Галича» [140, с. 93] і «Хронологія подій Галицько-Волинської літописи» [141, с. 56], Хв.Вовка «Магдаленське майстерство на Україні» [142, с. 156 – 157], Д.Коренця «Зносини Івана Виговського з Польщею в рр. 1657 – 1658» [140, с. 94]. Фундаментальними у галузі філології і літературознавства, на думку дослідника, стали студії В.Охремівича «Про наголос в українсько-руській

мові» [139, с. 84], О.Барвінського «Носові самозвуки в славянських мовах» [135, с. 165], І.Кокорудзи «Причинок до пізнання розвитку народньої мови в письменстві у Галицьких Русинів» [138, с. 166], В.Гнатюка «Пісенні новотвори в українсько-руській народній словесності» [143, с. 180 – 183]. Це далеко неповний перелік досліджень західноукраїнських науковців, складений і опрацьований В.Доманицьким.

Для детальнішого ознайомлення українських читачів з діяльністю Наукового товариства ім.Т.Шевченка В.Доманицький звернувся до Хроніки товариства. Аналізуючи діяльність товариства, дослідник зазначив, що на початок 1903 р. воно мало три секції: історико-філософську, філологічну та «математично-природописно-лікарську», і нараховувало 94 науковця [228, с. 131]. Головним досягненням товариства за 1902 р. В.Доманицький вважав його приєднання до міжнародного союзу бібліотек академій і наукових товариств для взаємообміну рукописами, архівними справами і рідкісними книгами. Високо оцінюючи діяльність товариства, В.Доманицький вказував на труднощі, з якими зустрічалися його керівники. Він писав з цього приводу: «...Наукове Товариство... упрочило вполне своє положение, и если бы встречало больше сочувствия со стороны своего правительства, развивало бы свою деятельность ещё плодотворнее. Но пока – надо ещё удивляться той настойчивости и энергии, с какой руководители Товариства в течение последнего десятка лет, несмотря на не совсем благоприятные условия, достигли таких поразительно крупных результатов» [228, с. 134].

В.Доманицький уважно стежив за появою нових періодичних видань не лише в Україні, а й за її межами. В одному з номерів «Киевской старины» було надруковано його бібліографічний огляд збірника статей «Slovansky prhled», що виходив у Празі з жовтня 1898 р. В.Доманицький підкреслив, що цей журнал має певну цінність для української громади, оскільки його укладачі ставили за мету «следить за развитием славянских литератур, науки и общекультурных задач славянства» [237, с. 67]. «Slovansky prhled», на думку дослідника, цілком відповідав поставленим цілям, оскільки містив статті, що стосувалися представників літератури не лише Чехії, а й Польщі (стаття про А.Мицкевича), Росії (статті, присвячені О.Белінському, Л.Толстому), України. Так, зацікавлення В.Доманицького викликала вміщена в чеському збірнику частина статті І.Франка про розвиток української літератури, де автор доводив, що українська література є оригінальним явищем у світовій культурі і значно відрізняється від літератури російської [237, с. 69]. Дослідник погоджувався з думкою видатного українського літературознавця, оскільки І.Франко обґрунтував свої висновки шляхом «беспристрастного научного рассмотрения давно прошедшей жизни Украины-Руси» [237, с. 68].

У непростих соціальних і національно-політичних умовах, що склалися в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., українська друкована продукція зростала досить нерівномірно і повільно, але у такій мірі, що робота розрізнених фахівців вже не могла забезпечити її успішне бібліографування. Внаслідок цього виникла необхідність у згуртуванні і координації зусиль

українських бібліографів, що призвело до створення бібліографічних товариств. Ідея створення одного з перших українських бібліографічних товариств виникла у Львові 1908 р., що було затверджено відповідним документом від 26 жовтня [281, с. 60]. У цьому документі стисло характеризувався розвиток бібліографії за кордоном і одночасно змальовувався невтішний стан української бібліографії. Тому постала проблема розпочати укладення повної бібліографії української літератури та наукової продукції, доповнення наявних бібліографічних матеріалів, систематичного ведення поточної бібліографії української книги.

Для виконання цих завдань пропонувалося при Науковому товаристві ім. Т.Шевченка у Львові створити бібліографічну комісію з 10 чоловік, що мали репрезентувати найбільш потужні видавничі центри Східної України, Галичини, Буковини, Закарпаття, а також Америки, де у той час вже була значна українська діаспора. Крім членів комісії, до бібліографування української продукції передбачалося залучити фахівців різних міст України, які повинні були стежити за видавничим рухом на певній території й подавати бібліографічній комісії на початку кожного року списки видання книжок за минулий рік. Бібліографічна комісія мала також займатися видавничою діяльністю [281, с. 61].

Під час першого засідання комісії, що відбулося 21 листопада 1909 р., до її лав було прийнято М.Возняка, В.Гнатюка, В.Доманицького, Ф.Колессу, М. Комарова, І.Кревецького, І.Крип'якевича, В.Левицького, І.Левицького, В. Перетца, І.Свенціцького, М.Сумцова, В.Щурата та інших. На цьому ж засіданні було прийнято ухвалу про заснування нової серії «Матеріали до української бібліографії». Це була одна з останніх наукових установ, в якій брав участь В.Доманицький.

Загалом підсумовуючи бібліографічні дослідження В.Доманицького, слід зазначити, що більшість оглядів української літератури за 1898 – 1900 і 1906 рр. була написана саме ним. В.Доманицький скрупульозно опрацьовував і систематизував наукові дослідження і літературні твори, що виходили в даний період; класифікував літературу за центрами українського друкарства, видавництвами й окремими її виданнями; об'єктивно характеризував україномовні видання, що виходили в Росії, Австро-Угорщині, Чехії та Америці, знайомлячи з ними таким чином пересічного українського читача та сприяючи національному єднанню українців різних регіонів.

Своєрідним індикатором стану українського суспільства кінця XIX – початку XX ст. були літературні процеси даної історичної доби. Тому національно свідомі кола української інтелігенції, до яких належав і В. Доманицький, усвідомлювали необхідність широкого висвітлення проблем українського літературознавства. На сторінках періодичних видань неодноразово з'являлися літературознавчі студії дослідника. Так, в одному з випусків ЗНТШ були опубліковані знайдені ним нові матеріали до біографії Є.Гребінки. Особливий інтерес для В.Доманицького становили листи, знайдені ним у альбомі відомого російського письменника М.Гербеля, а саме: лист від 11 квітня 1848 р. самого Є.Гребінки до невідомого генерала (В.

Доманицький вважав, що він був начальником тієї школи, де в останні роки служив Є.Гребінка), і лист від 5 березня 1837 року з Тобольська від Єршова, автора відомої казки «Коник-горбоконики» [354, с. 57 – 59]. З останнього листа можна дізнатись, що у березні 1837 р. Є.Гребінка перебував у Петербурзі з друзями, один з яких – Є.Гудима. Саме йому в 1840 р. поет присвятив вірш «Є.В.Гудимі» [354, с. 59].

Серед робіт вченого з літературознавчої тематики слід відзначити також знайдені ним матеріали, що отримали назву «Невідомі вірші еромонаха Климентія» і являли собою, на думку В.Доманицького, «дуже цікавий причинок до української літературної творчості в добу нашого національного декаданса» [169, с. 7].

Ще одна робота В.Доманицького «К истории украинской литературы первой половины XIX ст.» базувалася на матеріалах, зібраних донським полковником Олексієм Андрійовичем Мартиновим, що тривалий час зберігалися в редакції «Киевской старины». Працюючи над статтею, В. Доманицькому вдалося встановити, що полковник О.Мартинов протягом багатьох років (з початку 30-х – до половини 50-х рр. XIX ст.) перебував у Новочеркаську, був справжнім патріотом і цікавився російською й українською літературою [59, арк. 19]. О.Мартинов з великою повагою ставився до української мови, вважаючи її звучною, пишною й мелодійною, і зазначав, що «многие обширной России обыватели ищут и жадничают читать в особых книгах или периодических изданиях статей на малороссийском наречии изложенных» [59, арк. 20]. З творів і пісень, які зібрав полковник О. Мартинов, впливало, що він був патріотом і критично ставився до польського народу, головним чином через його історичне минуле. Він вважав, що Польщею «убито всё просвещение Малороссиян..., и это вознаградимо для литературы малороссийского слова» [59, арк. 20].

Неможливо обійти увагою працю В.Доманицького, присвячену діяльності видатного поета Данила Братковського – «передтечі українських хлопоманів» [131, с. 5]. Рід Братковських належав до старої української шляхти. Сам Данило Братковський завжди переймався проблемами українського народу, брав участь у повстаннях Палія і Самуся, за що і був страчений [131, с. 13 – 15].

1697 р. Д.Братковський видав у Кракові книжку польських віршів під назвою «Світ, переглянутий по частинам». Деякі з них переклав на українську мову В.Доманицький. Завдяки ретельному текстологічному аналізу він довів, що хоча вірші і написані польською мовою, писав їх українець, «який думав по українському, а тоді буквально перекладав свої думки на польське» [131, с. 17]. Свої думки з цього приводу В.Доманицький виклав у праці «Данило Братковський – суспільний діяч і письменник XVII ст.», над якою він працював разом з В'ячеславом Липинським. В.Липинський написав перший розділ цієї роботи з аналогічною назвою, а В.Доманицький у розділі «Вірші Данила Братковського» дав граматичний і морфологічний аналіз віршів, переклав їх на українську мову. На думку В.Доманицького, ці вірші були «гострою сатирою у жартівливій формі» [131, с. 7] на тогочасне

суспільство.

Вивчаючи процеси відродження західноукраїнської літератури початку ХІХ ст. та його значення для українського народу, В.Доманицький неодноразово звертався до творчості відомого поета і громадського діяча М. Шашкевича, що відобразилося у його рецензії на дослідження К. Студзинського «Geneza poetycznych utworow Markiana Szaszkewicza» [236]. Особливу увагу дослідника привернуло питання генези літературних творів письменника. Розглядаючи творчість М.Шашкевича саме з цих позицій, автор виділив три категорії творів, написаних під впливом інших письменників:

I. Твори, просякнуті «місцевим патріотизмом», написані, на думку К. Студзинського, під впливом народної поезії: «Погоня», «Туга за милою», «Нещасний», «Думка»;

II. Твори, у яких пропагувалася духовна і культурна єдність Східної і Західної України, оспівується її історичне минуле: «Бандуристи», «Замок Канівський», «Перебендя», «Черниця Мар'яна». З точки зору автора, у цьому напрямку вплив на М.Шашкевича справили І.Метлинський, Т.Шевченко, Є. Гребінка, О.Залеський, П.Гощинський, С.Падура;

III. Твори, в яких простежуються відголоси панславізму, наприклад «Згадка» [236, с. 44].

Рецензент зазначав, що у статті К.Студзинського міститься чимало цікавих відомостей з питань, що мають безпосереднє значення для характеристики літературної діяльності М.Шашкевича, зокрема, факт зацікавлення ним українською народною поезією, визначення впливу на його творчість З.Ходаковського, М.Цертелева, М.Максимовича, О.Залеського, а також визначення місця польсько-української школи в історії української літератури [236, с. 44].

В.Доманицький неодноразово виступав у ролі літературного критика, про що свідчать його гострі рецензії, опубліковані в «Киевской старине» на твори І.Тогобочного «Борці за мрії», М.Терещенка «Орися», А.Грабини «Мужички», Хоми Бойця «В кого серце щире, той в нещастях гине», Є. Копила «На чуже посягни, то й своє вистав» [124]. Нищівну рецензію дав В. Доманицький на «Вірші українські» та поему «Марина» П.Яворської, зазначивши, що «украинская литература не понесла бы ущерба, если бы произведения эти остались неизвестными миру» [234, с. 203].

Належним чином оцінив В.Доманицький вихід збірки «Руська письменність. I. Твори Івана Котляревського, Петра Артемовського-Гулака, Євгенія Гребінки», укладеної Ю.Романчуком. Вказуючи на деякі неточності у біографічних даних, рецензент відмітив важливість цієї роботи, яка поклала початок систематичному виданню творів кращих українських письменників і висловив надію, що незабаром широкому загалу будуть представлені наступні томи цієї серії, куди увійдуть твори Г.Квітки-Основ'яненка, М. Шашкевича, М.Костомарова, Т.Шевченка та багатьох інших [216, с. 168].

В одному з останніх номерів «Киевской старины» з'явилася україномовна рецензія В.Доманицького на збірку «Український декламатор «Розвага» – артистичний збірник поезій, оповідань в прозі, монологів, жартів

і гуморесок найвидатніших українських поетів і письменників», укладений О. Коваленком. Зазначаючи, що до збірки були включені деякі «небажані перли», як то «Мертве тіло» М.Раєвського, окремі вірші О.Маковея, І. Стешенка, Вернилової і т.ін. [226, с. 57 – 59], рецензент відзначив важливість виходу роботи. В.Доманицький писав: «Своєю книжкою д.Коваленко ще в часи сподівання зробив пролом в грізній, але вже спорохнілій твердині, що облягала міцно і довго правдиве вільне слово людське, а українське – особливо. Збірник Коваленка стався радісним вісником грядущої волі, нового, кращого життя для української літератури і усього українського народу» [226, с. 57].

Рецензії В.Доманицького не обмежувалися художньо-літературною тематикою, а охоплювали також і науково-довідникові видання. В одному з номерів «Киевской старины» була надрукована критична рецензія В. Доманицького на роботу О.П.Добрива «Биографии русских писателей среднего и нового периодов», опубліковану 1900 р. у С.-Петербурзі. Рецензент наголошував, що така праця, виконана належним чином, стала б у пригоді будь-кому, хто матиме потребу отримати довідку про літературну діяльність того чи іншого російського письменника. Однак, стосовно критеріїв відбору осіб, що увійшли до довідника, то, на думку В. Доманицького, автор керувався лише власними симпатіями, зарахувавши до лав безсмертних Верьовкіна, Віленкіна, Дудишкіна та інших. Натомість таких видатних українських письменників як П.Куліш, О.Стороженко автор абсолютно проігнорував [195, с. 36]. Відомості ж про тих, кого О.Добрив включив до своєї роботи, мають значну кількість недоліків. Наприклад, О. Добрив стверджував, що Є.Гребінка видав в 1834 р. «Призраки» замість «Приказки», М.Костомаров написав драму «Савва Шалий», І.Котляревський – автор творів «Москаль-черевник» та «Енеїда». Остання представляє собою «переложение на украинское наречие «Энеиды» (Вергиния), где боги и герои античного мира действуют среди жизни украинского простонародья, в обстановке хохлацкого быта» [195, с. 36]. Завершуючи рецензію, В. Доманицький зазначив, що так у збірці О.Добрива не пощастило лише українським письменникам, тоді як біографії російських складені цілком пристойно [195, с. 37].

Детальну позитивну рецензію дав В.Доманицький Словнику української мови, який зібрала редакція журналу «Киевская старина» [12, арк. 80 – 83]. Упорядкував цей словник, з додатком власного матеріалу, Б.Грінченко. На відміну від попереднього, Українсько-російський словник В.Дубровського під редакцією І.Степаненка, що вийшов у Києві 1909 р., не отримав високої оцінки рецензента. В.Доманицький звинуватив автора і редактора у тому, що вони використовували мову «з літературних творів, а не побутову» та вживали багато польських слів [12, арк. 83 – 87]. Рецензент також вказував на значну кількість помилок, які не можна пробачити редактору. В.Доманицький охарактеризував цю роботу як «словник хохлів для москаля» [12, арк. 87].

Гострий брак україномовної довідкової літератури примусив В. Доманицького зайнятися розробкою власного словника. І у 1906 р. було

опубліковано його роботу «Словарик. Пояснення чужих і не дуже зрозумілих слів». По суті, це був перший україномовний словник, де укладач у доступній формі пояснював пересічним читачам значення запозичених іншомовних, а також нових українських слів, що найчастіше зустрічалися у тогочасній періодиці та літературі.

Вивчаючи проблеми популяризації україномовних видань, а також намагаючись визначити коло читацьких інтересів української громади, в одному зі своїх досліджень В.Доманицький звернувся до вивчення діяльності так званого Шекспірівського фонду, заснованого на пожертву невідомого мецената. Перераховуючи кошти на публікування перекладів Шекспіра, останній головною умовою поставив, щоб після повного видання всіх творів і покриття видатків на друк, чистий прибуток утворив спеціальний Шекспірівський фонд, який, на розсуд Видавничої спілки, повинен використовуватись для подальшого видання Шекспіра та інших класичних творів зарубіжної літератури [231, с. 142].

У своїй статті дослідник зазначав, що за останні чотири роки (1899 – 1903) у Львові було опубліковане десятитомне видання драм Шекспіра під редакцією І.Франка. З метою висвітлити можливі прибутки Шекспірівського фонду, В.Доманицький провів статистичний аналіз, у результаті якого виявилось, що на 1903 р. були видрукувані 10400 екземплярів, з яких розійшлося лише 2379. Така непопулярність класика пояснювалася, на думку В.Доманицького, рядом причин: по-перше – переклади, здійснені у Галичині, не доходять в Росію; по-друге – в самій Західній Україні старша генерація інтелігенції зайнята виключно політичною боротьбою, а серед молоді, особливо університетської, переважає захоплення «декадентством» [231, с. 142].

У цій же статті В.Доманицький схвально оцінив діяльність Русько-Української видавничої спілки, заснованої в кінці 1898 р. видатними українськими діячами М.Грушевським, І.Франком, В.Гнатюком, І.Макухом, Ю.Мудраком. Головною причиною її заснування було прагнення надати можливість західноукраїнському читачу ознайомитись з видатними творами зарубіжних письменників на рідній мові, і, таким чином, поступово витіснити польську і німецьку перекладну літературу [231, с. 145]. Разом за період свого існування Спілка видала 120 книжок. Однак, проблема, як вважав В. Доманицький, полягала в тому, що «галицкое украинское общество, сплошь и рядом необеспеченное, не в состоянии позволить себе такую роскошь, чтобы приобретать многие из выходящих на украинском языке книг» [231, с. 147]. У результаті жодне з видань за чотирирічне існування Спілки не розійшлося повністю, не дивлячись на низькі ціни. Через це видавці змушені були скоротити кількість екземплярів кожної книжки з 3000 до 1200. Незважаючи на ці проблеми, В.Доманицький наголошував на великому значенні Русько-Української видавничої спілки у справі поширення і пропаганди класичної літератури серед широкого загалу.

У лютому 1909 р. у Києві відбувся Конгрес, присвячений 40-річчю діяльності галицької «Просвіти», де В.Доманицький виступив з промовою, у

якій навів не лише фактичні матеріали і підсумував певний період в історії розвитку української літератури, але й висвітлив погляди на українську книгу провідних громадських діячів того часу. Аналізуючи тижневик “Книжная летопись”, у якому друкувалася точна бібліографія всіх видань, що виходили в Росії незалежно від мови, В.Доманицький зазначив, що «нарешті ми, як нація свідомо свого “я”, дійсно просуваємося наперед» [270, с. 92 – 95]. І якщо у 1907 р. українська книга стояла на 12-му місці в Російській імперії, то вже у 1908 р. – на 8-му. Характеризуючи цю промову, С.Єфремов назвав її історичним документом, а В.Доманицького – одним з найкращих знавців книжкової справи [292, с. 25].

Розглядаючи літературознавчу діяльність В.Доманицького, особливу увагу варто приділити працям вченого, присвяченим Марку Вовчку. Про тісну співпрацю В.Доманицького з відомою письменницею свідчать багаточисельні листи, що вони надсилали одне одному [246, 249]. В особі молодого вченого Марко Вовчок знайшла найпалкішого прихильника своєї творчості, який не тільки популяризував її твори, а й став після її смерті першим дослідником і біографом письменниці [269, с. 346].

У 1900 р. В.Доманицький у своєму листі від 9 жовтня повідомив письменницю про вихід першого тому антології «Вік» і надіслав їй примірник. Також він зазначив, що готуються до видання другий і третій томи «Віку», де мають посісти своє місце чудові твори Марка Вовчка, і просив письменницю надіслати кілька коротких оповідань та уривок з великого твору загальним обсягом 2 – 2,5 аркуша [314, с. 363 – 364]. Марко Вовчок радо погодилась на таку пропозицію: «Беріть, будь ласка, з оповіданій, що собі бажаєте, – маю тільки дякувати» [246, с. 383].

У листі від 19 лютого 1901 р. В.Доманицький сповістив Марка Вовчка, що другий і третій томи видавництва «Вік», де вміщені її твори, знаходяться у Петербурзькому цензурному комітеті. Крім того В.Доманицький повідомив, що незабаром буде започаткована серія «Українська бібліотека», де будуть представлені кращі твори українських письменників – Левицького, Кониського-Перебенді, Кримського, Франка, Грінченка, Коцюбинського, Самійленка. «Кожен з нас думає, – зазначав В.Доманицький, – як може існувати «Українська бібліотека» без творів Марка Вовчка?» [249, с. 369 – 370]. Звісно, письменниця дала згоду на включення її творів до нової серії «Української бібліотеки» [246, с. 261].

Протягом 1901 – 1902 рр. В.Доманицький завзято взявся до підготовки видання творів М.Вовчка, задуманого видавництвом «Спілка» у Львові. Він сповістив про це письменницю у листі від 9 травня 1901 р., де просив прислати їй портрет або дозволити передрукувати його зі збірки «Галерея російських письменників» [314, с. 367]. Цей портрет свого часу дуже сподобався В.Доманицькому і у рецензії на цю збірку він відзначав, що «портрет, на якому вона ще молода, є абсолютною новинкою» [129, с. 107 – 108].

1902 р. вийшов другий том антології «Вік», де містилися твори Марка Вовчка, а також критично-біографічна замітка С.Єфремова, у якій він дорікав

письменниці, що вона перестала писати українською мовою [249, с. 573]. У листі до В.Доманицького від 29 грудня 1902 року (11 січня 1903 р.) письменниця з цього приводу зазначала: «...Питаєте, чи вподобала статтю д. Єфремова. Стаття така, що словами і не висловити. Д.Єфремов, чула я, якби приміг, то згладив мене з світу, а я таки кажу превелике йому спасибі, і нехай господь дає йому здоров'я і вік» [249, с. 393].

Протягом 1903 – початку 1904 рр. В.Доманицький зредагував і частково переклав українською мовою третій том зібрання оповідань Марка Вовчка. Він повідомив про це І.Франка у своєму листі від 17/30 січня 1904 р.: «...Сьогодні вислав я до товариства першу часть «Жерміналь» Е.Золя та Марка Вовчка: «Маруся», «Пройдисвіт» та «Лимерівну» (більш половини усього: ледве 175 сторінок друкованих, а лишається 115)» [24, арк. 1].

У вересні того ж року у «Літературно-науковому віснику» було опубліковано рецензію на третій том зібрання творів Марка Вовчка. Рецензент (очевидно В.Гнатюк) зазначав, що I-й і II-й томи охоплюють найповніше зібрання творів письменниці, написаних українською мовою. До третього тому увійшли твори з утраченими українськими автографами або написані з українського життя, але російською мовою. Крім того, рецензент, спираючись на вищезазначений факт, підтримував версію про двох авторів «Народних оповідань», оскільки рівень написаних раніше українських творів був набагато вищим, аніж пізніших російських [314, с. 382].

Щодо В.Доманицького, який був редактором цього останнього тому, то, працюючи над ним, в одному з листів до В.Гнатюка він зазначав: «...Взагалі усі її речі за виємком: то лише с'як-так, Марусі – слабкі речі, – так тільки в окремих виразах та словах бачиш Марка Вовчка! Але книжка така не завадить нікому, – хай буде!..» [108, арк. 2]. Слід зазначити, що така оцінка останніх творів письменниці не позбавила В.Доманицького упевненості щодо одноосібності авторства Марії Олександрівни Маркович.

Проблема авторства «Народних оповідань» виникла ще у 1891 році, коли відомий літературний критик О.Огоновський, спираючись на свідчення П. Куліша, оголосив авторами «Народних оповідань» подружжя Марковичів [365, с. 34]. Того ж року у С.-Петербурзі вийшла праця А.М.Скабичевського «История новейшей русской литературы», у якій автор дав досить невисоку оцінку творчості Марка Вовчка, поставивши її в один ряд з другорядними письменниками. Серед усіх творів письменниці А.М.Скабичевський виділив лише «Записки причетника», «які вразили публіку таким знанням побуту сільського духівництва, якого було важко чекати від жінки дворянського класу» [314, с. 321].

У 1892 р. у журналі «Зоря» було надруковано лист відомої поетеси Олени Пчілки, де висловлювався протест щодо її зарахування до послідовників Марка Вовчка, яка, на її думку, не є авторкою «Народних оповідань» [356, с. 1 – 6]. У грудні того ж року у «Зорі» була опублікована ще одна стаття – «Пам'яті Опанаса Марковича» – де анонімний автор наголошував на тому, що авторами «Народних оповідань» було подружжя Марковичів [358, с. 5 – 9]. У результаті цих звинувачень версія про спільне

авторство потрапила навіть до Енциклопедичного словника Брокгауза і Єфрона [269, с. 357 – 358].

Ці звинувачення викликали протест частини українського письменства і у тій же «Зорі» ще у червні 1892 р. було надруковано заяву українських письменників М. і Б.Грінченків, у якій вони захищали Марка Вовчка і її творчість та закликали всіх, хто поділяє їхній протест, підтримати письменницю [357, с. 12 – 14].

Після смерті письменниці посилювалися спроби довести, що Марії Олександрівні належала тільки фабула українських оповідань, а блискучий опис сільського життя та стиль викладення – її чоловіку, Опанасу Васильовичу Марковичу. В.Доманицький, який тривалий час вивчав творчість Марка Вовчка, рішуче заперечував подібні інсинуації. З цього приводу він писав М.М.Требінській: «Поспішаю якнайшвидше реабілітувати обличчя покійної, яку безпідставно ображали не лише ціле життя, але і після смерті... Це з приводу того, що автором, мовляв, був чоловік, а вона вкрала його славу та собі присвоїла. Тепер усе це я сподіваюся фактично назавжди спростувати» [54, арк. 1].

Проблема реабілітації чесного імені письменниці хвилювала не лише В. Доманицького. І.Франко в одному з листів до нього у листопаді 1907 р. зазначав: «Дуже врадував мене Ваш лист зі звітками про спадщину Марка Вовчка. Я в своїм некролозі в «Літературно-науковому віснику» дійшов до тої самої певності, що вона сама писала по-українськи і володіла нашою мовою...» [25, арк. 1].

У 1907 р. В.Доманицький почав збирати матеріали для великої статті, присвяченої Марку Вовчку, про що сповістив у своєму листі від 30 лютого В. Гнатюка [108, арк. 1]. Допмагаючи старшому сину письменниці Б.О. Марковичу розбирати архів Марка Вовчка, В.Доманицький уважно вивчав листи й автографи, що зберігалися у ньому. Намагаючись спростувати інсинуацію про двох авторів, дослідник наводив захоплені відгуки В. Білозерського і М.Костомарова про мову і стиль українських листів Марка Вовчка, доводив, що редакторська правка П.Куліша не перевищувала звичайної, а також вказував на виправлення О.Марковича до повісті «Три доли», з яких письменниця прийняла тільки два, що не викликало заперечень з боку редакції «Основи» [269, с. 357 – 358]. Результати свого наукового розслідування В.Доманицький виклав у статтях «Авторство Марка Вовчка», «В обороні мертвих од живих», а також у рефераті «М.О.Маркович – авторка «Народних оповідань». Вони полягали в наступному:

1. Сам П.Куліш одразу після виходу «Народних оповідань» неодноразово називав їх автором саме Марію Маркович, а не її чоловіка. Його він називає – «найбільш хіба чутким критиком» [120, с. 115].
2. О.Маркович дійсно вносив редакційні стилістичні правки до творів своєї дружини, але М.Маркович ставилась до них досить критично.
3. «Писала М.Марковичка з помилками і проти мови і проти правопису українського, але помилки ті не такі вже і великі, хоч все ж, щоб не вражати читача, вимагали чієїсь редакторської руки. Сам П.Куліш

пильно проредагував увесь перший том «Оповідань», але редакція його не була чимось надзвичайним» [120, с. 116].

4. Доказом того, що М.Маркович вільно володіла українською мовою був той факт, що цілу серію українських оповідань вона написала, перебуваючи за кордоном, де у неї не було можливості звернутися до когось за правкою. Взагалі В.Доманицький відзначав, що Марія Олександрівна мала надзвичайний хист до іноземних мов. Так, французи не вірили, що вона не французенка, історик Семевський, поляк, дивувався володінню Марком Вовчком польською мовою; завдяки польським і чеським емігрантам у Парижі вона вивчила чеську; живучи за кордоном, оволоділа німецькою й англійською – в останні роки життя, коли їй було тоскно, читала Діккенса в оригіналі [382]. Отже, В. Доманицький був переконаний у тому, що вона з легкістю могла досконало опанувати й українську мову.

«Все це, узятє разом», – стверджував В.Доманицький, – «безперечно промовляє за те, що всякі розмови не тільки про О.Марковича, як автора, а навіть про спільне авторство Марковичів – безпідставні, і справжнім автором, справжнім Марком Вовчком, був не хто інший, як Марія Марковича» [120, с. 117].

Детальний аналіз над текстом «Народних оповідань», виконаний В. Доманицьким, і на сьогодні не втратив своєї виключної наукової цінності.

Також В.Доманицький спростував у своїх дослідженнях «теорію чистого великоросійства» Марка Вовчка [382]. Базуючись на свідченнях її сина Богдана, дослідник довів, що бабуся письменниці була з роду Радзивіллів і мала їхній герб, та й дід вільно володів українською мовою.

1908 р. у журналі «Минувшие годы» були опубліковані листи І. Тургенева до Марка Вовчка. В.Доманицький ретельно дослідив їх і на цій основі заперечив інтимний зв'язок між І.Тургенєвим і Марком Вовчком, у якому їх звинувачували. В.Доманицький зазначав, що «листи ці дуже цікаві для біографа Марка Вовчка, бо дають змогу розвіяти не одну з тих сумних легенд, що згромоздилися, не знати на якій підставі, коло особи цього письменника...» [12, арк. 92 – 93].

Взагалі В.Доманицький високо оцінював творчість Марка Вовчка, вважав її визначною українською письменницею і, висловлюючи від імені прогресивної української громадськості співчуття з приводу її смерті, зазначав: «...і коли ми так мало виявили шани, проводжаючи її на той світ, то в тім була не наша вина. Тепер уже обов'язок кожного з нас не погрішити перед нею далі і на дальші часи, поминаючи незабутнього письменника свого Марка Вовчка, поминати і шанувати не кого іншого, як Марію Олександрівну Маркович» [120, с. 127].

Після переконливого дослідження В.Доманицького навіть С.Єфремов, який сумнівався у одноосібності авторства Марка Вовчка зауважив, що «дослідами Доманицького авторство Марії Марковички доведено майже напевне, принаймні поставлено на такий ґрунт, що нехтувати цілком небіжки вже ніяким чином тепер не можна» [293, с. 65].

Прихильники і близькі письменниці високо оцінили роботу В. Доманицького. Про це свідчить дарчий напис на книзі Марка Вовчка «Сказки и были» (СПб, 1909), що зберігається у Львівській науковій бібліотеці ім.В. Стефаника: «Дорогому Василю Николаевичу Доманицкому, лучшему знатоку украинского языка автора, лучшему её защитнику от бессмысленных и гнусных нападок. Крепко жму руку. Б.Маркович» [315].

Таким чином, характер бібліографічних та літературознавчих досліджень В.Доманицького доводить, що він при їх написанні уміло використовував навички історика-документаліста, скурпульозно опрацьовуючи величезну кількість літературних джерел і даючи їм об'єктивну наукову характеристику. У своїх бібліографічних працях, присвячених огляду української літератури, В.Доманицький вдало класифікував наукові та літературні твори за періодами, жанрами та місцем їх видання, що значно полегшувало їх систематизацію та обробку наступною генерацією дослідників. Аналогічний підхід науковець використовував і при складанні бібліографії друкованого органу Наукового товариства ім. Т. Шевченка – «Записок НТШ». Бібліографічні огляди «ЗНТШ», укладені В. Доманицьким, містили не лише найдокладніший перелік опублікованих у виданні праць, а й супроводжувалися власними коментарями дослідника, акцентуючи увагу читачів на основних проблемах гуманітарних наук України. Працюючи у бібліографічній комісії при Науковому товаристві ім. Т. Шевченка, В.Доманицький зробив вагомий внесок у справу збереження національно-культурних здобутків українського народу шляхом узагальнення наукового та літературного досвіду попередніх поколінь.

Літературознавчі роботи В.Доманицького носили різний характер – від літературно-критичних статей і заміток до наукових монографій, і охоплювали широке коло проблем. Завдяки архівно-дослідним навичкам науковця на сторінках періодичних видань було опубліковано ряд знайдених ним матеріалів («Нові матеріали до біографії Є.Гребінки», «Невідомі вірші ієромонаха Климентія», «К истории украинской литературы первой половины XIX ст.» та ін.), що становили значний інтерес для літературознавців початку ХХ ст. і не втратили своєї наукової цінності сьогодні. Численні літературно-критичні рецензії В.Доманицького, присвячені як художньо-драматичним творам, так і науковим виданням, відзначалися гостротою, влучністю та аналітичністю. Наукові дослідження вченого з літературознавства («Данило Братковський – суспільний діяч і письменник XVII ст.», «Словарик. Пояснення чужих і не дуже зрозумілих слів», а також ряд праць, присвячених виправданню Марка Вовчка) мали незаперечну цінність для становлення української літературознавчої науки та сприяли популяризації творів видатних українських письменників, слугуючи справі національно-культурного відродження України.

4.2. В.Доманицький – шевченкознавець

Відродження української нації наприкінці XIX ст. супроводжувалося підвищенням інтересу до українського минулого, української культури і потребувало яскравих постатей. Символом цієї епохи став Т.Г.Шевченко, який, за словами В.Доманицького, «і досі займає в нашій літературі чільне місце, як поет зовсім самостійний і самотній у своїм роді, який незважаючи на всі лихоліття його життя, на всі хиби виховання, зміг піднятися до найвищих висот поетичного вітхнення і психологічної обсервації, а також як маляр і рисовник займає видне місце в історії української штуки» [162, с . 279]. Саме завдяки роботі над літературною спадщиною Т.Г.Шевченка ім'я В.Доманицького сьогодні відомо широкому загалу науковців.

Протягом усього життя В.Доманицький збирав всі відомі й невідомі матеріали, листи, автографи Шевченка, залучаючи до цього своїх знайомих і друзів. Так, у листі від 29 грудня 1902 р. (11 січня 1903 р.) Марко Вовчок повідомила В.Доманицького, що має лист Варфоломея Шевченка до Тараса Григоровича, який датується 1846 р., і питала, чи не потрібна йому копія [249, с. 393].

Науковий інтерес дослідника до творчості відомого поета з'явився ще під час навчання в університеті. У 1895 р. В.Доманицький написав біографічну статтю «Життєпис Шевченка, складений на основі його поезій», де кожна подія і важлива дата з життя поета супроводжувалася його віршами [100].

1901 р. у «Киевской старине» була опублікована стаття В.Доманицького «Некоторые данные для биографии Т.Г.Шевченка», яка, по суті, була рецензією на нарис відомого польського історика Ф.Равіти-Гавронського «Кілька слів про народження і місце народження Тараса Шевченка». Зацікавлення В.Доманицького цією роботою було викликане тим, що серед джерел, використаних автором, зустрічається рукопис інвентарної книги села Кирилівки – місця народження поета. Дослідивши матеріали інвентарної книги, Ф.Равіта-Гавронський встановив, що у 1779 р. у Кирилівці існувало чотири однотипних прізвища: Василь Швець, Андрій Швець, Онистрат Шевченко і вдова Iwania Szewczyszuchowa. На основі цих даних автор нарису зробив висновок, що дідом Т.Шевченка був Онистрат Шевченко, хоча не виключена спорідненість по прямій лінії і з Iwania Szewczyszuchowa. В. Доманицький не погодився з висновками Ф.Равіти-Гавронського. Спираючись на біографічні відомості про Т.Г.Шевченка, зібрані М.Чалим і О. Кониським, він припустив, що саме Iwania Szewczyszuchowa була бабусею поета, дружиною його діда Івана. На це вказує неіснуюче в Україні ім'я «Iwania», яке фактично означає – «дружина Івана» (Іваниха), а ще більше – прізвище, утворене за польським правилом – на «ова». Можливо, після смерті чоловіка її називали «Шевченчиха» або «Шевчиха», а при занесенні поляком до реєстру перетворилася на «Шевчичухова» [171, с. 66].

Також достатньо сумнівними, на думку В.Доманицького, були висновки Ф.Равіти-Гавронського щодо майнового стану родини Шевченків. Останній,

спираючись на ту ж інвентарну книгу, стверджував, що і Іванія Шевчичуха, і Онистрат Шевченко належали до найбільш заможних родин Кирилівки, оскільки сплачували найбільші податки [171, с. 68]. Рецензент зазначав, що такі твердження є безпідставними, оскільки наведені відомості датуються 1780 р., тобто за 34 роки до народження поета. Крім цього, сам Ф.Равіта-Гавронський навів свідчення селян Кирилівки про непомірні грошові і продуктові стягнення Ксаверія Любомирського, колишнього власника села [171, с. 68].

Такий серйозний науковий підхід до вивчення біографії видатного українського поета примусив В.Доманицького написати досить гостру рецензію на монографію Є.Григорової «Т.Г.Шевченко, биография для юношества», видану у Москві 1896 р. Автор зазначав, що перша частина цієї монографії «годиться цілком хіба для маленьких дітей» [12, арк. 41 – 42]. Рецензент звернув увагу на велику кількість русизмів, що зустрічалися у роботі. Наприклад: «тут ми знаходимо, що “Ярина” зветься – “Ирина”, а “батько” – “тятяка”... Сила виразів чисто російських, як: “а ты оттель, малець ? Чай, страсть, какъ проголодался” та інше...» [12, арк. 42].

В.Доманицький звинуватив авторку у плагіаті, довівши, що ця робота, фактично, була копією «Жизни и произведений Тараса Шевченка» Чалого (1882 р.) за виключенням цитат. На думку рецензента, Е.Григорова цитувала Шевченка лише з російськомовних творів (наприклад, «Тризна») або у своєму власному перекладі, який був дуже далеким від досконалості.

Наприклад, рядки:

Кругом його степ як море
Широке синіє,
За могилами могили
А там – тільки мріє...

у перекладі Є.Григорової звучали так:

Кругом его синее степь,
Подобно пространному морю,
За могилами могилы,
А там только ----- [12, арк. 42].

Єдиним, що дійсно заслуговувало на увагу читача, вважав В. Доманицький, були чотири досить гарні малюнки. Висновок рецензента був невтішним: «Не зважаючи на усі хиби розбираємої нами праці, вона принесє деяку користь, знайомлячи російську молодіж з образом (хоча і блідим) нашого великого поета...» [12, арк. 42].

Це були одні з перших розвідок молодого вченого, присвячені життєвому шляху поета.

Наступним здобутком В.Доманицького було надруковане 1904 р. в «Киевской старине» статистичне дослідження «Як читається Шевченко» [151], де автор намагався визначити кількість видань “Кобзаря” і окремих віршів в Україні й за кордоном починаючи з 1840 р. Підрахунки зводилися до такого: разом до 1904 р. вийшло 20 видань «Кобзаря» у кількості 120 тис. екземплярів, а також 13 видань «З Кобзаря» у кількості 22 тис. екземплярів.

Щодо окремих віршів, то найчастіше видавалися «Катерина» – 11 видань і 111 тис. примірників, і «Наймичка» – 7 видань і 100 тис. примірників. Наступну сходинку посідали «Тополя» (4 видання) – 31 000, «Невільник» (2 видання) – 20 000, «Гайдамаки» (6 видань) – 14 000, «Перебендя» (3 видання) – 13 000, «Причинна», «Утоплена», «Русалка», «Мар'яна» (1 видання) – 10 000, «Княжна» (3 видання) – 9 000. Інші видання не перевищували 3000

Таким чином, загальна сума видань українських творів Т.Г.Шевченка в Україні і за її межами, за підрахунками В.Доманицького, сягнула 500.000 [151, с. 18 – 19].

Того ж року була опублікована рецензія В.Доманицького на дослідження М.Комарова «Шевченко в литературе и искусстве. Библиографический указатель материалов для изучения жизни и произведений Т.Шевченка» [199], видане в Одесі 1903 р. На початку своєї роботи В.Доманицький коротко переказував основні положення рецензії І.Франка, надрукованої у львівському літературно-історичному журналі ЗНТШ, який був «мало распространён среди нашей публики». Рецензент визначив основні недоліки даного дослідження: 1) неточно вказана нумерація; 2) робота не охоплювала всі матеріали з цієї теми; 3) спостерігалася неточність у передачі заголовків статей. Потім В.Доманицький детально проаналізував кожен із вищенаведених пунктів, підтверджуючи свої висновки конкретними прикладами.

Опрацювавши роботу М.Комарова і проаналізувавши рецензію М. Франка, дослідник дійшов висновку, що це була перша спроба, хоча і не досконала, ознайомити широкий загал не лише з переліком творів Т. Шевченка, а й з літературою, що так чи інакше була пов'язана з видатним українським поетом, тобто з історіографією проблеми. Можна припустити, що дослідження М.Комарова підштовхнуло В.Доманицького до подальшої роботи над вивченням творчості Т.Шевченка.

Варто відзначити, що розмова про необхідність повного критичного видання поезій Шевченка точилася у літературі протягом останніх десятиліть ХІХ ст. постійно. Твори Шевченка за його життя і після смерті поета, у зв'язку з цензурними обмеженнями, були суттєво видозмінені і друкувалися зі значними скороченнями. Так, перше видання «Кобзаря» вийшло у Петербурзі 1860 р. під наглядом самого Шевченка, але воно містило тільки незначну частину його поезій. Значно повнішим було видання Кожанчикова 1867 р. та Львівське двотомне видання під назвою «Поезії Тараса Шевченка». Найбільш ґрунтовним виданням цього періоду став двотомний «Кобзар», що вийшов у Празі у 1876 – 77 рр., де містилися поезії, недозволені в Росії. Однак, всі ці видання, на думку І.Франка, були «більше або менше кастровані відповідно до вимогів чи то шкільної педагогії, чи то взагалі «естетичного» смаку «нашої публіки» [337, с. 280]. Тому ще у 1892 р. у своїй статті «К вопросу о научном издании «Кобзаря» Т.Г.Шевченка» В.Науменко говорив про необхідність порівняльного аналізу різних варіантів існуючих текстів [361, с. 314]. А відомий літературознавець В.Мировець з цього приводу

зазначав: «Пристаюючи до наукового видання творів Шевченка, ми перш за все мусимо подбати про те, щоб дати повний і непопсований текст Кобзаря» [373, с. 4]. Для виконання цього завдання необхідно було зібрати всі відомі рукописи шевченкових творів, залучити до їх опрацювання висококваліфікованих спеціалістів, переглянути та порівняти різні тексти попередніх видань «Кобзаря».

Другою метою наукового видання творів Т.Шевченка, як стверджував В. Мировець, було «дати змогу читачеві зрозуміти не тільки самі твори письменника, але й їх значення» [373, с. 4]. Для цього необхідно було б подати цілий ряд історико-літературних коментарів, де б критично розглядалися окремі твори і йшлося б взагалі про значення діяльності письменника, про його вплив на подальший розвиток української літератури. Але перш, ніж робити такі наукові примітки, існувала нагальна потреба у хронологічній систематизації творів поета.

Першим повним і науково обробленим виданням творів Шевченка мало стати видання, задумане Товариством ім.Т.Шевченка, підготовкою якого займався О.Огоновський. Воно вийшло 1893 р., але не було «ані повне, ані науково оброблене, і своєю науковою вартістю щодо тексту не стояло навіть на висоті празького «Кобзаря» [337, с. 280]. Значно повніше популярне видання підготував і видав коштом товариства «Просвіта» у 1902 р. Ю. Романчук. Воно супроводжувалося вступною статтею упорядника, де містилися досить цінні зауваження, але, на думку фахівців, упорядковане воно було набагато гірше, ніж попереднє [337, с. 280].

Взявши на озброєння всі вищезгадані зауваження, В.Доманицький розпочав кропітку роботу над монографією «Критичний розслід над текстом «Кобзаря», яка вийшла 1906 р. у Києві. Він зазначав, що «головне, з чого мусить початися робота над критичним виданням поезій Шевченка – це те, щоб було зібрано і докупі зведено увесь матеріал щодо тексту» [162, с. 3]. У вступній статті до цієї праці дослідник вмістив історіографічний огляд усіх відомих робіт з цієї проблеми, а саме: «Варіанти на декотрі Шевченкові твори» О.Кониського, «Недруковані поезії Шевченка» Ю.Романчука, «Деякі причинки до поправнішого видання поезії Т.Шевченка» М.Кр-ського та інші.

В.Доманицький зазначав, що, незважаючи на значну кількість матеріалів, «досі ніхто не зібрав докупі, не оголосив його в цілості для ужитку наукових сил українських, – і новим видавцям «Кобзаря» або дослідникам тексту доводиться кожен раз починати спочатку ту саму роботу» [162, с. 3]. Він високо оцінив видання «Кобзаря» під редакцією Ю.Романчука 1902 р., яке супроводжувалося цінними коментарями редактора. Але, разом з тим, дослідник звернув увагу на той факт, що Ю.Романчук «в статті своїй не показав, через що він бере скрізь той, а не інший варіант якої-небудь поезії, і свої суб'єктивні враження чи симпатії не подав на увагу критики» [162, с. 4].

Сам В.Доманицький, враховуючи помилки своїх попередників на цій ниві, подав у «Критичному розсліду» ретельний текстологічний аналіз всіх відомих поезій Шевченка. Якщо той чи інший вірш не мав автографа, дослідник звіряв тексти в усіх відомих виданнях, порівнював різні варіанти

не тільки слів, а й вживання літер, давав пояснення і коментарі до своїх висновків та вказував правильний варіант тексту.

Відзначаючи важливість цієї монографії В.Доманицького, І.Франко у рецензії на “Критичний розслід над текстом «Кобзаря» писав: «Те, що повинно було бути зроблене ще за життя Шевченка або швидко по його смерті – підготування матеріалів для повного критичного видання його творів, зроблено аж тепер, на наших очах, майже півстоліття по його смерті...» [255, с. 228 – 229].

Отже, дослідження В.Доманицького було не лише одним з найкращих зразків тогочасної наукової методології у сфері філологічних наук, а й стало символом відновлення історичної справедливості щодо літературного генія Т. Шевченка. Фактично, вихід монографії В.Доманицького привернув увагу української наукової громади до необхідності видання повної збірки поезій Т. Шевченка. Тим більше, що завдяки дослідженню В.Доманицького ця справа значно полегшувалася.

Того ж 1906 р. до підготовки повного видання творів Шевченка приступило Наукове товариство ім. Т.Г.Шевченка у Львові. Аналогічну роботу запропонували В.Доманицькому два українські видавництва у Петербурзі – «Благодійне товариство видання дешевих і корисних книжок» та благодійне «Товариство ім.Т.Шевченка», які здобули дозвіл на повне видання «Кобзаря» [110, с. 7]. Це видання призначалося для масового читача, тому, цілком зрозуміло, що у ньому неможливо було розмістити не лише критичні редакторські примітки, а навіть і сам варіант текстів. Виходячи з цього, необхідно було з усіх варіантів шляхом ретельного літературно-критичного аналізу та художнього відбору обрати найбільш відповідні. З цією метою В.Доманицький дослідив увесь шевченківський матеріал, що зберігався у музеї ім. В.Тарновського у Чернігові, а також власні рукописи Т. Шевченка, люб’язно надані йому у користування В.Науменком – «ті автентичні книжечки, які Шевченко нищечком “мережав” та “начиняв віршами” на заслання в рр.1847 – 1850, та ще одною його ж таки, Шевченка, книжкою – альбомом, куди поет попереписував більшу частину своєї невільницької поезії і вписував усі свої поетичні твори з р.1857 аж до р.1861» [162, с. 4]. Крім того, В.Доманицький користувався матеріалами, зібраними громадою українських діячів наприкінці 80-х рр. ХІХ ст., копіями автографів, знайдених у паперах М.Максимовича, а також матеріалами, отриманими від інших приватних осіб [162, с. 5].

Так, 1906 р. у листі до Ю.Романчука В.Доманицький повідомляв, що готуючи до друку повний «Кобзар», ознайомився з автографами Шевченка, які зберігалися в музеї Тарновського, а також дослідив дві збірки «невільницької поезії», що належали В.Науменку. Єдиним першоджерелом, з яким В.Доманицькому не вдалося ознайомитись, оскільки дослідник не знав його місцезнаходження, був примірник «Кобзаря» 1860 р. [9, арк. 6 – 7].

Продовжуючи збирати автографи видатного поета, дослідник у листі від 4 липня 1906 р. просив П.Стебницького зробити копію одного з рукописів Шевченка, зазначивши, що тоді «ми мали б низку поезій безперечно

написаних до р.1847...» [83, арк. 1]. З подібним проханням В.Доманицький звертався і до Марка Вовчка. У листі від 26 червня 1906 р. до письменниці він просив її надати у користування автограф «Неофітів» [246, с. 401]. В. Доманицькому було відомо, що після смерті Шевченка Марії Олександрівні було віддано примірник Біблії. Тому у цьому ж листі дослідник цікавився, чи не та це Біблія, в якій Шевченко писав вірші, сидячи у Петропавлівський фортеці, і просив дозволити скопіювати ті вірші.

Таким чином, у результаті копіткої роботи три чверті всіх поезій були звірені з оригіналами автографів Шевченка. Неперевереними лишилися лише ті твори, оригінали яких були недоступні редактору, а саме: 1) «Причинна», 2) «Вітре буйний», 3) «На вічну пам'ять Котляревському», 4) «Тече вода в синє море», 5) «Утоплена», 6) «Н. Маркевичу», 7) «Тяжко, важко», 8) «Великий льох», 9) «Вітер в гаї нагинає», 10) «Щепкіну» («Пустка»), 11) «Юродивий», 12) «Черниця Мар'яна», 13) «Чого мені тяжко», 14) «За думою дума», 15) «Не завидуй багатому», 16) «Минають дні», 17) «Чи не покинуть нам небого». Але стосовно віршів «Щепкіну», «Черниця Мар'яна», «Чого мені тяжко», «За думою дума», «Не завидуй багатому» та «Минають дні», то у 1906 р. у Петербурзі, в архіві департаменту поліції (так званому «III відділі») було знайдено їх автографи, а також кінець «Єретика» («Іван Гус») та три нових поеми: «Сова», «Дівочії ночі» і «Черниця Мар'яна» [162, с. 3 – 5]. Тому у наступних виданнях «Кобзаря» В.Доманицького і ці поезії були повністю вивірені.

Коли частину «Кобзаря» було вже видрукувано, В.Доманицький ознайомився з деякими з автографів («Утоплена», «Н.Маркевичу»), що зберігалися у Румянцевському музеї в Москві, куди вони надійшли від видавця “Молодика” І.Бецького, і навів окремі відміни з них у примітках. Також дослідник співставив тексти з рукописними списками, що зберігалися у П.Куліша, М.Максимовича, Л.Тарновської, Г.Честахівського, прижиттєвими публікаціями Т.Шевченка та посмертними першодруками. Хоч у нього не було деяких матеріалів, якими свого часу користувались редактори празького «Кобзаря», зокрема правленого Шевченком робочого примірника «Кобзаря» 1860 р. та деяких фрагментів з рукопису «Поезія Т. Шевченка. Том первый», проте в цілому він спирався на багато ширше коло текстових джерел, ніж будь-хто з його попередників [347, с. 535]. За винятком робочого примірника «Кобзаря» 1860 р., автографа «Мар'яни-черниці» та деяких інших матеріалів, В.Доманицький мав практично всі першоджерела, необхідні для того, щоб упорядкувати критично перевірений текст творів Шевченка.

Завдяки ретельному текстологічному аналізу В.Доманицький встановив хронологію написання близько 50 поезій. Крім того, дослідник виявив усі “нешевченкові” вірші, що протягом останніх років входили до «Кобзарів». Наприклад, «Ой у саду, у саду гуляли кокотки» та «Не журюся я, а не спиться часто до півночі», які увійшли навіть до останнього видання «Кобзаря», зредагованого Ю.Романчуком.

Перше видання «Кобзаря» під редакцією В.Доманицького вийшло, як і планувалося, у 1907 р. і розійшлося тиражем у 60 000 примірників. О. Лотоцький з цього приводу писав: «І щоб не сказала колись дальша критика шевченкового тексту (а її ще й досі немає), вона мусить, при всяких умовах, визнати той факт, що український народ вперше прочитав справжнього Шевченка з рук Доманицького» [257, с. 8].

Друге видання «Кобзаря» побачило світ наступного 1908 року і розійшлося дуже швидко. Після виходу першого видання В.Доманицький ознайомився ще з кількома автографами («Осії глава XIV», «Подражаніє Іезекіїлю. Глава 19», «Якби то ти, Богдане п'яний» та ін.) й списками творів Т.Шевченка, що зберігалися у І.Лазаревського і Г.Н.Мордовцевої й зробив за ними уточнення і виправлення в тексті наступного видання «Кобзаря», а також навів відміни у примітках. Також до цього видання був включений новознайдений вірш «Дурні та горді ми люди» [347, с. 539].

В.Доманицький не зупинився на цьому і продовжував збирати матеріали про Шевченка, готуючи до друку третє видання «Кобзаря». Так, довідавшись про те, що до Київського наукового товариства потрапила бібліотека О. Кониського, він писав Б.Грінченку: «Може Ви маєте туди ходи, то треба було б врятувати звідти оправлений рукопис... – листи Шевченка (копії), усі аж до р.1898» [75, арк. 1].

Готуючи третє видання «Кобзаря», В.Доманицький ще раз детально проаналізував попередні видання, відмітивши і взявши до уваги їх недоліки. Так, порівнюючи видання «Кобзаря» під редакцією Ю.Романчука з виданням І.Франка, дослідник дійшов висновку, що на відміну від першого з названих видань, яке характеризувався якісним відбором текстів і відсутністю помилок, друге – Франкове – фактично, можна вважати неіснуючим [10, арк. 1]. Видання під редакцією І.Франка викликало у В.Доманицького ряд суттєвих зауважень стосовно включених до «Кобзаря» варіантів поезій. Особливо гострій критиці дослідник піддав мову цього видання. У листі до Ю.Романчука він писав з цього приводу: «...це просто глум над мовою Шевченка. (Я сам родом з Звенигородського повіту і мова Шевченка мені рідна не стала, а справді рідна, і я знаю, як Шевченко кожне слово наголошував)» [10, арк. 1].

Глибоке знання особливостей мови Т.Шевченка допомогло В. Доманицькому виявити неточності і помилки попередніх видань «Кобзаря», зробивши своє видання найповнішим і, певною мірою, унікальним.

Збираючи матеріали про Шевченка, В.Доманицький неодноразово стикався з жадобою і корисливістю нерозуміючих людей. Наприклад, за оригінал «Черниці Мар'яни» міський суддя з Ростова-на-Дону Корсун прагнув отримати 1500 – 2000 крб. За можливість звірити наявний у В. Доманицького текст поезії «Чи не покинуть нам, небого» з оригіналом, що зберігався на портреті Шевченка у «некогого» Прокофієва, від дослідника зажадали 1200 крб., що у 10 разів перевищувало вартість портрета [70, арк. 1]. Звісно, зіткнення під час збору наукових матеріалів з такими «культурними варварами» значно ускладнювало і гальмувало дослідницьку

роботу В.Доманицького.

В.Доманицький, перебуваючи досить часто у скрутному фінансовому положенні через необхідність постійно лікуватись, не завжди міг придбати оригінали творів великого Кобзаря. У цьому йому часто допомагали близькі друзі. Так, І.Щитківському на прохання В.Доманицького вдалося придбати вищезазначений портрет у д.Прокофієва всього за 25 карбованців. Оригінал поезії “Чи не покинуть нам, небого”, який містився на звороті портрету, дозволив досліднику встановити точну дату написання вірша та деякі текстологічні особливості.

Завершуючи роботу над третім виданням і з'ясовуючи останні деталі, В.Доманицький радився з Ю.Романчуком щодо точних дат написання наступних поезій: «Тарасової ночі» (у Ю.Романчука було вказано, що ця поезія написана 6.XI.1838, а В.Доманицький мав дані, що то був 1839 рік), «Думи мої, думи» та «Посланіє» до Шафарика (у Ю.Романчука – 16.X.1845, у В.Доманицького – 22.XI.1845). В.Доманицький не хотів відсилати текст до друку, не порівнявши всі можливі варіанти [11, арк. 2]. У цьому ж листі В.Доманицький повідомив, що третє видання «Кобзаря» друкуватиметься видавництвом Ситіна у Москві і повинно бути скінчене до Великодня. В.Доманицький купив право на власність терміном до 1911 року (50 років з дня смерті поета).

Останнє третє видання «Кобзаря» під редакцією В.Доманицького було доповнене новознайденим віршем “Човен” і побачило світ у 1910 р. вже після смерті упорядника. Це видання вийшло в роки реакції, у нових цензурних умовах і зазнало переслідувань з боку Петербурзького комітету у справах друку та Петербурзької судової палати, за вироком якої, затвердженим сенатом, у «Кобзарі» за редакцією В.Доманицького 1910 та 1908 рр. було вирізано близько шести аркушів забороненого тексту («Юродивий», «Марія», «Гімн черничий», «Світе ясний, світе тихий», «І Архімед, і Галілей», «Саул», уривки у поемах «Сон», «Кавказ», «Неофіти» та ін.). Незабаром цю репресію було поширено й на видання “Кобзаря” за редакцією В.Доманицького 1907 р.

Ніякі перешкоди не зменшили значимості трудів дослідника. Сучасники високо оцінили важливу і відповідальну роботу, здійснену В.Доманицьким. С. Єфремов з цього приводу зазначав: «Коли б Доманицький нічого більше не зробив був, то вже одна оця праця над “Кобзарем” повинна б забезпечити йому вічну пам’ять на Україні» [257, с. 8].

Отже, на основі аналізу літературознавчих та бібліографічних досліджень В.Доманицького з'ясовано, що його діяльність у цих галузях української науки була спрямована на популяризацію української художньої та науково-публіцистичної літератури, ознайомлення з нею широких верств населення. Так, бібліографічні огляди за 1899 – 1906 рр., укладені В.Доманицьким, містили найбільш повний перелік художніх творів, науково-популярних праць, нарисів, статей, збірок, характеристику діяльності україномовних видань, які виходили в Росії, Австро-Угорщині, Чехії та Америці, що дає можливість сучасним дослідникам сформулювати чітке

уявлення про стан української літератури і літературознавства наприкінці XIX – на початку XX ст.

Комплекс літературознавчих праць В.Доманицького характеризувався широким діапазоном наукових інтересів дослідника – від вивчення життя і творчості окремих письменників (Є.Гребінки, М.Шашкевича, Д. Братковського та ін.) до аналізу головних потреб українського книговидання, пов'язаних, у першу чергу, з браком україномовної літератури. Необхідність популяризації українського художнього слова вилилася у низку робіт науковця, присвячених дослідженню біографії і творчості М.Маркович (Марко Вовчок). Виконане на високому науково-методологічному рівні дослідження В.Доманицького допомогло остаточно вирішити питання щодо авторства «Народних оповідань», висвітлити особливості художнього стилю видатної письменниці, оприаявити дискусійні сторінки її біографії.

Важливою складовою наукової спадщини В.Доманицького виступають його роботи у галузі шевченкознавства. Популяризація дослідником національно-визвольних ідей видатного українського поета відбувалася у кілька етапів: 1) вивчення історіографії життя і творчості поета; 2) всебічне висвітлення біографії Т.Шевченка на основі знайдених науковцем архівних матеріалів і творів поета та опублікованих джерел; 3) здійснення статистичного аналізу творів Кобзаря з метою визначення найпопулярніших поезій; 4) підготовка і видання першого повного зібрання творів Т.Шевченка; 5) публікація монографії В.Доманицького «Критичний розслід над текстом «Кобзаря». Завдяки комплексному дослідженню творчості Т.Шевченка, здійсненому В.Доманицьким, було внесено деякі уточнення до біографії поета, введено до обігу невідомі раніше поезії, а також виявлено неточності фактологічного характеру у попередніх виданнях «Кобзаря».

Загалом у літературознавчих і бібліографічних дослідженнях та оцінках В.Доманицького відбилися всі помітні явища і процеси української гуманітарної науки кінця XIX – початку XX ст., що безперечно, сприяло підвищенню освітнього рівня й обізнаності широких верств населення, пробуджувало почуття національної гордості та привертало увагу прогресивних кіл українського суспільства до проблем української культури в цілому.

ВИСНОВКИ

Становище історичної науки на сучасному етапі її розвитку дозволяє дослідникам ґрунтовно вивчати біографії, громадську і наукову діяльність окремих представників української культури. Це дає змогу “зсередили” розкрити і проаналізувати суспільно-політичні, історичні, культурні явища і процеси певної доби. У цьому контексті особливий інтерес викликає постать Василя Миколайовича Доманицького як яскравого представника своєї епохи. Аналіз змісту наукової, публіцистичної, епістолярної спадщини В. Доманицького дає підстави зарахувати його до визначних українських науковців, фундаторів кооперативної справи, сподвижників національної історичної науки. Водночас вивчення творчого доробку вченого довело співзвучність його ідей з висновками провідних сучасних науковців, що цілком відповідає потребам української історичної науки.

Дослідження окремих напрямків діяльності В. Доманицького вже має вагомий здобутки. Завдяки працям Б. Лобача-Жученка, І. Фаренія, А. Болаболъченка, Ф. Ленченка та О. Палій проаналізовано і у загальних рисах окреслено внесок В. Доманицького у розвиток кооперативної справи в Україні, його діяльність у провідних періодичних виданнях і наукових установах, життєвий шлях. Однак ніхто з дослідників не ставив завдання комплексно проаналізувати всі напрями громадської і наукової діяльності вченого. Наявна джерельна база цілком дозволяє це зробити.

Життєпис В. Доманицького свідчить, що він подолав складний шлях розвитку і сформувався як активний громадський діяч, талановитий організатор, науковець, редактор під впливом багатьох факторів: сім’ї, де діти виховувалися на українських традиціях, прилучалися до української мови, звичаїв; гімназії та університету, де, незважаючи на антиукраїнську освітню політику, вихованці мали гідний для наслідування приклад багатьох викладачів – В. Антоновича, В. Іконнікова, П. Житецького; літератури і часописів національного спрямування; в українських громадських організаціях і товариствах, де В. Доманицький співпрацював з видатними політичними, громадськими, науковими діячами.

Громадська діяльність В. Доманицького є відображенням і практичною реалізацією його особистісного світогляду, у якому провідне місце займала національна ідея. У його діяльності яскраво відображена ідея національного єднання українців. Це виявилось у тісній співпраці дослідника з В. Науменком, Є. Чикаленком, М. Аркасом, С. Єфремовим, І. Франком, В. Гнатюком та іншими провідними українськими діячами, у заснуванні видавництва «Вік», у його діяльності в українських товариствах та у написаних ним популярних брошурах і наукових монографіях, а також у численних публікаціях. В. Доманицький співпрацював з усіма провідними періодичними виданнями межі ХІХ – ХХ ст. Його роботи друкувалися в «Киевской старине», «Літературно-науковому віснику», «Записках Наукового товариства ім. Т. Шевченка», «Раді», «Новій громаді», «Україні» тощо. За самовіддану і плідну роботу на ниві розповсюдження національно-

патріотичних і просвітницьких ідей В.Доманицького у 1900 році було обрано дійсним членом київського Товариства грамотності та дійсним членом історичного товариства Нестора-літописця.

Як один із засновників та фактичний редактор видавництва «Вік» В. Доманицький відіграв важливу роль у розробці його організаційного статуту. Самий активний період роботи видавництва припадав на 1898 – 1905 рр., коли В.Доманицький виконував обов'язки головного редактора. За цей період було видано 91 книжку, зокрема «Енеїду» І.Котляревського, «Народні оповідання» Марка Вовчка, «Оповідання» М.Коцюбинського, альманах «На вічну пам'ять Котляревському» та багато інших. В.Доманицький став одним з фундаторів становлення власної концепції книговидавання, розробленої редакцією видавництва, а саме – розподілу книжок на три серії, що дозволило якнайповніше врахувати потреби строкатої читацької аудиторії. Робота В. Доманицького у видавництві «Вік» сприяла збереженню і поширенню українського художнього слова, що відіграло важливу роль у культурному і національному житті українського народу, зокрема в освітньо-виховному аспекті, сприяло формуванню національної свідомості, усвідомленню самотності української культури.

Перебуваючи у Петербурзі, В.Доманицький разом з Д.Чижевським, П. Стебницьким, Ф.Вовком, Б.Грінченком та іншими провідними громадськими діячами розробив програму Української демократично-радикальної партії, яка виступала за надання Україні статусу автономії, повне скасування заборони українського слова, впровадження української мови у школі, судочинстві та адміністративних закладах, і цілком відповідала політичним поглядам і переконанням самого ученого.

Ще одним з напрямів громадської діяльності В.Доманицького стала кооперативна справа. Провідним у змісті його кооперативної діяльності стали:

- організаторсько-практичні зусилля в царині розбудови і функціонування української кооперативної справи, яка на той період ще не мала чіткої структури і достатнього науково-методичного забезпечення. За кілька років свого перебування на селі (1905 – 1907) В.Доманицький створив цілу мережу кооперативних закладів, які успішно функціонували і охоплювали майже весь Звенигородський повіт;

- теоретичні пошуки, пов'язані з написанням необхідних посібників та популярних нарисів, присвячених поширенню кооперативної справи серед широких верств населення. Досвід практичної діяльності дозволив В. Доманицькому перейти до теоретичних узагальнень – визначення самого поняття кооперації, її видів, головних завдань, принципів, засад функціонування. Намагання створити необхідну методичну базу у справі кооперації проявилися також в участі В.Доманицького у з'їзді-нараді споживчих товариств 1907 р., заснуванні Київського кредитного союзу та у розробці Статуту споживчих товариств;

- популяризаторська праця, що, з одного боку, сприяла поширенню досягнень української кооперації, доведенню до широкого загалу її проблем і

потреб, а з іншого – збагачувала українську кооперативну справу прогресивними ідеями зарубіжних надбань, стимулюючи нові пошуки у галузі національної кооперації. Особливо яскраво популяризаторська діяльність В.Доманицького проявилася у написанні праць «Селянська доля», «Про товариські крамниці», «Як хазяюють селяни в чужих краях», що сприяли поширенню ідей кооперації не тільки в Україні, а й за її межами.

Науковий світогляд В.Доманицького не набув остаточної завершеності і представляв собою синкретичну систему поглядів, яка об'єднувала у своїй основі як ідеалістичні, так і позитивістські настанови. Це свідчить не лише про еkleктизм його творчості, але й про творчий пошук науковця. Головним мотивом історичних досліджень вченого було прагнення довести широкому загалу самотутність українського народу шляхом синтезу національної історії

Характеризуючи методику історичного дослідження В.Доманицького варто відзначити вирішальну роль В.Антоновича в її становленні. Праці дослідника, як і більшості представників «Київської історичної школи», збудовані за однією схемою – географічний нарис, зовнішні події, внутрішня історія. Головною ознакою досліджень В.Доманицького, і не лише у царині історії, є суворий документалізм, оскільки виключна їх більшість базувалася на широкій джерельній основі.

Огляд наукової діяльності В.Доманицького засвідчує його незаперечні здобутки у галузі вітчизняної історії. Його монографія «Козаччина на переломі XVI – XVII ст. (1596 – 1603)» відзначалася цілою низкою нових фактів, ґрунтовними уточненнями і глибоким аналізом описуваних подій. Однак, на жаль, ця робота майже не використовується сучасними дослідниками. Учений увів до наукового обігу значну кількість невідомих архівних матеріалів стосовно повстання під проводом С.Наливайка та польського повстання 1831 р. Ще й досі залишається неопублікованою праця В.Доманицького «Загальна історія Малоросії», де він намагався довести самотутність українського народу, базуючись на епохальних подіях минулого

Важливе наукове значення мала діяльність В.Доманицького щодо формування історичної свідомості українців. Виходячи з переконання, що тільки ґрунтовне знання історії свого народу може забезпечити повноцінну національну свідомість, підйом справжнього патріотизму, В.Доманицький розпочав редакторську роботу над «Історією України-Русі» М.Аркаса – книгою, яка фактично стала першим підручником з національної історії.

Вчений не лише виступав популяризатором історичних знань (редагував книги, писав історичні дослідження, викладав у гімназії), але й у численних рецензіях пропагував праці з історії України, знайомив читачів з основними науковими досягненнями і тим самим залучав їх до історичної науки.

В цілому характер наукових уподобань В.Доманицького та методичні засади його творчості були зумовлені як характером розвитку тогочасної європейської історичної науки, так і станом української історіографії наприкінці XIX – на початку XX ст.

В.Доманицький зробив помітний внесок у розвиток гуманітарних наук, зокрема етнографії та літературознавства. Завдяки його наполегливій роботі було зібрано 68 варіантів «Пісні про Нечая», визначено їх історичну основу. Він одним з перших дослідив біографію і опрацював матеріали піонера української етнографії З.Доленга-Ходаковського. В.Доманицький також багато уваги приділив фактично знищеному жанру українського мистецтва – кобзарству і, як його продовженню, лірництву, зібравши унікальні відомості про його стан у Київській губернії на початку ХХ ст.

Науковець разом з В.Липинським ознайомив українських читачів з творчістю та біографією польського поета Д.Братковського. Ґрунтовністю і аналітичністю характеризуються праці В.Доманицького, присвячені життю і творчості відомої української письменниці Марка Вовчка. Дослідник був не тільки біографом, а й близьким другом письменниці і тому, коли після її смерті посилювалися спроби деяких літературних критиків довести, що автором «Народних оповідань» є чоловік письменниці, а не вона сама, В.Доманицький рішуче став на її захист. Ряд його статей і розвідок, спрямованих на доведення одноосібного авторства М.О.Маркович не втратив своєї актуальності і широко використовується сучасними дослідниками її творчості

Публікація дослідником історичних документів, збірників пісень, наукових розвідок і рецензій етнографічного та літературознавчого характеру сприяла поглибленню вивчення різноманітних аспектів буття українського народу. Плідна робота у наукових осередках позитивно впливала на активізацію їхньої діяльності. Власним прикладом він стимулював оточуючих до роботи.

Значний вплив на формування світогляду і національно-громадянських позицій В.Доманицького справили життя і твори Т.Шевченка. Розпочавши ознайомлення з ними ще під час навчання в гімназії, дослідник сприяв виданню і розповсюдженню творів видатного українського поета. Саме завдяки його кропіткій дослідницькій роботі українська громадськість вперше побачила повне зібрання поезій Т.Шевченка. Дослідник встановив хронологію написання всіх віршів, звірив їх з автографами і першодруками, виправив помилки попередніх видавців. «Кобзар» під редакцією В. Доманицького перевидавався тричі і був визнаний першим науково обробленим і повним виданням творів Т.Шевченка. Шевченкознавчі студії В. Доманицького завершилися написанням фундаментальної монографії «Критичний розслід над текстом “Кобзаря”», високий методологічний рівень підготовки якої визнають сучасні шевченкознавці.

Своєю роботою науковець долучився до утвердження культу Шевченка в Україні, формування у широких верств населення під впливом життя і творчості видатного поета національної свідомості, прагнення до освіти і власної держави.

Отже, на підставі результатів, отриманих в ході підготовки дисертаційного дослідження, без перебільшення можна говорити про те, що творчий доробок Василя Миколайовича Доманицького заслуговує на увагу і

подальше глибоке історіографічне дослідження та популяризацію. Насамперед, належить опублікувати його дослідження «Загальна історія Малоросії», перевидати монографії вченого «Козаччина на переломі XVI – XVII вв. (1596 – 1603)» та «Критичний розслід над текстом «Кобзаря»». Бажано також надрукувати епістолярну спадщину В.Доманицького і листи до нього відомих українських громадських діячів і науковців, зокрема Б. Грінченка, Д.Донцова, Г.Хоткевича, Ф.Матушевського, М.Аркаса.

Складний життєвий шлях і активна громадська та наукова діяльність В. Доманицького залишили тривкий, помітний слід в українській історії. І тому його ім'я, несправедливо забуте у радянські часи, має бути зараховане до провідних імен громадських і наукових діячів кінця XIX – початку XX ст.

Список використаних джерел і літератури

ДЖЕРЕЛА

1. Архівні джерела

Центральний державний історичний архів України у місті Києві (ЦДІАУК)

- 1.1. Грушевський А.С. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Од. зб. 25. – 237 арк.
 1.2. Листи В. Доманицького до М. Грушевського. – Ф. 1235. – Оп. 499. – Од. зб. 457. – 151 арк.
 1.3. Рецензія Зайцева на книгу «Чистому серцем. Памяти Василя Доманицького». – Ф. 2017. – Оп. 1. – Од. зб. 474. – 2 арк.
 1.4. Переписка с Киевским губернатором об установлении места погребения (в с. Колодистом или Киеве) умершего за границей члена Украинской национал-демократической партии В. Доманицкого. – Ф. 275. – Оп. 1. – Од. зб. 1988. – 18 арк.
 1.5. Дела о деятельности студенческих землячеств, Киевского «Союзного совета объединенных землячеств» (1896 – 1917). – Ф. 274. – Оп. 1. – Од. зб. 536. – 113 арк.

Центральний державний історичний архів України у місті Львові (ЦДІАУЛ)

- 1.6. Лист В. Доманицького до В. Гнатюка. – Ф. 309. – Оп. 1. – Од. зб. 2268. – 1 арк.
 1.7. Лист В. Доманицького до Ю. Романчука (без дати). – Ф. 382. – Оп. 1. – Од. зб. 24. – 1 арк.
 1.8. Лист В. Доманицького до Ю. Романчука від 9 березня 1910 р. – Ф. 382. – Оп. 1. – Од. зб. 24. – 2 арк.
 1.9. Лист В. Доманицького до Ю. Романчука від 1 (14) липня 1906 р. – Ф. 382. – Оп. 1. – Од. зб. 24. – 1 арк.
 1.10. Лист В. Доманицького до Ю. Романчука від 2 травня 1909 р. – Ф. 382. – Оп. 1. – Од. зб. 24. – 1 арк.
 1.11. Лист В. Доманицького до Ю. Романчука від 2 лютого 1910 р. – Ф. 382. – Оп. 1. – Од. зб. 24. – 2 арк.
 1.12. Статті, рецензії наукових дослідників Данилевича В.Є. та Доманицького В.М. – Ф. 401. – Оп. 1. – Од. зб. 51. – 78 арк.

Державний архів міста Києва (ДАК)

- 1.13. О допущении к преподаванию русского языка окончившего курс историко-филологического факультета университета Св. Владимира Василия Николаевича Доманицкого. – Ф. 98. – Оп. 1. – Од. зб. 18. – 10 арк.
 1.14. О чтении разными лицами вступительных лекций. – Ф. 16. – Оп. 335. – Од. зб. 9. – 45 арк.

Державний архів Миколаївської області (ДАМО)

- 1.15. Лист В. Доманицького до М. Аркаса від 11 (24) липня 1908 р. – Ф. 468. – Оп. 1. – Од. зб. 23. – 1 арк.
 1.16. Лист Г. Хоткевича до М. Аркаса без дати. – Ф. 468. – Оп. 1. – Од. зб. 23. – 1 арк.

Приватний архів В.Є.Шкоди

- 1.17. Листівка В. Доманицького від 22 жовтня 1901 р. до М.М. Требінської. – 1 арк.
- 1.18. Листівка В. Доманицького від 7 квітня 1902 р. до М.М. Требінської. – 1 арк.
- 1.19. Листівка В. Доманицького від 28 квітня 1904 р. до М.М. Требінської. – 1 арк.
- 1.20. Листівка В. Доманицького від 27 січня 1904 р. до М.М. Требінської. – 1 арк.
- 1.21. Листівка В. Доманицького від 15 вересня 1908 р. до М.М. Требінської. – 1 арк.
- 1.22. Лист В. Доманицького від 4(17) грудня 1909 р. до М.М. Требінської. – 2 арк.
- 1.23. Лист В. Доманицького 1910 р. до Лесі Требінської. – 2 арк.

***Інститут літератури ім. Т.Шевченка, відділ рукописів
(ІЛ НАНУ, від. рук.)***

- 1.24. Лист В. Доманицького до І. Франка від 17 (30) січня 1904 р. – Ф. 3. – Од. зб. 1629. – 1 арк.
- 1.25. Лист В. Доманицького до І. Франка від ? листопада 1907 р. – Ф. 3. – Од. зб. 1067. – 1 арк.
- 1.26. Лист В. Гнатюка до В. Доманицького від 12 грудня 1907 р. – Ф. 47. – Од. зб. 94. – 1 арк.
- 1.27. Лист В. Гнатюка до В. Доманицького від 8 травня 1909 р. – Ф. 47. – Од. зб. 102. – 1 арк.
- 1.28. Листівка М. Грушевського до В. Доманицького від ? вересня 1908 р. – Ф. 47. – Од. зб. 138. – 1 арк.
- 1.29. Лист М. Грушевського до В. Доманицького без дати. – Ф. 47. – Од. зб. 143. – 1 арк.
- 1.30. Лист П. Доманицького до В. Доманицького від 19 серпня 1908 р. – Ф. 47. – Од. зб. 183. – 2 арк.
- 1.31. Лист П. Доманицького до В. Доманицького від 13 жовтня 1909 р. – Ф. 47. – Од. зб. 191. – 1 арк.
- 1.32. Лист П. Доманицького до В. Доманицького від 12 січня 1910 р. – Ф. 47. – Од. зб. 192. – 2 арк.
- 1.33. Лист Д. Донцова до В. Доманицького від 14 січня 1910 р. – Ф. 47. – Од. зб. 230. – 1 арк.
- 1.34. Лист Д. Донцова до В. Доманицького від 25 листопада 1910 р. – Ф. 47. – Од. зб. 234. – 1 арк.
- 1.35. Лист С. Єфремова до В. Доманицького від 1909 р. – Ф. 47. – Од. зб. 241. – 3 арк.
- 1.36. Лист Д. Дорошенка до В. Доманицького від 12 лютого 1909 р. – Ф. 47. – Од. зб. 242. – 2 арк.
- 1.37. Лист С. Єфремова до В. Доманицького від 20 березня 1908 р. – Ф. 47. – Од. зб. 257. – 1 арк.

- 1.38. Лист С. Єфремова до В. Доманицького від 9 вересня 1908 р. – Ф. 47. – Од. зб. 261. – 1 арк.
- 1.39. Лист. С. Єфремова до В. Доманицького від 14 лютого 1910 р. – Ф. 47. – Од. зб. 273. – 1 арк.
- 1.40. Лист В. Липинського до В. Доманицького від 21 вересня 1908 р. – Ф. 47. – Од. зб. 424. – 2 арк.
- 1.41. Лист В. Липинського до В. Доманицького від 6 січня 1909 р. – Ф. 47. – Од. зб. 441. – 2 арк.
- 1.42. Лист В. Липинського до В. Доманицького без дати. – Ф. 47. – Од. зб. 482. – 2 арк.
- 1.43. Лист Б. Марковича до В. Доманицького від 30 листопада / 13 грудня 1910 р. – Ф. 47. – Од. зб. 560. – 1 арк.
- 1.44. Лист Б. Марковича до В. Доманицького від 6 квітня 1909 р. – Ф. 47. – Од. зб. 561. – 1 арк.
- 1.45. Лист Ф. Матушевського до В. Доманицького від 31 листопада 1909 р. – Ф. 47. – Од. зб. 600. – 1 арк.
- 1.46. Лист Ф. Матушевського до В. Доманицького від 2 грудня 1909 р. – Ф. 47. – Од. зб. 601. – 2 арк.
- 1.47. Лист Ф. Матушевського до В. Доманицького від 24 грудня 1909 р. – Ф. 47. – Од. зб. 602. – 1 арк.
- 1.48. Лист В. Піснячевського до В. Доманицького без дати. – Ф. 47. – Од. зб. 660. – 1 арк.
- 1.49. Лист П. Стебницького до В. Доманицького від 7 квітня 1909 р. – Ф. 47. – Од. зб. 739. – 1 арк.
- 1.50. Лист П. Стебницького до В. Доманицького від 1 січня 1910 р. – Ф. 47. – Од. зб. 740. – 1 арк.
- 1.51. Лист Г. Хоткевича до В. Доманицького від 3 березня 1909 р. – Ф. 47. – Од. зб. 850. – 3 арк.
- 1.52. Лист Г. Хоткевича до В. Доманицького без дати. – Ф. 47. – Од. зб. 893. – 2 арк.
- 1.53. Лист Є. Чикаленка до В. Доманицького від 28 березня 1908 р. – Ф. 47. – Од. зб. 900. – 2 арк.
- 1.54. Лист В. Доманицького до М.М. Требінської. – Ф. 47. – Од. зб. 1020. – 2 арк.

*Інститут рукопису НАН України Національної Бібліотеки ім.В.
Вернадського (ІР НБУВ НАНУ)*

- 1.55. Доманицький В. Библиография о Шевченко. – Ф. I. – Од. зб. 33472. – 3 арк.
- 1.56. Доманицький В. Етнографічний матеріал 1890 – 1895 рр. (сс. Бистрич, Головин, Бігалі, Ровенського повіту та ін.). – Ф. I. – Од. зб. 33496. – 12 арк.
- 1.57. Доманицький В. З історії промисловості і торгівлі в Лівобічній Україні. – Ф. I. – Од. зб. 33520. – 14 арк.
- 1.58. Доманицький В. История Малороссии. – Ф. I. – Од. зб. 602. – 55 арк.
- 1.59. Доманицький В. К истории украинской литературы первой половины XIX ст. – Ф. I. – Оп. 730. – Од. зб. 6163. – 16 арк.

- 1.60.** Доманицкий В. Материалы для малорусской истории. – Ф. I. – Од . зб. 35473. – 2 арк.
- 1.61.** Доманицкий В. Народная медицина в Ровенском уезде, Волынской губернии. – Ф. I. – Оп. 813. – Од. зб. 5195. – 23 арк.
- 1.62.** Доманицький В. Національне питання (Замітки з історії та ін.). – Ф. I. – Од. зб. 33494. – 2 арк.
- 1.63.** Доманицький В. Про відродження летголів. – Ф. I. – Од. зб. 35025. – 4 арк.
- 1.64.** Лист В. Доманицького до Г. Берло від 14 листопада 1901 р. – Ф. I. – Од . зб. 34091. – 1 арк.
- 1.65.** Лист В. Доманицького до Г. Берло від 8 січня 1902 р. – Ф. I. – Од . зб. 34092. – 1 арк.
- 1.66.** Лист В. Доманицького до Г. Берло від 28 січня 1902 р. – Ф. I. – Од . зб. 34093. – 1 арк.
- 1.67.** Лист В. Доманицького до Г. Берло від 14 березня 1902 р. – Ф. I. – Од . зб. 34094. – 2 арк.
- 1.68.** Лист В. Доманицького до Г. Берло від 5 квітня 1902 р. – Ф. I. – Од . зб. 34095. – 1 арк.
- 1.69.** Лист В. Доманицького до Г. Берло від 15 жовтня 1901 р. – Ф. I. – Од . зб. 34090. – 2 арк.
- 1.70.** Лист В. Доманицького до І. Щитківського від 3 лютого 1910 р. – Ф. I. – Од. зб. 12796. – 3 арк.
- 1.71.** Лист В. Доманицького до Д. Багалія (точна дата невідома), 1900 р. – Ф . I. – Од. зб. 45725. – 2 арк.
- 1.72.** Лист В. Доманицького до Д. Багалія (дата невідома). – Ф. I. – Од . зб. 45726. – 2 арк.
- 1.73.** Материалы расследования революционной деятельности братьев Доманицких. – Ф. I. – Од. зб. 3364. – 10 арк.
- 1.74.** Лист В. Доманицького до Б. Грінченка (дата невідома). – Ф. III. – Од . зб. 36903. – 1 арк.
- 1.75.** Лист В. Доманицького до Б. Грінченка від 20 березня / 2 квітня 1909 р. – Ф. III. – Од. зб. 36909. – 2 арк.
- 1.76.** Лист В. Доманицького до Б. Грінченка від 10 / 23 березня 1909 р. – Ф . III. – Од. зб. 36911. – 2 арк.
- 1.77.** Лист В. Доманицького до Б. Грінченка від 11 / 24 лютого 1909 р. – Ф. III. – Од. зб. 36913. – 1 арк.
- 1.78.** Лист В. Доманицького до Б. І М. Грінченків від 9 / 22 вересня 1908 р. – Ф. III. – Од. зб. 36916. – 2 арк.
- 1.79.** Лист В. Доманицького до Б. Грінченка від 20 грудня 1906 р. – Ф. III. – Од. зб. 36920. – 2 арк.
- 1.80.** Лист В. Доманицького до Б. Грінченка від 1 травня 1905 р. – Ф. III. – Од . зб. 36923. – 1 арк.
- 1.81.** Лист В. Доманицького до Б. Грінченка від 2 жовтня 1900 р. – Ф. III. – Од . зб. 36927. – 1 арк.

- 1.82.** Лист В. Доманицького до П. Стебницького від 1 липня 1906 р. – Ф. III. – Од. зб. 52099. – 1 арк.
- 1.83.** Лист В. Доманицького до П. Стебницького від 4 липня 1906 р. – Ф. III. – Од. зб. 52100. – 2 арк.
- 1.84.** Лист В. Доманицького до П. Стебницького від 10 липня 1906 р. – Ф. III. – Од. зб. 52101. – 2 арк.
- 1.85.** Лист В. Доманицького до П. Стебницького від 18 липня 1906 р. – Ф. III. – Од. зб. 52102. – 2 арк.
- 1.86.** Відкритий лист В. Доманицького до П. Стебницького (дата невідома). – Ф. III. – Од. зб. 52103. – 1 арк.
- 1.87.** Лист В. Доманицького до П. Стебницького від 25 грудня 1906 р. – Ф. III. – Од. зб. 52106. – 1 арк.
- 1.88.** Лист В. Доманицького до П. Стебницького від 12 березня 1909 р. – Ф. III. – Од. зб. 52108. – 1 арк.
- 1.89.** Лист В. Доманицького до П. Стебницького від 2 січня 1909 р. – Ф. III. – Од. зб. 52109. – 2 арк.
- 1.90.** Лист В. Доманицького до П. Стебницького від 4 березня 1910 р. – Ф. III. – Од. зб. 52116. – 1 арк.
- 1.91.** Лист В. Доманицького до І. Лучицького (точна дата невідома), 1899 р. – Ф. III. – Од. зб. 57170. – 1 арк.
- 1.92.** Лист В. Доманицькому від 18 січня 1905 р. зі Львова (автор невідомий). – Ф. III. – Од. зб. 61923. – 1 арк.
- 1.93.** Лист В. Доманицького до батьків від 27 серпня 1894 р. – Ф. III. – Од. зб. 61970. – 3 арк.
- 1.94.** Лист В. Доманицького до батьків від 19 грудня 1903 р. / 1 січня 1904 р. – Ф. III. – Од. зб. 61973. – 2 арк.
- 1.95.** Лист В. Доманицького до батьків від 14/27 січня 1904 р. – Ф. III. – Од. зб. 61974. – 3 арк.
- 1.96.** Лист В. Доманицького до батьків від 28 вересня (рік невідомий). – Ф. III. – Од. зб. 61977. – 1 арк.
- 1.97.** Лист В. Доманицькому (автор і дата невідомі). – Ф. III. – Од. зб. 62095. – 1 арк.
- 1.98.** Доманицький В. Антропологічний тип українців. – Ф. 95. – Од. зб. 47. – 19 арк.
- 1.99.** Доманицький В. Відродження української літератури. Стаття. Чернетка. – Ф. 95. – Од. зб. 1. – 2 арк.
- 1.100.** Доманицький В. Життєпис Шевченка, складений на підставі його поезій. Автограф 1895 р. – Ф. 95. – Од. зб. 6. – 2 арк.
- 1.101.** Доманицький В. Загальний нарис географії краю. Початок статті. – Ф. 95. – Од. зб. 48. – 3 арк.
- 1.102.** Доманицький В. Популярний нарис про сільське господарство. – Ф. 95. – Од. зб. 53. – 5 арк.
- 1.103.** Доманицький В. Чи історія України єсть історія ? – Ф. 95. – Од. зб. 33. – 2 арк.

1.104. Рецензія на антологію «Вік», опублікована у Варшавському тижневику «Prawda». Переклад на українську мову В. Доманицького. – Ф. 95. – Од. зб. 31. – 2 арк.

Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника, відділ рукописів

1.105. Лист В. Доманицького до В. Гнатюка від 8 жовтня 1903 р. – Ф. 34. – Оп. 9. – Од. зб. 193. – 2 арк.

1.106. Лист В. Доманицького до В. Гнатюка від 23 січня 1904 р. – Ф. 34. – Оп. 9. – Од. зб. 193. – 1 арк.

1.107. Лист В. Доманицького до В. Гнатюка від 28 березня (9 квітня) 1905 р. – Ф. 34. – Оп. 9. – Од. зб. 193. – 3 арк.

1.108. Лист В. Доманицького до В. Гнатюка від 30 лютого 1907 р. – Ф. 34. – Оп. 9. – Од. зб. 193. – 2 арк.

2. Опубліковані джерела

2.109. В. Доманицький. Козаччина на переломі XVI – XVII віків (1596 – 1603) // Киевская старина. – 1905. – Т. 87. – № 10. – Отд. 2. – С. 133 – 134.

2.110. Василь Доманицький (3 нагоди 15-ї річниці його смерті). – Подєбради: Вид-во «Кооперативний Фонд імені Василя Доманицького», 1925. – 151 с.

2.111. Барановский Х.А. О тех, кого уже нет // Муравейник. – 1916. – № 38 – 39. – 10 листопада.

2.112. Білоусенко О. Пам'яті Василя Доманицького // Рада. – 1910. – № 217. – 25 вересня.

2.113. В. Г. Фонд имени В. Доманицкого // Наше дело. – 1910. – № 21. – 15 грудня.

2.114. Галевич В. Памяти кооператора Доманицкого // Наше дело. – 1910. – № 18. – 10 листопада.

2.115. Грушевський М. Василь Доманицький // Літературно-науковий вісник. – 1910. – Кн. 9. – С. 541 – 543.

2.116. Грушевський М. До рецензії В. Липинського // Літературно-науковий вісник. – 1908. – Кн. 8. – С. 320 – 323.

2.117. Грушевський М. Листування / Г. Бурлака (упоряд.), Л. Винар (ред.); НАН України, Інститут літератури ім. Т. Шевченка. – К.- Нью-Йорк: Темпора, 1997. – Т. 1. – 399 с.

2.118. Грушевський М. Листування / Р. Майборода та ін. (упоряд.); Л. Винар (ред.); Українське історичне товариство, НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського. – К.: Темпора, 2001. – Т. 2. – 412 с.

2.119. Грушевський М. Листування: (листи-відповіді М. Грушевському) / Г. Бурлака, Н. Лисенко (упоряд.), Л. Винар (ред.); Українське історичне товариство та ін. – К.: Темпора, 2006. – Т. 3. – 718 с.

2.120. Доманицький В. Авторство Марка Вовчка // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Львів, 1908. – Кн. 1. – С. 111 – 171.

2.121. Доманицький В. Археологическая летопись южной России. Журнал посвященный южно-русской старине // Киевская старина. – 1905. – Т. 89. – № 4. – Отд. 2. – С. 12 – 14.

- 2.122.** Доманицкий В. Баллада о Бондаривне и пане Каневском (Новые варианты и литература песни) // Киевская старина. – 1905. – Т. 88. – № 3. – Отд. 1. – С. 480 – 494.
- 2.123.** Доманицкий В. Библиографический указатель сочинений А. Конисского, написанных по-малорусски // Киевская старина. – 1901. – Т. 74. – № 7 – 8. – Отд. 2. – С. 131 – 177.
- 2.124.** Доманицкий В. 1) Борцы за мрии. Драма на 5 дий. И.А.Тогобочного; 2) Терещенко М.С. Оряся. Драма; 3) Грабина А.М. Мужычкы. Жарт в 1-й дии; 4) Хома Боец. В кого сердце щыре, той в нещастях гыне. Опера у 4-х диях // Киевская старина. – 1904. – Т. 87. – № 10. – Отд. 2. – С. 39 – 42.
- 2.125.** Доманицкий В. Венчание вокруг “дижи” // Киевская старина. – 1901. – Т. 72. – № 2. – Отд. 2. – С. 72 – 74.
- 2.126.** Доманицький В. Вірша на кийівських ченців // Записки Наукового товариства ім. Т.Шевченка. – 1908. – Т. 85. – С. 135 – 140.
- 2.127.** Доманицкий В. Волжский странник // Киевская старина. – 1901. – Т. 74. – № 9. – Отд. 2. – С. 125 – 128.
- 2.128.** Доманицький В. Володимир Антонович. 3 нагоди 45-річного ювілею наукової і громадянської діяльності // Син України. Володимир Боніфатійович Антонович. У 3-х томах. Т. 1. – К.: Заповіт, 1997. – 448 с.
- 2.129.** Доманицкий В. Галерея русских писателей // Киевская старина. – 1901. – Т. 73. – № 5. – Отд. 2. – С. 107 – 108.
- 2.130.** Доманицкий В. Где обучалось подольское духовенство до учреждения духовной семинарии. Исторический очерк А.Лотоцкого // Киевская старина. – 1899. – Т. 64. – № 2. – Отд. 2. – С. 127 – 128.
- 2.131.** Доманицький В. Данило Братковський. Суспільний діяч і письменник XVII ст. – К., 1909. – 153 с.
- 2.132.** Доманицкий В. Два указа митрополита Рафаила Зборовского (1733 и 1735 гг.) // Киевская старина. – 1904. – Т. 86. – № 7 – 8. – Отд. 2. – С. 7 – 10.
- 2.133.** Доманицький В. До бібліографії літератури про Т.Шевченка // Киевская старина. – 1906. – Т. 94. – № 9. – Отд. 2. – С. 5 – 10.
- 2.134.** Доманицький В. Донские Дела. Книга вторая // Записки Наукового товариства ім. Т.Шевченка. – Т. 85. – 1908. – С. 203 – 210.
- 2.135.** Доманицкий В. Жалоба Краснянской громады (1751 г.) на утеснения поляков // Киевская старина. – 1903. – Т. 83. – № 11. – Отд. 2. – С. 66 – 68.
- 2.136.** Доманицький В. Життя Т.Шевченка. – К.: Криниця, 1917. – 42 с.
- 2.137.** Доманицкий В. Записки наукового Товариства имени Шевченка, т.т. XXXI – XXXII // Киевская старина. – 1900. – Т. 71. – № 10. – Отд. 2. – С. 34 – 43.
- 2.138.** Доманицкий В. Записки наукового Товариства имени Шевченка, т.т. XXXV – XXXVI // Киевская старина. – 1900. – Т. 71. – № 12. – Отд. 2. – С. 165 – 171.
- 2.139.** Доманицкий В. Записки Наукового Товариства імені Шевченка, т.т. XXXIII и XXXIV // Киевская старина. – 1900. – Т. 71. – № 11. – Отд. 2. – С. 83 – 87.

- 2.140.** Доманицкий В. Записки наукового Товариства имени Шевченка, т.т. XXXVII – XXXVIII // Киевская старина. – 1900. – Т. 72. – № 2. – Отд. 2. – С. 92 – 97.
- 2.141.** Доманицкий В. Записки наукового Товариства имени Шевченка, т.т. XXXIX, XL и XLI // Киевская старина. – 1901. – Т. 74. – № 7 – 8. – Отд. 2. – С. 54 – 57.
- 2.142.** Доманицкий В. Записки наукового Товариства имени Шевченка, т.т. XLVI – XLVII // Киевская старина. – 1902. – Т. 78. – № 9. – Отд. 2. – С. 156 – 159.
- 2.143.** Доманицкий В. Записки наукового Товариства имени Шевченка, т.т. XLVIII, XLIX и L // Киевская старина. – 1903. – Т. 80. – № 3. – Отд. 2. – С. 179 – 185.
- 2.144.** Доманицкий В. Записки Наукового Товариства имени Шевченка, т.т. LI, LII и LIII // Киевская старина. – 1903. – Т. 82. – № 9. – Отд. 2. – С. 134 – 139.
- 2.145.** Доманицкий В. Записки Наукового Товариства имени Шевченка, т.т. LIV – LVI // Киевская старина. – 1904. – Т. 84. – № 3. – Отд. 2. – С. 135 – 141.
- 2.146.** Доманицкий В. Запорожская рукопись о кладах // Киевская старина. – 1903. – Т. 83. – № 11. – Отд. 2. – С. 103 – 106.
- 2.147.** Доманицкий В. Известия отделения русского языка и словесности Императорской Академии Наук за 1902 г. // Киевская старина. – 1903. – Т. 81. – № 4. – Отд. 2. – С. 67 – 68.
- 2.148.** Доманицкий В. Историко-этнографические мелочи из материалов З. Доленги-Ходаковского // Киевская старина. – 1904. – Т. 86. – № 9. – Отд. 2. – С. 86 – 89.
- 2.149.** Доманицкий В. Історія України-Руси, написав Олександр Барвінський // Киевская старина. – 1905. – Т. 89. – № 5. – Отд. 2. – С. 113 – 118.
- 2.150.** Доманицкий В. Как вводилось оспопрививание в Уманском уезде сто лет назад // Киевская старина. – 1902. – Т. 78. – № 7 – 8. – Отд. 2. – С. 1 – 4.
- 2.151.** Доманицкий В. Как читается Шевченко // Киевская старина. – 1904. – Т. 86. – № 7 – 8. – Отд. 2. – С. 18 – 19.
- 2.152.** Доманицкий В. К истории м. Варвы Лохвицкого уезда // Киевская старина. – 1903. – Т. 82. – № 7 – 8. – Отд. 2. – С. 4 – 5.
- 2.153.** Доманицкий В. К истории торговли в Малороссии // Киевская старина. – 1904. – Т. 87. – № 11. – Отд. 2. – С. 48 – 49.
- 2.154.** Доманицкий В. К истории частных пансионеров в Киевской губернии в начале XIX ст. // Киевская старина. – 1901. – Т. 73. – № 6. – Отд. 1. – С. 450 – 459.
- 2.155.** Доманицкий В. К начальной истории Киевского народного училища (1789 – 1803) // Киевская старина. – 1900. – Т. 71. – № 10. – Отд. 2. – С. 1 – 10.
- 2.156.** Доманицкий В. К малорусскому переводу Евангелия // Киевская старина. – 1903. – Т. 80. – № 1. – Отд. 2. – С. 10 – 11.
- 2.157.** Доманицкий В. Кобзари и лирники Звенигородского уезда Киевской губернии в 1903 г. – К.: Типография Киевского Губернского Статистического Комитета, 1904. – 17 с.

- 2.158.** Доманицкий В. Козаччина на переломі ХУІ-ХУІІ ст. (1596-1603). – Львів, 1905. – 151 с.
- 2.159.** Доманицкий В. Колись і тепер (Депутати з України в Комісії року 1767 і теперішні послы до Державної Думи) // Киевская старина. – 1906. – Т. 93. – № 5 – 6. – С. 31 – 37.
- 2.160.** Доманицкий В. Кораблекрушения в Липовецком уезде Киевской губернии // Киевская старина. – 1903. – Т. 82. – № 9. – Отд. 2. – С. 112.
- 2.161.** Доманицкий В. Корифеи украинской сцены. К., 1901 // Киевская старина. – 1901. – Т. 75. – № 11. – Отд. 2. – С. 111 – 112.
- 2.162.** Доманицкий В. Критичний розслід над текстом “Кобзаря” Т. Шевченка. – К.: Типография Т.Г. Мейнандера и И.И. Врублевского, 1907. – 378 с.
- 2.163.** Доманицкий В. Лира и її мотывы. Зибрав в Къивщыни П.Демуцький // Киевская старина. – 1903. – Т. 83. – № 11. – Отд. 2. – С. 109 – 111.
- 2.164.** Доманицкий В. 1) Лыхо з горилкою! (Правдыве оповидання). – Пьяныця; 2) М.О.Островский. Вирне средство от пьянства и запоя. Рассказ Малоросса // Киевская старина. – 1901. – Т. 73. – № 5. – Отд. 2. – С. 105 – 107.
- 2.165.** Доманицкий В. Малорусские издания 1899 года // Киевская старина. – 1900. – Т. 68. – № 2. – Отд. 2. – С. 96 – 108.
- 2.166.** Доманицкий В. Материалы для истории польского восстания 1831 года // Киевская старина. – 1901. – Т. 74. – № 9. – Отд. 2. – С. 89 – 94.
- 2.167.** Доманицкий В. Меры против холеры 1830 года // Киевская старина. – 1903. – Т. 82. – № 7 – 8. – Отд. 2. – С. 17 – 18.
- 2.168.** Доманицкий В. На чуже посягны, той свое выстав. Составил козак Е.С. Копыл // Киевская старина. – 1904. – Т. 87. – № 10. – Отд. 2. – С. 42 – 43.
- 2.169.** Доманицкий В. Невідомі вірші ієромонаха Климентія: З початку ХVІІІ ст. // Записки Наукового товариства ім. Т.Шевченка. – Львів, 1908. – Т. 81. – С. 51 – 126.
- 2.170.** Доманицкий В. Неизвестное стихотворение К.Д.Думитрашка // Киевская старина. – 1905. – Т. 89. – № 5. – Отд. 2. – С. 152 – 155.
- 2.171.** Доманицкий В. Некоторые данные для биографии Т.Г.Шевченка // Киевская старина. – 1901. – Т. 72. – № 2. – Отд. 2. – С. 65 – 68.
- 2.172.** Доманицкий В. Неудачное венчание монаха // Киевская старина. – 1901. – Т. 73. – № 5. – Отд. 2. – С. 74 – 75.
- 2.173.** Доманицкий В. Новый документ 1604 г. о Самозванце // Киевская старина. – 1899. – Т. 64. – № 1. – Отд. 2. – С. 8 – 13.
- 2.174.** Доманицкий В. Обзор украинской литературы за 1898 г. // Киевская старина. – 1899. – Т. 67. – № 12. – Отд. 2. – С. 153 – 157.
- 2.175.** Доманицкий В. Отчет благотворительного Общества издания общепользных и дешевых книг за 1901 год // Киевская старина. – 1902. – Т. 78. – № 9. – Отд. 2. – С. 154 – 156.
- 2.176.** Доманицкий В. Отчет об археологической экскурсии в Звенигородский уезд Киевской губернии летом 1901 г.. – К.: Типография Т.Г. Мейнандера и И.И. Врублевского, 1903. – 29 с.

- 2.177.** Доманицький В. Пам'яті незабутнього учителя // Син України. Володимир Боніфатійович Антонович. У 3-х томах. Т. 1. – К.: Заповіт, 1997. – 448 с.
- 2.178.** Доманицкий В. Песни о Нечае // Киевская старина. – 1905. – Т. 88. – № 1. – Отд. 1. – С. 66 – 88.
- 2.179.** Доманицкий В. Печатное дело в Малороссии в начале XIX ст. // КС. – 1900. – Т. 70. – № 9. – Отд. 2. – С. 83 – 88.
- 2.180.** Доманицкий В. Підеша. Восток і Запад. Повість // Киевская старина. – 1904. – Т. 84. – № 1. – Отд. 2. – С. 31 – 32.
- 2.181.** Доманицький В. Піонер української етнографії (Зоріан Доленга-Ходаківський) // Записки Наукового товариства ім. Т.Шевченка. – 1905. – Т. 65. – С. 1 – 43.
- 2.182.** Доманицкий В. Подати в Королевстве Польском в 1717 г. // Киевская старина. – 1904. – Т. 88. – С. 52 – 53.
- 2.183.** Доманицкий В. По поводу одной мнимо-народной песни о панщине и повстанье // Киевская старина. – 1905. – Т. 89. – № 5. – Отд. 2. – С. 156 – 157.
- 2.184.** Доманицкий В. Похищение священнического чина вне отечества // Киевская старина. – 1903. – Т. 82. – № 7 – 8. – Отд. 2. – С. 15 – 17.
- 2.185.** Доманицкий В. Поход козаков в северную Россию в начале XVII в. // Киевская старина. – 1900. – Т. 69. – № 5. – Отд. 1. – С. 259 – 269.
- 2.186.** Доманицкий В. Приготовления к встрече императора Александра I в Умани // Киевская старина. – 1901. – Т. 73. – № 6. – Отд. 2. – С. 141 – 143.
- 2.187.** Доманицький В. Признания Н.И.Костомарова в III Отделении (По неизданным данным) // Записки Наукового товариства ім. Т.Шевченка. – Т. 85. – 1908. – С. 225 – 229.
- 2.188.** Доманицкий В. Приходские фундушевые училища в Юго-Западном крае: их возникновение и средства содержания // Киевская старина. – 1901. – Т. 72. – № 1. – Отд. 2. – С. 30 – 37.
- 2.189.** Доманицький В. Про сільську кооперацію (Про товариства, потрібні на селі). – К.: Типографія 4-й Артели, 1906. – 45 с.
- 2.190.** Доманицкий В. Рецензия на работу А. Суходольского «Помста або Загублена доля», драма в 4-х действиях // Киевская старина. – 1904. – Т. 84. – № 1. – Отд. 2. – С. 37 – 40.
- 2.191.** Доманицкий В. Рецензия на работу А.Т. Грабины «Тывуртиевы Выгадки». Жарт в 1-й дии // Киевская старина. – 1900. – Т. 71. – № 12. – Отд. 2. – С. 171 – 172.
- 2.192.** Доманицкий В. Рецензия на работу М. Грушевского «Історія України-Руси. Томи I – III» // Киевская старина. – 1902. – Т. 79. – № 12. – Отд. 2. – С. 186 – 193.
- 2.193.** Доманицкий В. Рецензия на работу М. Грушевского «Історія України-Руси. Том IV. XIV – XVI віки – відносини політичні» // Киевская старина. – 1903. – Т. 83. – № 12. – Отд. 2. – С. 163 – 171.
- 2.194.** Доманицкий В. Рецензия на работу М. Грушевского «Спірні питання староруської етнографії» // Киевская старина. – 1905. – Т. 88. – № 3. – Отд. 2. – С. 198 – 200.

- 2.195.** Доманицкий В. Рецензия на работу Добрыва А.П. «Биографии русских писателей среднего и нового периодов» // Киевская старина. – 1901. – Т. 72. – № 1. – Отд. 2. – С. 35 – 37.
- 2.196.** Доманицкий В. Рецензия на работу Дорошенка Д. «Народная украинская литература. Сборник отзывов на народные украинские издания» и сборник отзывов библиотечной комиссии Киевского Общества Грамотности о книгах для народного чтения «Народная литература. Выпуск второй» // Киевская старина. – 1904. – Т. 87. – № 12. – Отд. 2. – С. 184 – 186.
- 2.197.** Доманицкий В. Рецензия на работу Дорошенка Д. «Указатель источников для ознакомления с Южной Русью» // Киевская старина. – 1904. – Т. 86. – № 9. – Отд. 2. – С. 104 – 113.
- 2.198.** Доманицкий В. Рецензия на работу Ефименко А. «На Украине. Очерки и рассказы» // Киевская старина. – 1901. – Т. 72. – № 2. – Отд. 2. – С. 96 – 98.
- 2.199.** Доманицкий В. Рецензия на работу Комарова М.Т. «Шевченко в литературе и искусстве. Библиографический указатель материалов для изучения жизни и произведений Т.Шевченко» // Киевская старина. – 1904. – Т. 85. – № 5. – Отд. 2. – С. 79 – 90.
- 2.200.** Доманицкий В. Рецензия на работу Красильникова Ф. «Малороссия и малороссы. (Географическо-этнографический очерк)» // Киевская старина. – 1904. – Т. 88. – № 1. – Отд. 2. – С. 49 – 51.
- 2.201.** Доманицкий В. Рецензия на работу Л.Ж. «Запорожская Сич с новым содержанием (Из дорожных впечатлений)» // Киевская старина. – 1905. – Т. 88. – № 1. – Отд. 2. – С. 47 – 48.
- 2.202.** Доманицкий В. Рецензия на работу Лаппо И.П. «Земский суд в Великом княжестве Литовском в конце XVI века» // Киевская старина. – 1898. – Т. 60. – № 2. – Отд. 2. – С. 73 – 77.
- 2.203.** Доманицкий В. Рецензия на работу Лотоцкого А. «Народное образование в Подолии в его прошлом и настоящем» // Киевская старина. – 1900. – Т. 70. – № 9. – Отд. 2. – С. 121 – 123.
- 2.204.** Доманицкий В. Рецензия на работу Лотоцкого И. «Виннице-Браиловский женский монастырь и его святыни» // Киевская старина. – 1901. – Т. 72. – № 2. – Отд. 2. – С. 101 – 103.
- 2.205.** Доманицкий В. Рецензия на работу Петрова Н.И. «Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. Отделение II (1721 – 1795 г.г.). Том I» // Киевская старина. – 1904. – Т. 86. – № 4. – Отд. 2. – С. 60 – 65.
- 2.206.** Доманицкий В. Рецензия на работу Петрова Н.И. «Значение Киевской Академии в развитии духовных школ в России с учреждения Св.Синода в 1721 году и до половины XVIII века» // Киевская старина. – 1904. – Т. 85. – № 11. – Отд. 2. – С. 128 – 130.
- 2.207.** Доманицкий В. Рецензия на работу протоиерея Кл.Фоменка «Из прошлого Киевской епархии. Местечко Фастов по описанию московского священника Иоанна Лукьянова», и его же «Киев времен Петра I» // Киевская старина. – 1903. – Т. 82. – № 9. – Отд. 2. – С. 146 – 147.
- 2.208.** Доманицкий В. Рецензия на работу Равиты-Гавронского Ф. «Droga do niewoli. Ustep z dziejow kozacko-polskich zatargow» // Записки Наукового

товариства ім. Т.Шевченка. – Т. 82. – 1908. – С.223 – 228.

2.209. Доманицкий В. Рецензия на работу Радича В. «Запорожская Старина. Исторические рассказы» // Киевская старина. – 1901. – Т. 74. – № 9. – Отд. 2. – С. 115 – 116.

2.210. Доманицкий В. Рецензия на работу Романчука Ю. «Недруковані твори Артемовського-Гулака» // Киевская старина. – 1905. – Т. 88. – № 3. – Отд. 2. – С. 203 – 204.

2.211. Доманицкий В. Рецензия на работы Русинова В. «Прыхожа. Сцена в 1-й дии» та «Несподивана халепа. Драма в 2-х диях» // Киевская старина. – 1901. – Т. 75. – № 12. – Отд. 2. – С. 183 – 185.

2.212. Доманицкий В. Рецензия на работу Столпянского П.К. «Материалы к истории русской литературы и науки в XVIII веке. Выпуск 1. Опыт библиографического указателя книг по географии, изданных в России в царствование имп. Екатерины II (1762 – 1796)» // Киевская старина. – 1905. – Т. 88 – № 3. – Отд. 2. – С. 191 – 198.

2.213. Доманицкий В. Рецензия на работы Цеглинського Г. «Кара совісті. Народна драма в 5-и діях» та Бобикевича О. «Настоящі. Комедія в одній дії» // Киевская старина. – 1904. – Т. 84. – № 1. – Отд. 2. – С. 33 – 37.

2.214. Доманицкий В. Рецензия на работу Яворского Ю.А. «Из этнографической тетрадки 1830-х годов» // Киевская старина. – 1902. – Т. 78. – № 9. – Отд. 2. – С. 152.

2.215. Доманицкий В. Розвідки Михайла Драгоманова про українську народню словесність і письменство. Т. 1. // Киевская старина. – 1900. – Т. 68. – № 3. – Отд. 2. – С. 169 – 172.

2.216. Доманицкий В. Руська Письменність. I. Твори Івана Котляревського, Пета Артемовського-Гулака, Євгенія Гребінки // Киевская старина. – 1904. – Т. 87. – № 12. – Отд. 2. – С. 168 – 170.

2.217. Доманицкий В. Сатаньїнська помста. Драма в 4-х диях. Соч. Г.И. Михновского // Киевская старина. – 1901. – Т. 75. – № 11. – Отд. 2. – С. 112 – 115.

2.218. Доманицкий В. Сельская сатира («Писня про Квашу») // Киевская старина. – 1902. – Т. 77. – № 5. – Отд. 2. – С. 88 – 93.

2.219. Доманицкий В. Селянська доля (Про селян в Західній Європі, Росії та на Україні). – К.: Типографія 4-й Артели, 1907. – 78 с.

2.220. Доманицкий В. Следы погибшего архива (Об архиве Звенигородского духовного правления) // Киевская старина. – 1902. – Т. 79. – № 12. – Отд. 2. – С. 158 – 159.

2.221. Доманицкий В. Современные колядки и щедривки. – К.: Типографія «Киевской старины», 1904. – 24 с.

2.222. Доманицкий В. Товариські крамниці (Потреб. т-ва). – К.: Типографія 4-й Артели, 1906. – 30 с.

2.223. Доманицкий В. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. Под ред. свящ. Евфимия Сецинского // Киевская старина. – 1901. – Т. 73. – № 4. – Отд. 2. – С. 48 – 49.

- 2.224. Доманицкий В. Т. Шевченко, певец Украины и Запорожья (1814 – 1861). Очерк В. П. Кранихфельда // Киевская старина. – 1901. – Т. 73. – № 5. – Отд. 2. – С. 101 – 103.
- 2.225. Доманицкий В. Украинские издания 1900 года // Киевская старина. – 1901. – Т. 73. – № 4. – Отд. 2. – С. 166 – 182.
- 2.226. Доманицкий В. Український Декламатор “Розвага” // Киевская старина. – 1906. – Т. 92. – № 3 – 4. – Отд. 2. – С. 57 – 60.
- 2.227. Доманицкий В. 1) Хлопець та море. Лыстоноша. Розумный коваль. Оповидання; 2) Пухальский И. Катерина // Киевская старина. – 1903. – Т. 83. – № 11. – Отд. 2. – С. 111 – 113.
- 2.228. Доманицкий В. Хроніка українсько-руського Наукового Товариства імени Шевченка у Львові // Киевская старина. – 1903. – Т. 81. – № 5. – Отд. 2. – С. 131 – 134.
- 2.229. Доманицкий В. Цена продуктов в Киевщине в 1789 г. // Киевская старина. – 1904. – Т. 87. – № 11. – Отд. 2. – С. 53 – 54.
- 2.230. Доманицкий В. Часипись правнича. Розвідки правничі секції історично-філософичної НТШ // Киевская старина. – 1900. – Т. 69. – № 5. – Отд. 2. – С. 103 – 104.
- 2.231. Доманицкий В. Шекспировский фонд и Русько-краинська Выдавныча Спилка // Киевская старина. – 1903. – Т. 80. – № 3. – Отд. 2. – С. 141 – 148.
- 2.232. Доманицкий В. Етнографічний збірник. Видає Етнографічна комісія НТШ. Т. IV. Галицько-руські анекдоти. Зібрав Володимир Гнатюк // Киевская старина. – 1900. – Т. 69. – № 5. – Отд. 2. – С. 100 – 102.
- 2.233. Доманицкий В. Юбилейный сборник в честь Всеволода Федоровича Миллера, изданный его учениками и почитателями. Под ред. Н. А. Янчука // Киевская старина. – 1900. – Т. 70. – № 7 – 8. – Отд. 2. – С. 29 – 40.
- 2.234. Доманицкий В. 1) Яворська П. Вірші українські; 2) Яворська П. Марина. (Поема) // Киевская старина. – 1905. – Т. 88. – № 3. – Отд. 2. – С. 200 – 203.
- 2.235. Доманицкий В. Як хазяюють селяни в чужих краях (Німеччині, Бельгії, Голандії, Данії, Франції та Польщі). – Львів: Українська друкарня, 1923. – 64 с.
- 2.236. Доманицкий В. “Geneza poetycznych utworow Markiana Szaszkewicza” К. Студзинского // Киевская старина. – 1899. – Т. 65. – № 4. – Отд. 2. – С. 42 – 44.
- 2.237. Доманицкий В. Slovansky prehled. Rocnik 1, cislo 1 // Киевская старина. – 1898. – Т. 63. – № 11. – Отд. 2. – С. 67 – 69.
- 2.238. Доманицкий В. Slovansky prehled. Rocnik 1, cislo 2 // Киевская старина. – 1899. – Т. 63. – № 12. – Отд. 2. – С. 101 – 104.
- 2.239. Доманицкий В. Slovansky prehled. Rocnik 1, cislo 3 // Киевская старина. – 1899. – Т. 64. – № 1. – Отд. 2. – С. 64 – 65.
- 2.240. Доманицкий В. Sprawozdanie z zarzadu Muzeum Narodowego Polskiego w Rapperswilu za rok 1906 // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – 1908. – Т. 82. – С. 240.
- 2.241. Каталог книжок для народного читання. 3-є вид. – К.: Вик, 1910. – 25 с.

- 2.242.** Коваль В. Московське і українське народництво // Василь Доманицький (3 нагоди 15-ї річниці його смерті). – Подєбради: Вид-во «Кооперативний Фонд імені Василя Доманицького», 1925. – С. 17 – 26.
- 2.243.** Краєвий Я. Великі роковини // Наша кооперація. – 1913. – № 15 – 16. – 10 листопада.
- 2.244.** Левицький М. Нова туга України // Рада. – 14 (27) листопада, 1910.
- 2.245.** Липинський В. “Історія України” М.Аркаса // Літературно-науковий вісник. – Львів, 1908. – Кн. 8. – С. 309 – 319.
- 2.246.** Листи Марка Вовчка: У 2-х томах / Упоряд. та приміт. Б.Б. Лобача-Жученка, В.О. Дорошевича; Відп. ред. Н.Є. Крутикова. – К.: Наукова думка, 1984. – Т. 2. Листи. 1872 – 1907. – 624 с.
- 2.247.** Листування В.Липинського / Ред.: Л.Пеленський, Р.Залуцький, Х. Пеленська та ін. – Т. 1. – К.: Смолоскип, 2003. – 960 с.
- 2.248.** Литвицький М. Діяльність Василя Доманицького як кооператора // Василь Доманицький (3 нагоди 15-ї річниці його смерті). – Подєбради: Вид-во «Кооперативний Фонд імені Василя Доманицького», 1925. – С. 51 – 62.
- 2.249.** Марко Вовчок. Твори. В 7-ми т. / Ред.. колегія: О.Є. Масенко (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1967. – Т. 7. Кн. 2. Листи / Упорядкування текстів і приміт. О.О. Білявської, Б.Б. Лобача-Жученка. Ред. О.Є. Масенко. – 423 с.
- 2.250.** Матушевський Ф. В роковини смерті друга-товариша // Чистому серцем. Пам’яті Василя Доманицького. Біографія, спомини, похорон. Упорядкував С.Єфремов. – К., 1912. – С. 44 – 60.
- 2.251.** Науменко В. Вик (1798 – 1898) // Киевская старина. – 1901. – Т. 72. – № 1. – Отд. 2. – С. 40 – 46.
- 2.252.** Піснячевський В. Маленький фельєтон, з хвиль життя // Рада. – 1908. – № 192. – 17 січня.
- 2.253.** Показчик змісту ЛНВ томів I – XX (1898 – 1902). Зладив В. Доманицький. – Львів, 1903. – 78 с.
- 2.254.** Поліщук Ю.Г. Спогади про минуле. Нариси по історії села Колодистого Тальнівського району Черкаської області. – Б.м., б.д. – Рукопис.
- 2.255.** Франко І. В. Доманицький, Критичний розслід над текстом «Кобзаря» // Записки Наукового товариства ім. Т.Шевченка. – 1908. – Т. 79. – С. 228 – 230.
- 2.256.** Черкаський М. Він носив у собі смерть, а сіяв життя // Рада. – 1910, 19 вересня.
- 2.257.** Чистому серцем. Пам’яті Василя Доманицького. Біографія, спомини, похорон / Упоряд. С.Єфремов. – К., 1912. – 150 с.

3. Мемуари

- 3.258.** Грушевський М. Автобіографія. – Львів, 1906. – 427 с.
- 3.259.** Єфремов С. Щоденники (1923 – 1929 рр.). – К.: ЗАТ «Газета «Рада», 1997. – 835 с.
- 3.260.** Чикаленко Є. Спогади (1861 – 1907). – К.: Темпора, 2003. – 415 с.
- 3.261.** Чикаленко Є. Щоденник (1907-1917). – Львів, 1913. – 285 с.

ЛІТЕРАТУРА

4. Монографії, брошури

- 4.262. Аліман М.В., Бабенко С.Г., Гончарук Я.А., Лихолат Є.О., Пастушенко Р.Я., Танчин І.З. Історія споживчої кооперації. – Львів: Креола, 1995. – 243 с.
- 4.263. Аліман М.В., Гавриленко Ю.М. Видатні діячі кооперативного руху та їх ідеї. – Донецьк: Школа, 2000. – 159 с.
- 4.264. Аркас М. Історія України-Русі. – К.: Либідь, 1990. – 395 с.
- 4.265. Болабольшенко А.А. Побратими: Сергій Єфремов, Василь Доманицький – нариси життя та творчості. – К.: ТОВ «Альянс», 2003. – 139 с.
- 4.266. Болтарович З.Є. Народна медицина українців. – К.: Наукова думка, 1990. – 230 с.
- 4.267. Борисенко В.Й. Курс української історії: З найдавніших часів до ХХ ст.: Навч. посібник. – К.: Либідь, 1996. – 616 с. – Бібліогр.: с. 603 – 613.
- 4.268. Борисенко В.Й. Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60 – 90-х рр. ХІХ ст. / АН УРСР, Інститут історії. – К.: Наукова думка, 1980. – 155 с.
- 4.269. Брандис Е. Марко Вовчок. – М.: Молодая гвардия, 1968. – 335 с. – Бібліогр.: с. 333 – 334.
- 4.270. Брик І., Коцюба М. І-й український просвітньо-економічний Конгрес. – Львів, 1910. – 31 с.
- 4.271. Ващенко В.В. Лекції з історії української історичної науки другої половини ХІХ – початку ХХ ст. (М.І.Костомаров, В.Б.Антонович, М.С. Грушевський). – Дніпропетровськ: Наука, 1998. – 140 с.
- 4.272. Видавнича справа та редагування в Україні: постаті і джерела (ХІХ – перша третина ХХ ст.) / За ред. Н.Зелінської. – Львів: Світ, 2003. – 611 с.
- 4.273. Височанський П. Начерк розвитку української споживчої кооперації. Дорадянська доба. – Харків: Книгоспілка, 1925. – 159 с.
- 4.274. Витанович І. Історія українського кооперативного руху. – Нью-Йорк, 1964. – 217 с.
- 4.275. Вовк Л.П. Історія освіти дорослих в Україні. – К.: Либідь, 1994. – 167 с.
- 4.276. Возняк М. Історія української літератури: У 2-х кн. – 2-ге вид. випр. – Львів: Світ, 1992. – Кн. 2. – 558 с.
- 4.277. Волох С. По дорозі до рідної школи. – К.: Вік, 1912. – 67 с.
- 4.278. Горелов М.Є., Моця О.П., Рафальський О.О. Цивілізаційна історія України. – К.: ТОВ УВПК “ЕксОб”, 2005. – 632 с.
- 4.279. Горелов М. Передвісники незалежної України. (Монографія). – К.: Темпора, 1996. – 156 с.
- 4.280. Грицак Я. Нарис історії України: формування української модерної нації: ХІХ – ХХ століття. – К.: Генеза, 1996. – 360 с. – Бібліогр.: с. 351 – 356.
- 4.281. Гуменюк М.П. Біля джерел української радянської бібліографії / Упоряд. Л.І.Ільницька; АН УРСР, Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника. – К.: Наукова думка, 1991. – 151 с.
- 4.282. Гурницький К.И. Агафангел Ефимович Крымский. – М.: Наука, 1980. – 192 с. – Бібліогр.: с. 177 – 191.

- 4.283.** Гутковський В., Крупський І., Федоришин П. Українська журналістика Наддніпрянщини (друга половина XIX – 1920 р.): генезис, проблематика виступів, державотворча функція. – Львів: Генеза, 2001. – 193 с.
- 4.284.** Даниленко В.М., Кравченко А.А. Володимир Дурдуківський – педагог, критик, громадський діяч (1874 – 1936) / НАН України, Інститут історії України. – К.: Ніка-Центр, 2000. – 72 с.
- 4.285.** Дей О.І. Величальні пісні українського народу / Колядки і щедрівки. Зимова обрядова поезія трудового року. – К.: Наукова думка, 1965. – 216 с.
- 4.286.** Дігтяренко М. З історії землі Тальнівської. – Черкаси: Сіяч, 1995. – 161 с.
- 4.287.** Доманицький Василь Миколайович / О.Палій (ред.), Ф.Ленченко (упоряд.). – К.: Спілка, 2000. – 45 с.
- 4.288.** Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – К.: Українознавство, 1996. – 255 с.
- 4.289.** Дучимінська О. Віктор Доманицький. – Вінніпег, 1964. – 143 с.
- 4.290.** Ефименко А.Я. История украинского народа: В 2 вып. / А.Я.Ефименко. – СПб.: Изд. Акц. Общ. Брокгауз-Ефрон, 1906. – 391 с.
- 4.291.** Єфремов С. Вибране: Статті; Наукові розвідки; Монографії / Сергій Єфремов. – К.: Наукова думка, 2002. – 756 с.
- 4.292.** Єфремов С. В тісних рямцях. Українська книга в 1798 – 1916 рр. – К.: Книга, 1926. – 30 с.
- 4.293.** Єфремов С. Історія українського письменства / Ред.. і пердм. М.К. Наєнка. – К.: Феміна, 1995. – 688 с.
- 4.294.** Засенко О. Марко Вовчок. Життя, творчість і місце в історії літератури. – К.: Видавництво АН УРСР, 1964. – 655 с.
- 4.295.** Ісаєвич Я. Українське книговидання: Витоки. Розвиток. Проблеми / Ярослав Ісаєвич; Інститут українознавства ім.І.Крип'якевича НАН України. – Львів: Генеза, 2002. – 515 с. – Бібліогр.: с. 445.
- 4.296.** Історія України: Курс лекцій: У 2-х кн. / Л.Г. Мельник, В.Д. Баран, О.І. Гуржій та ін. – К.: Либідь, 1991. – Кн.1: Від найдавніших часів до кінця XIX ст. – 570 с.
- 4.297.** Історія української літератури (кінець XIX – початок XX ст.): Підручник для студентів філол. фак. ун-тів / Н.Й. Жук, Л.І. Міщенко, П.П. Пономарьов та ін. – 2-ге вид., доп. і перероб. – К.: Вища школа, 1978. – 391 с. – Бібліогр.: с. 381 – 385.
- 4.298.** Історія української літератури кінця XIX – початку XX ст. / П.П. Хропка, П.І. Орлик, О.Д. Гнідан, В.Ф. Погребенник; За ред. П.П. Хропка. – К.: Вища школа, 1991. – 511 с.
- 4.299.** Історія української літературної критики: Дожовтневий період / М.Д. Бернштейн, Н.Л. Калениченко, П.М. Федченко та ін.; Відп. ред. П.М. Федченко; АН УРСР, Ін-т літ. ім. Т.Г. Шевченка. – К.: Наукова думка, 1988. – 451 с. – Бібліогр.: с. 440 – 441.
- 4.300.** Калакура Я. Українська історіографія. – К.: Темпора, 2004. – 389 с.
- 4.301.** Календарно-обрядові пісні / Упоряд., вступ. ст. та прим. О.Ю.Чабанюк; Відп. ред. М.М. Пазяк. – К.: Дніпро, 1987. – 390 с.

- 4.302.** Киян О. Володимир Антонович: історик й організатор “Київської історичної школи”. – К.: РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2005. – 490 с.
- 4.303.** Колесник І. Українська історіографія. XVIII – початок XX ст. – К.: Генеза, 2000. – 254 с.
- 4.304.** Колядки та щедрівки. Зимово обрядова поезія трудового року. Збірник / Упоряд., вступ. ст. і прим. О.І. Дея; Відп. ред. М.Т. Рильський. – К.: Наукова думка, 1965. – 804 с.
- 4.305.** Корбич Г. Журнал “Літературно-науковий вісник” львівського періоду: (1898 – 1906). – К.: Обереги, 1999. – 142 с.
- 4.306.** Корнейчик І.І. Історія української бібліографії. Дожовтневий період. (Нариси). – Харків: Ред.-вид. відділ Книжкової палати УРСР, 1971. – 374 с.
- 4.307.** Коцюбинський Михайло. Твори у 3-х томах. – К.: Дніпро, 1965. – Т.3. Статті та нариси. Листи. 1890 – 1913. – 607 с.
- 4.308.** Кошетар У.П. Суспільно-політичні та християнські виміри галицького консерватизму 1899 – 1939 рр. – К.: Генеза, 2007. – 214 с. – Бібліогр.: с. 169 – 214.
- 4.309.** Кравченко В.В. Д.И. Багалея: Научная и общественно-политическая деятельность ученого в области историографии, 1857 – 1932. – Харьков: Основа, 1990. – 176 с. – Библиогр.: с. 150 – 175.
- 4.310.** Краевой Я. Полвека кооперативного движения на Юге России. – К.: Типография 2-й Артели, 1916. – 29 с.
- 4.311.** Кримський А.Ю. Твори. В 5-ти т. / Ред.кол.: І.К.Білодід (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1973. – Т.5. Кн.1. Листи (1890 – 1917). – 547 с.
- 4.312.** Лавров Ф.І. Кобзарі: Нариси з історії кобзарства України. – К.: Мистецтво, 1980. – 254 с.
- 4.313.** Леп’явко С. Козацькі війни кінця ХУІ ст. в Україні. – Чернігів: Фортуна, 1996. – 285 с.
- 4.314.** Лобач-Жученко Б.Б. Літопис життя і творчості Марка Вовчка. – К.: Наукова думка, 1969. – 367 с.
- 4.315.** Марко Вовчок. Сказки и были. – СПб.: Изд-во полезных и дешевых книг, 1909. – 72 с.
- 4.316.** Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861 – 1929 рр.). – К.: Дніпро, 1995. – 224 с.
- 4.317.** Масненко В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець ХІХ – перша третина ХХ ст.). – К.-Черкаси: Відлуння-Плюс, 2001. – 440 с.
- 4.318.** Михайло Коцюбинський. Життя і творчість у портретах, ілюстраціях, документах. Альбом. Вступ. стаття і додатки М.М. Потупейка. – К.: Рад. школа, 1970. – 320 с. – Бібліогр.: с. 318 – 319.
- 4.319.** Мохор П. Од Баліна до Леніна. – К.: Освіта, 1924. – 106 с.
- 4.320.** Палієнко М. «Київська старовина» у громадському та науковому житті України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). – К.: Темпора, 2005. – 384 с.
- 4.321.** Перед загальними зборами НТШ. – Львів: Українська друкарня, 1913. – 26 с.
- 4.322.** Пожарський П. Нариси з історії української кооперації. – К.: Освіта, 1919. – 185 с.

- 4.323.** Пожарський П. Початок союзного будівництва споживчої кооперації / Праці науково-дослідної катедри кооперації при Київському кооперативному інституті ім.В.Я.Чубаря. – 1928. – Кн.4. – 69 с.
- 4.324.** Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2-х т. – 2-ге вид. – К.: Либідь, 1993. – Т.2. Від середини XVII століття до 1923 року. – 608 с. – Бібліогр.: с. 547 – 554.
- 4.325.** Потульницький В.А. Історія української політології: (Концепції державності в українській та зарубіжній історико-політичній науці). – К.: Либідь, 1992. – 230 с.
- 4.326.** Потульницький В.А. Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVII – XX ст. – К.: Либідь, 2002. – 478 с. – Бібліогр.: с. 464 – 475.
- 4.327.** Пыпин А.Н. История русской этнографии. В 4-х т. – Т.3. Этнография Малорусская. – СПб., 1891. – 425 с.
- 4.328.** П'яста Л. Діокартина світу С.Єфремова. – К.: Генеза, 1997. – 215 с.
- 4.329.** Токарев С.А. История русской этнографии. (Дооктябрьский период). – М.: Наука, 1966. – 456 с.
- 4.330.** Україна крізь віки. – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 1998. – Т.3. Баран В.Д. Давні слов'яни. – 335 с.
- 4.331.** Україна крізь віки. – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 1998. – Т.4. Толочко О.П., Толочко П.П. Київська Русь. – 352 с.
- 4.332.** Українська культура. Лекції за редакцією Д. Антоновича / Упоряд. В. Ульяновський. – К.: Либідь, 1993. – 592 с.
- 4.333.** Українські народні пісні в записках Зоріана Доленга-Ходаківського. – К.: Наукова думка, 1974. – 781 с.
- 4.334.** Фареній І.А. З історії становлення кооперативного руху в Наддніпрянській Україні. – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2003. – 143 с. – Бібліогр. с.: 128 – 143.
- 4.335.** Франко Іван. Зібрання творів: У 50-ти т. / Іван Франко; Редкол.: Є.П. Кирилюк (голова) та ін.; АН УРСР, Ін-т літ. ім. Т.Г. Шевченка – К.: Наукова думка, 1976 – 1986. – Т.50. Листи (1895 – 1916) / Упоряд. та комент. М.С. Грицюти та ін. – 703 с.
- 4.336.** Франко І. З останніх десятиліть XIX віку / Франко І.Я. Зібрання творів: У 50-ти т. – Т.41. Літературно-критичні праці (1890 – 1910) / Упоряд. та комент. В.І. Кречотня; Т.Г. Третяченко; Ред.. П.Й. Колесник. – К.: Наукова думка, 1984. – 683 с.
- 4.337.** Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. / Франко І.Я. Зібрання творів: У 50-ти т. – Т.41. Літературно-критичні праці (1890 – 1910) / Упоряд. та комент. В.І. Кречотня; Т.Г. Третяченко; Ред.. П.Й. Колесник. – К.: Наукова думка, 1984. – 683 с.
- 4.338.** Хоню В. Організаційно-методичні засади роботи українських видавництв кінця XIX – початку XX ст. (На прикладі київського видавництва “Вік”). – К.: б.в., 2000. – 31 с.
- 4.339.** Чабанюк О. Пісні трудового року // Календарно-обрядові пісні. – К.: Наукова думка, 1987. – 332 с.

- 4.340.** Черняков І. Вікентій Хвойка (1850 – 1914). – К.: Наука, 2006. – 199 с.
- 4.341.** Швидько А.К. Борьба городов Украины за осуществление решений Переяславской Рады (вторая половина XVII – середина XVIII вв.): Учебное пособие. – Днепропетровск: Знание, 1983. – 83 с.
- 4.342.** Швидько А.К. Источники по истории городских поселений Левобережной Украины в отечественных архивохранилищах (вторая половина XVII – середина XVIII вв.). – Днепропетровск: Знание, 1986. – 84 с.
- 4.343.** Шип Н.А. Интеллигенция на Украине (XIX в.): Ист.-социолог. очерк / АН УССР, Ин-т истории Украины. – К.: Наукова думка, 1991. – 169 с. – Библиогр.: с. 153 – 165.
- 4.344.** Шубравська М.М. Д.І.Яворницький. Життя, фольклористично-етнографічна діяльність. – К.: Наукова думка, 1972. – 254 с.
- 4.345.** Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. – К.: Видавничий дім «КМ Academia», 2000 . – 300 с.
- 4.346.** Яворницький Д. История запорожских казаков: В 3-х т. / Д.И . Эварницкий; АН УССР, Археогр. комис., Ин-т истории. – К.: Наукова думка , 1990. – Т. 2. – 551 с. – Библиогр.: с. 514 – 520.

5. Статті

- 5.347.** Бородін В.С. Текстологія // Шевченкознавство. Підсумки й проблеми. – К.: Наукова думка, 1975. – С. 499 – 558.
- 5.348.** Видавництво “Вік” // Киевская старина. – 1904. – Т. 87. – Кн. III. – С. 182 – 185.
- 5.349.** Гирич І. Ще до проблеми “Аркас і Грушевський” // Історія. Історіософія. Джерелознавство. – К, 1996. – С. 221 – 231.
- 5.350.** Гордеев В. Лицар праці: до 100-річчя від дня народження В. Доманицького // Колос. – 1977. – 17 березня.
- 5.351.** Гуменюк М. Свіжий вітер // Вітчизна. – 1965. - № 2. – С. 177 – 179.
- 5.352.** Данило Братковський – поет і громадянин. Матеріали науково-краєзнавчої конференції, приуроченої 300-й річниці страти Данила Братковського. Зб. статей. – Луцьк, 2002. – 156 с.
- 5.353.** Єфремов С. Відгуки з життя письменства // Літературно-науковий вісник. – 1907. – № 4. – С. 35 – 41.
- 5.354.** Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – 1909. – Т. 90. – Кн . IV. – С. 57 – 59.
- 5.355.** Записки Наукового товариства ім. Т.Шевченка. – 1909. – Т. 79. – Кн. II. – С. 14 – 20.
- 5.356.** Зоря. – 1892. – № 6. – С. 1 – 6.
- 5.357.** Зоря. – 1892. – № 11. – С. 12 – 14.
- 5.358.** Зоря. – 1892. – № 23. – С. 5 – 9.
- 5.359.** Іскорко-Гнатенко В. Громадянський обов’язок В.Доманицького // Літературна Україна. – 2002. – 28 березня.
- 5.360.** Качор А. Василь Доманицький. Редактор першого повного видання “Кобзаря” Т.Шевченка // Черкаський край – земля Богдана і Тараса. Хроніка 2000. – Черкаси, 2000. – С. 144 – 147.

- 5.361.** Киевская старина. – 1892. – Т. 37. – № 7. – Отд. 1. – С. 118.
- 5.362.** Киевская старина. – 1896. – Т. 1. – № 1. – Отд. 1. – С. 1 – 8.
- 5.363.** Літературно-науковий вісник. – 1904. – Т. 27. – С. 116.
- 5.364.** Лобач-Жученко Б.Б., Брандіс Є.П. Перекладацька діяльність Марка Вовчка // Марко Вовчок. Статті і дослідження. – К.: Наукова думка. 1985. – С. 156 – 210.
- 5.365.** Лобач-Жученко Б.Б. З нових матеріалів про Василя Доманицького // Радянське літературознавство. – 1970. – № 8. – С. 30 – 39.
- 5.366.** Магочий П. Українське національне відродження // Український історичний журнал. – 1991. – № 3. – С. 27 – 40.
- 5.367.** Мандрька Н. Как шло развитие кредитной кооперации на Украине // Муравейник. – 1916. – № 38 – 39.
- 5.368.** Масненко В. Українська історіографія кінця ХІХ – першої третини ХХ ст.: межі національної ідентичності та політичної легітимації // Історія та історіографія в Європі. Вип. 3. – К., 2004. – С. 25 – 34.
- 5.369.** Масненко В. Учень Володимира Антоновича (До 120-річчя Василя Миколайовича Доманицького) // Педагогічний вісник. – Черкаси, 1997. – № 4. – С. 59.
- 5.370.** Матушевський Ф. Свято чистої серцем людини. 1883 – 1918. 35 літ праці на кооперативній ниві Олександра Давидовича Черненка // Комашня. – 1918. – № 45 – 47.
- 5.371.** Мицицк В. Дослідник і редактор “Кобзаря” // Історичні сторінки “Нової доби”. – 2002. – № 29.
- 5.372.** Напханюк Н., Радчук Л. Данило Братковський в публіцистичній спадщині В’ячеслава Липинського // Данило Братковський – поет і громадянин. – Луцьк, 2002. – С. 56 – 59.
- 5.373.** Нова громада. – 1906. – № 2. – С. 4 – 5.
- 5.374.** Новини нашого письменства. Микола Аркас. Історія України-Русі. Видання друге. Краків, 1912, с.424 // Дніпрові хвилі. – Катеринослав, 1912. – № 15 – 16. – 2 вересня.
- 5.375.** Павленко С. “Не менш Грушевського” // Колос. – 1990. – 20 грудня.
- 5.376.** Петлюра С. З українського життя // Україна. – 1907. – Т. 2. – С. 20 – 37.
- 5.377.** Прицак О. Історіософія Михайла Грушевського // Грушевський М. Історія України-Русі. – Т. 1. – С. 3 – 56.
- 5.378.** Сарбей В.Г. Микола Аркас і його “Історія України-Русі” // Аркас М. Історія України-Русі. – К., 1990. – С. 3 – 43.
- 5.379.** Сарбей В.Г., Стеблій Ф.І. Під владою Російської та Австрійської імперій // Історія України. – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 1997. – С. 151 – 183.
- 5.380.** Смілянська В.Л. Дослідження біографії // Шевченкознавство. Підсумки й проблеми. – К: Наукова думка, 1975. – С. 241 – 271.
- 5.381.** Соловей Е. Сергій Єфремов: доля і спадщина // Сергій Єфремов. Вибране. – К.: Наукова думка, 2002. – С. 5 – 16.
- 5.382.** Сохацька Є. Про “фірму” Марко Вовчок // День. – 2004. – № 73. – 23 квітня.

- 5.383.** Україна. – 1907. – № 1. – С. 18 – 23.
- 5.384.** Ульяновський В. Микола Аркас, “Історія України-Русі” і Михайло Грушевський // Історія, історіософія, джерелознавство. – К. 1996. – С. 161 – 221.
- 5.385.** Ульяновський В. Українська справа Миколи Аркаса і В’ячеслав Липинський // В’ячеслав Липинський: історико-політична спадщина і сучасна Україна. – К., 1994. – С. 161 – 170.
- 5.386.** Фареній І.А. Кооперативна діяльність В.Доманицького // Краєзнавство Черкащини. – Черкаси, 2004. – С. 221 – 228.
- 5.387.** Фареній І.А. Українське селянство та національні тенденції у кооперативному русі на початку ХХ ст. // Українській селянин. – Черкаси. – 2003. – Вип. 7. – С. 153 – 157.
- 5.388.** Щубравський В.Є. Шевченко в критиці кінця ХІХ – початку ХХ ст. // Шевченкознавство. Підсумки й проблеми. – К.: Наукова думка, 1975. – С. 81 – 128.

6. Довідкові та енциклопедичні видання

- 6.389.** Дей О.І. Словник українських псевдонімів та криптонімів (ХVI – ХХ ст.). – К.: Наукова думка, 1969. – 559 с.
- 6.390.** Енциклопедія українознавства / Наук. тов-во ім. Т. Шевченка у Львові; Передмова І. Гель, О. Романів. – Препринт. вид. – Львів, Б. в., 1993 – 1994. – Т. 4. Крушельницькій – місто. – 1600 с.
- 6.391.** Історія Української РСР / АН УРСР, Ін-т історії: У 8 томах в 10 книгах. – К.: Наукова думка, 1978. – Т. 3. Україна в період розкладу і кризи феодально-кріпосницької системи. Скасування кріпосного права і розвиток капіталізму (ХІХ ст.). – 607 с. – Бібліогр.: с. 585 – 602.
- 6.392.** Історія української літератури. У 8-ми т. / Ред.колегія: Є.П.Кирилюк (голова) та ін. – К. Наукова думка, 1967 – 1971. – Т. 4. Кн. 1. Література 70 – 90-х рр. ХІХ ст. Авт.: І.І. Басс, М.Д. Берштейн, Г.Д. Вервес та ін.. Відп. ред. О .Є. Масенко. – 1969. – 435 с.
- 6.393.** Матеріали до біографій етнологів та народознавців України. – К.- Запоріжжя: Дике Поле, 2001. – 244 с.
- 6.394.** Сторінки з історії української фольклористики. Довідник. – К.: Наукова думка. – 1975. – 271 с.
- 6.395.** Українська журналістика в іменах: Матеріали до енциклопедичного словника / За ред. М.М.Романюка; НАНУ, Львівська Наукова бібліотека, Науково-дослідний центр періодики. – Львів: Генеза, 1994. – 232 с.
- 6.396.** Українське козацтво: Мала енциклопедія / Ред.кол.: Ф.Г.Турченко, С.Р. Лях, С.Ф.Плецький та ін.; НДІ козацтва при Запорізькому державному університеті. – К.: Генеза. – Запоріжжя: Прем’єр, 2002. – 567 с.
- 6.397.** Українська літературна енциклопедія: В 5-и т. / Ред.. кол.: І.О. Дзевєрін (відп. ред.) та ін. – К.: УРЕ, 1988. – Т. 2. Д – К. – 576 с.
- 6.398.** Українська Радянська Енциклопедія. В 12-ти т. Вид. 2-ге. Гол. ред. колегія: М.П. Бажан (гол. редактор) та ін.. – К.: Гол. редакція Укр. Рад. Енциклопедії, 1981. – Т. 6. Куликів – Мікроклімат. – 552 с.

6.399. Український радянський енциклопедичний словник. В 3-х т. / Редкол.: Бабичев Ф.С. (голов. ред.) та ін. – 2-ге вид. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1986. – Т. 1: А – Калібр. – 752 с.

6.400. Шевченківський словник. У 2-х томах / Ред. кол.: Є.П. Кирилюк (відп. ред.) та ін. – К.: Вища школа, Голов. ред. Укр. Рад. Енциклопедії, 1976. – Т. 1. А – Мол. – 415 с.

7. Дисертації та автореферати

7.401. Білокінь О.І. Українське питання в Державній Думі Російської імперії (1906 – 1917 рр.). Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.01; – Захищена 29.05.2001; Затв. 10.10.2001. – Харків, 2001. – 221 с. – Бібліогр.: с. 176 – 221.

7.402. Бойко Ю.О. Громадсько-політична діяльність Євгена Чикаленка: Автореферат на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – К., 2007. – 19 с.

7.403. Власенко В.М. Кредитна кооперація Лівобережної України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.01; – Захищена 20.11.1998; Затв. 10.03.1999. – Харків, 1998. – 232 с. – Бібліогр.: с. 188 – 232.

7.404. Іванюта І.П. Наукова та громадсько-політична діяльність академіка Володимира Гнатюка в контексті українського національного відродження кінця ХІХ – початку ХХ ст. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.01; – Захищена 29.11.2002; Затв. 12.03.2003. – Тернопіль, 2002. – 192 с. – Бібліогр.: с. 162 – 192.

7.405. Кучинський М.В. Журнал “Киевская старина” і український літературний процес кінця ХІХ – початку ХХ ст. Автореферат на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук. – К., 1990. – 20 с.

7.406. Пантелеймоненко А.С. Сільськогосподарські товариства України: основні напрямки діяльності і значення (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): Автореферат на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук. – К., 1994. – 20 с.

7.407. Половець В. Кооперативний рух в Лівобережній Україні (1861 – 1917): Автореферат на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. – К., 1995. – 20 с.

7.408. Приколота С.Г. Бібліографічний аналіз творчої спадщини Сергія Єфремова: Автореферат на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – К., 1997. – 26 с.

7.409. Прокопенко І.П. Сільськогосподарська кооперація у суспільно-політичному житті України (1880 – початок ХХ ст.): Автореферат на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – К., 1992. – 19 с.

7.410. Рахно О.Я. Олександр Русов у науковому і громадсько-політичному житті України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.01; – Захищена 31.10.2003; Затв. 11.02.2004. – Чернігів, 2003. – 226 с. – Бібліогр.: с. 176 – 226.

7.411. Романюк Р.Й. Ідея відродження української державності в європейській політичній думці початку ХХ ст. (1900 – 1908 рр.). Дисертація

на здобуття ступеня кандидата політологічних наук: 23.00.01; – Захищена 04.07.2001; Затв. 14.11.2001. – Львів, 2001. – 173 с. – Бібліогр.: с. 150 – 173.

7.412. Фареній І.А. Український кооперативний рух у період 1917 – 1920 років (історичний аспект). Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Запоріжжя, 2000. – 19 с.